
TANULMÁNYOK

ENYEDI ZSOLT

Pártrendszer és politikai konszolidáció

BEVEZETÉS

Politológusok gyakran hivatkoznak meglehetősen büszkeséggel a pártok meghatározó szerepére a tömegtársadalmak kialakításában, a modern államok felépítésében és konszolidálásában. A kötelező fegyveres szolgálat, az adórendszer, az állami oktatás vagy az országos sajtó ugyancsak hozzájárultak a modern állam által definiált közösséghez tartozás érzésének kialakulásához, a helyi közösségek és az elszigetelt egyének nemzeti tudattal bíró polgársággá alakulásához, de a politikai közösségben való részvétel élményét elsősorban a pártrendszer közvetítette. Különösen nyilvánvaló a pártok hatása a társadalmi struktúra modernizációjára, a nemzeti identitás felépítésére és a társadalom integrálódására a harmadik világ országaiban. De a pártok azokban a plurális rendszerekben is a társadalmi integráció fontos letéteményesei, ahol valójában konfliktus-orientált viselkedésük révén egyértelműen felerősítették a társadalmon belüli feszültségeket. Az újonnan „beemelt” tömegek irányításával és követeléseik csatornázásával ugyanis még a rendszerellenes pártok is hozzájárulhattak a politikai rezsimek stabilitásához. A politikai horizont kitágulása a parokiális kérdéseken túlra, a bizalom (a polgártársakban és az államban), a demokrácia, a tömeges politikai részvétel, a rendszerstabilitás, a kifejlett politikai identitások és végül a pártpolitika – mindezek a jelenségek számos országban egyszerre, egymáshoz szorosan kapcsolódva jelentek meg.

A legújabb demokratizálódási hullám (Huntington 1968) pártpolitikája ettől eltérő képet mutat. Nem mintha a pártok nem nyomták volna rá bélyegüket erre a hullámra is. Sőt, az előző hullámok tapasztalatai alapján, az 1970-es és 1980-as években a pártokat már egyértelműen a liberális demokráciák alapvető intézményeinek tekintették. Azt várták el tő-

lük, hogy stabilitásuk révén a számonkérhetőség, demokratikus potenciáljuk révén a képviselő magas fokát fogják nyújtani (Enyedi 1997). Azonban Kelet-Európa vonatkozásában komoly kétségek merültek fel a tekintetben, hogy a pártok valóban teljesítették-e a hozzájuk fűződő politikai elvárásokat. Ennél is több kétség övezi a pártok társadalmi és kulturális integratív szerepét: ebből a szempontból a harmadik hullám pártjai egyértelműen gyengébbnek mutatkoznak elődeiknél.

A szkeptikusok szerint (pl. Kulcsár 1997) a kialakulóban levő társadalmi-gazdasági rendszerben a pártok alulfejlett, diszfunkcionális szintet képeznek, és így az instabilitás okozóivá válhatnak. Bár kétségtelen, hogy a pártok kritikus értékelésének az alapja egyszerűen a pártellenesség, a bírálók lényegi kérdéseket érintenek. Amennyiben például igaz lenne, hogy a régió pártjai nem segítik elő a fennálló politikai rendszer stabilitását, joggal merülne fel diszfunkcionalitásuk.

A pártok és a rendszerstabilitás közti kapcsolatokat empirikusan rendkívül nehéz megragadni. De még ha kézzelfoghatóbbak lennének is e kapcsolatok, a pártok teljesítményének empirikus vizsgálatát akkor is meg kell előznie olyan elemzésnek, amely analitikusan határozza meg a pártok és pártrendszerek – a rendszerstabilitás szempontjából lényeges – jellemzőit. Az alábbi tanulmány ezt a feladatot igyekszik elvégezni, de egyben arra is vállalkozik, hogy megvizsgálja, a fontosnak ítélt jellemzők mennyiben vannak jelen Magyarországon?

A pártok szerepét nem a politikai rendszer demokratikus minősége vagy a demokrácia életképessége, hanem a politikai rendszer konszolidációja szempontjából vizsgálom. Rendszerkonszolidáción a politikai viszonyok és a konfliktusmegoldó folyamatok mintájának kikristályosodását értem. Egy politikai rendszer akkor tekinthető konszolidátnak, amikor a politikai harcoknak behatárolható a kimenetele, amikor a főbb szereplők védettek a kapcsolataik egyensúlyát veszélyeztető törekvésekkel szemben, amikor a társadalmi konfliktusokat stabil intézmények csatornázzák.

A szakirodalom tanúsága szerint a politikai pártok akkor segíthetik ennek a képletnek a létrejöttét, ha intézményesült pártrendszert alkotnak. Ezért az alábbiakban mindenképp azzal foglalkozom, hogy mit is értsünk intézményesedésen, hogy melyek a pártok és pártrendszerek intézményesedésének főbb dimenziói.

PÁRTURALOM ÉS KONSZOLIDÁCIÓ

Intézményesült pártokon többnyire erős, a politikai rendszer egészét meghatározó pártokat szokás érteni. A pártok ereje, hatótávolsága különösen lényeges szempont akkor, ha azt várjuk el tőlük, hogy érdemben járuljanak hozzá a konszolidáció folyamatához: gyenge, marginalizált pozícióban levő pártok erre nyilván nem képesek. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a pártdemokráciáknak megvannak a maguk rivális modelljei. Ezért, mielőtt az intézményesedés elemzésébe kezdünk, röviden meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy a rivális alternatívák

mennyiben működhetnének valódi alternatívaként a konszolidáció elősegítésében. Három ilyen alternatíva adódik: a közvetlen, a korporatív és az egyéni képviselökre épülő demokrácia.

Az (országos szintű) közvetlen demokrácia jól ismert hátulütői (ameklyek miatt teljes körű bevezetésére máig nem került sor) régiókban hatványozottan jelentkeznek. Mindenekelőtt a közvetlen demokrácia egyik legalapvetőbb eszközének, a népszavazás rendszerének a kisebbségek érdekeivel szembeni érzéketlensége jelentene problémát. A tisztán többségi elvű döntéshozás ugyanis elidegenítheti a polgárok számottevő csoportjait, és nemcsak folyamatos instabilitáshoz, hanem a szecesszió és a polgárháború veszélyéhez is elvezethet. Ugyancsak alapvető gondot jelentene a referendumok rendkívüli manipulálhatósága („agenda setting”). Erre a problémára különös élességgel világított rá Magyarországon az 1997-es év, amikor a földkérdés kapcsán mind a kormánypártok, mind az ellenzék által javasolt kérdéshez megvult a többség (a közvélemény-kutatások szerint), pedig a két kérdés elfogadása ellenkező következményekkel járt volna. Függetlenül a közvetlen demokrácia eszményének helyességétől vagy helytelenségétől, belátható, hogy törekény politikai rendszerekben nem szerencsés alapvető kérdések eldöntését attól tenni függővé, hogy a kérdés melyik megfogalmazását tették fel először.

A konfliktusok kezelésére és az érdekek artikulálására elvileg a korporációs testületek is alkalmasak lehetnek, nemcsak a pártok. Az etnikai csoportokat, régiókat, szakmákat képviselő második kamara gondolata¹ is erre az elvre épül. Ez a rendszer eleget tenne a stabilitás és megjósolhatóság követelményeinek. Itt a probléma azonban éppen a túl sok stabilitás és megjósolhatóság lehet. A rohamléptekben átalakuló kelet-európai társadalmak polgárai még nincsenek abban a helyzetben, hogy egyértelműen láthassák, társadalmi-gazdasági helyzetük mely komponensei a legfontosabbak hosszú távú érdekeik szempontjából. Egy mindent átfogó korporatív képviselöti rendszer kiépülése egy olyan szituációban, ahol a szociális-gazdasági struktúrának az alapelemei még annyira sem stabilizálódtak mint Nyugat-Európában, nagyon valószínű, hogy feszültségekhez és a hatékonyság hiányához, nem pedig konszolidációhoz vezetne.

A rigid korporatista struktúrákkal szemben az egyéni képviselőkön alapuló politikai rendszer nagyfokú flexibilitást ígér. Azonban a generációkon túl fennálló képviselöti intézmények hiánya és a számonkérhetőség lehetetlensége a legbiztosabb út a cinizmus és káosz felé. Vagyis a pártok már azáltal hozzájárulnak a politikai rendszer stabilitásához, ha visszaszorítják az egyéni, pártokon kívüli képviselőjelöltek szerepét.

AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS DIMENZIÓI

A pártok és pártrendszerek intézményesülésének pozitív hatásairól sokan beszámoltak. Welfling (1973) szerint a pártok intézményesülése csökkentette a puccsok valószínűségét Afrikában, Huntington (1968)

szerint pedig ellensúlyozta a szegénység destabilizáló hatását Indiában. A Mainwaring–Scully (1994) szerzőpáros szerint az intézményesedettségnek az a jelentősége, hogy megjósolhatóságot eredményez, erősíti a számonkérhetőséget és a kormányozhatóságot és korlátozza az elit-csoportok privilégiumait.² Ugyancsak többen megkísérelték operacionálizálni, dimenziókra lebontani az intézményesülés folyamatát. Az alábbiakban mindenekelőtt az említett szerzőkre, valamint a Panebianco (1988) javasolta kritériumokra támaszkodva fogom rekonstruálni a fogalmat. A kritériumok kritikai értékelése, módosítása, csoportosítása és kiegészítése révén olyan új, kilenc dimenziós fogalmi sémához jutok el, amely később a magyar folyamatok értékelésénél is segítségre lesz.

1. A pártverseny mintázatának stabilitása

Az intézményesedett rendszerek talán legáltalánosabban elfogadott kritériuma az, hogy az alapelemek és a köztük lévő kapcsolatok stabilak. Vagyis azok a pártrendszerek tekinthetők intézményesedettnak, amelyekben ritka a pártok szétválása, egyesülése, névváltoztatása, új pártok hirtelen felbukkanása és régiek eltűnése, valamint stabilak a pártok közti viszonyok. Mainwaring és Scully (1994) a pártok közti verseny stabilitásának indikátorául a választási illékonytságot javasolják. Ez a mérőszám azonban csak az egyik komponenst, a rendszeralkotó elemek (nem a viszonyok) stabilitását méri, és azt is tökéletlenül. Írásunk szempontjából különösen elégtelennek kell tartanunk ezt az eszközt, hiszen minket az érdekel, hogy a pártok maguk mennyiben járulnak hozzá a stabilitáshoz. Ezért viszont olyan tényezőkre kell összpontosítanunk, amelyek közvetlenül a pártok tevékenységétől függenek. A pártok közti viszonyok inkább múlnak a pártok tudatos döntésein, mint a párthasadások és egyesülések, de még az utóbbiak is inkább függenek a pártoktól, mint a pártok támogattságának változását mérő illékonytságtól.

A pártok konfliktusainak megjósolható mintázatát ezzel szemben lényeges elemnek kell tartanunk. De mi a pártkapcsolatok stabilitásának forrása? Annak, hogy a pártok nem köthetnek, illetve nem mondhatnak fel szabadon szövetségeket, az a fő oka, hogy a szavazók nem fogadnák el ezt a viselkedést. A szavazók viszont azért idegenkednek attól, hogy kövessék a partnereiket váltogató pártokat, mert ők a pártokat különböző értékvilágok részeinek látják. Ez a látásmód viszont éppen a pártok korábbi retorikájának, akcióinak, szimbolikus elkötelezettségeinek a terméke. Más szóval, az interakciók megjósolható mintázatának egy ideológikus univerzum megléte a forrása. Amennyiben a pártok interakciói rövid távú racionális kalkulációk termékei lennének, megnőne az instabil konfiguráció valószínűsége. Ezért a pártkapcsolatok mintázatának vizsgálatakor arra kell elsősorban figyelni, hogy ezek a kapcsolatok világosan értelmezhető politikai-ideológiai elvekre épülnek-e, illetve ilyenekkel indokolják-e őket? Ha igen, akkor azt a következtetést kell levonnunk, hogy az adott pártrendszer az intézményesedés e dimenziójában haladást ért el.

A mintázat stabilitásának ez a felfogása (amely tehát nem szűkül le az időbeli folytonosságra) azzal az előnnyel jár, hogy a viszonylag fiatal pártrendszerek esetében is alkalmazható. A pártkapcsolatok legfontosabb szintjét a koalíciós kapcsolatok jelentik, ezért a mintázat értékelésénél különösen fontos a koalíciók indoklása. Azért is lényeges erre a szintre koncentrálnunk, mert, mint Peter Mair számos művében hangsúlyozta, a pártvezetők koalícióval kapcsolatos stratégiai döntései ugyanúgy elősegíthetik a pártrendszer befagyását, mint az erős törésvonalak.

2. Elíttámogatás

A parsonsi felfogásban egy rendszer akkor intézményesedett, ha a cselekvők egymással kapcsolatos elvárásai standard normákká, szerepelvárásokká kristályosodnak ki. Intézményesedett rendszerekben a normának való megfelelést jutalmazták, a devianciát büntetik, a cselekvők az alapvető viszonyok állandóságával számolnak. Mainwaring és Scully (1994) szerint a pártrendszer intézményesedésének fontos aspektusa, hogy a pártokat elfogadják-e olyan legitim aktorokként, amelyeknek joguk van az adott ország alapvető kérdéseiben dönteni. Welfling (1973) a pártok és környezetük közti viszonyok mintázatának stabilitását tekinti a pártrendszer-intézményesedés egyik döntő faktorának.

Míndezekben az elemekben az a közös, hogy feltételezik a status quo-nak a politikai cselekvők általi támogatottságát. Amennyiben konszenzus létezik a játékszabályokra vonatkozóan, és egyetlen jelentős cselekvő sem tekinti őket átmenetinek, akkor a rendszert intézményesedettnek minősíthetjük. Vagyis ennek a pontnak a kapcsán azt kell vizsgálni, hogy az elit egyes köreiben népszerűek-e olyan forradalmi elképzelések és tervek, amelyek megváltoztatnák a pártok, valamint a választók és a kormányzat közötti viszonyrendszert.

Az előző dimenzióhoz hasonlóan itt is érdemes rákérdezni a konszenzus lehetséges forrására. A status quo támogatása mindenképp akkor valószínű, ha a politikusok nem a politikai rendszeren kívüli erők nagykövetéinek, hanem közös vállalkozás résztvevőinek tartják magukat. Vagyis a stabilitás jelentős részben azon múlik, hogy a pártpolitikusok tudatosítják-e közös érdekeiket, és kialakítanak-e valamiféle szolidaritást és testületi szellemet. Manapság számos párt (Európában különösen a szélsőjobbaldali és a zöld pártok, Amerikában a „harmadik pártok” jelöltjei) és politikus alapozza kampányát pártellenes érzelmekre, és ezért a „profik” egymás közti szolidaritásának felmondása az intézményesedettséget veszélyeztető egyik legkomolyabb veszélyforrássá vált.

3. Polgári támogatás

Huntington az intézményesedésen kívül álló dimenzióknak tekinti a támogatottság mértékét, vagyis azt, hogy a politikai szervezetekben hányan vesznek részt, hogy a politikai mechanizmusokat hányan követik.

Welfling viszont az intézményesedés részeként kezeli a választási részvételt és a pártok országos (versus regionális) karaktere által mérhető választópolgári támogatottságot. Ő viszont a kormányzatra és a választókra kifejtett hatást egybevonja a „pártrendszer hatása környezetére” elnevezésű dimenzióba. Bár ez az összevonás nem tűnik szerencsésnek, hiszen a pártoknak a kormányzathoz és a választókhoz fűződő kapcsolatait egészen különböző tényezők befolyásolják, Welflingnek abban igaza van, hogy a polgárok és a pártok viszonyát a pártrendszer-intézményesülés fontos dimenziójának kell tekinteni. Ha a pártok nem képesek ellenőrizni a választókat, akkor a pártrendszer egyenletes működését sem tudják garantálni. A polgári támogatottságot a részvételi szint mellett a pártidentifikáció erőssége, a stabil szavazási minta (illékonyág), a párttagok száma, valamint a polgároknak a pártokkal és a pártrendszerrel kapcsolatos attitűdjei mutatják.

Három fontos megjegyzést szükséges azonban ehhez a dimenzióhoz fűznünk. Az első az, hogy a társadalom erős pártos megszervezése (nagy párttagarányok, erős pártkötődések stb.) ambivalens viszonyban van a politikai rendszer konszolidációjával. Az erős pártkötődések és a szervezeti izoláció hiánya persze nagyban hozzájárul a nagyfokú illékonyághoz, az instabilitáshoz. Azonban a pártoktól át nem hatott társadalmakban a rendszerellenes pártok sem láncolhatják magukhoz szavazóikat. Ezekben a társadalmakban nem találunk nagy, a fennálló rendszerrel ideológiai harcban álló társadalmi csoportokat. Hivatkozhatunk Pridera (1970) is, aki demonstrálta, hogy a társadalom egészének pártos megszervezése és a pártakciókban való tömeges részvétel a demokratikus átmenet első szakaszában a politikai rendszer összeomlásának veszélyét hordozza.

A második megjegyzés arra vonatkozik, hogy a polgári támogatást vizsgálva figyelembe kell venni azokat a kulturális és szociális korlátokat, amelyekkel a pártok szembesülnek mobilizációs próbálkozásaik során. Akkor vagyunk „tisztességesek” a pártokhoz, ha elismerjük, hogy erősebb korlátok megléte esetén ugyanolyan eredményekhez nagyobb erőfeszítésekre van szükség. A fejlett országok esetében ez azt jelenti, hogy be kell számítani a tradicionális csoport-szolidaritások hanyatlását, az individualisztikus attitűdök elterjedtségét, a médiapolitika növekvő jelentőségét.

A harmadik megjegyzés arra vonatkozik, hogy számos szerző a pártrendszer társadalmi támogatottságával és így az intézményesedettséggel azonosnak tekinti a pártok és a társadalmi csoportok megfeleltethetőségét. A szavazatok strukturális meghatározottságát evidens módon a pártrendszer érettségének a jeleként értékelik. A pártpolitika társadalmi meghatározottságának szerepe azonban korántsem egyértelmű. A stabil szavazási minta persze elősegíti a konszolidációt, de ilyen mintát nemcsak a társadalmi struktúra és a szavazat közti erős korreláció produkálhat. Tóka (megjelenés alatt) nemrégiben demonstrálta, hogy Kelet-Közép-Európában a tiszta értékelvű szavazás stabilabb a törésvonal-alapú szavazásnál. Hacsak nem híve valaki annak a normatív álláspontnak, hogy a pártok feladata a társadalmi-demográfiai struktúra által definiált

csoportok képviselete, nincs ok a strukturális szavazás mértékét az intézményesedés részének tekinteni.

4. Szervezettség

Az univerzalisztikus, automatizált döntéshozatal az intézményesedett szervezetek egyik lényeges jellemzője (pl. Polsby 1968). Legszigorúbb formájában ez a jellegzetesség azonban erősen korlátozhatja a szervezetek flexibilitását. A versengő környezetben működő pártoknak jelentős mozgásteret kell biztosítaniuk vezetőiknek, ezért a túlbürokratizáltság mindenképpen hátrány (lásd Panebianco 1988:55). Mindenesetre a döntéshozatal formális szabályai, illetve e szabályok ismerete nélkül nem beszélhetünk az intézményesedés magasabb fokáról.

A formális szabályok tágabb dimenzióknak, a szervezettségnek a részét képezik. Amennyiben a pártok erejét alapvetően a politikai rendszeren belül elfoglalt helyük határozza meg, a szervezettséget úgy foghatjuk fel, mint a pártok felkészültségét arra, hogy a számukra megadatott hatalommal élni tudjanak. A szervezeti szabályok és struktúrák stabilitása mellett ez a dimenzió számos olyan egyéb jelenséget átfed, amelyeket a pártszervezeti kutatások – például a Gibson (Cotter et al. 1989), Janda (Harmel–Janda 1978, Janda 1983), Katz–Mair (1992) projektek vagy Panebianco (1988) munkája – feltártak. A pártstruktúra centralizáltsága és komplexitása, a belső munkamegosztás foka, az országos pártszervezeti háló, a kifejlett párhierarchia, a nagy, állandó és professzionizált adminisztrációs gárda léte evidensen ennek a dimenzióknak az alkotóelemei. Panebianco „rendszeresítés” dimenziójából ugyancsak ide sorolható a párt szervezeti elemeinek homogenitása, interdependenciája, az alcsoportok gyenge autonómiája is. Mainwaring és Scully (1994) a párton belüli döntéshozatali folyamatok rutinjellegűvé válása mellett a pártok területi kiterjedtségét, a szervezettség szintjét, a pártfegyelmet, a jelöltek feletti kontrollt jelölték meg főbb tényezőkként. Ők ugyancsak említik a pénzügyi források birtoklását, valamint a pártoknak a pártvezetőktől való függetlenségét (az elitnek a párthoz való hűségét). Azonban ezek az utóbbi aspektusok nem annyira szervezeti kritériumokként, mint inkább az autonómia előfeltételeként lényegesek, ezért külön („autonómia”) dimenzió mentén fogom tárgyalni őket.

5. Alkalmazkodóképesség (adaptáció)

Huntington az intézményesülés egyik fő dimenziójának tekinti az alkalmazkodóképességet. Szerinte egy rendszer alkalmazkodóképessége a „környezeti kihívások és a kor függvénye. Minél több kihívással kell egy rendszernek szembenéznie és minél magasabb a kora, annál nagyobb az alkalmazkodóképessége” (Huntington 1968:13). A kor azonban nem szerencsés mutatója az alkalmazkodóképességnek. Először is, megfosztja az intézményesedés fogalmát minden heurisztikus potenciáljától, és,

másodszer, nem használható hasonló korú pártrendszerek összevetésénél. A „környezeti kihívás” sokkal ígéretesebb kritérium, bár nyilván nem könnyű számszerűsíteni. Huntingtonot követve, az egyes pártok szintjén azt fogjuk vizsgálni, hogy a pártok képesek voltak-e túlélni vere-ségeket és vezetési válságokat, hogy képesek voltak-e új helyzetekhez alkalmazkodni, például az ellenzéki helyzetből kormánypártiba jutva, vagy fordítva. A pártrendszerek szintjén a társadalmi, gazdasági és nemzetközi környezet stabilitása-instabilitása jelzi, hogy mennyi kihívással kell a pártrendszernek szembenéznie.

6. *Autonómia*

A pártok belső szerkezete akkor képezheti kutatások érdemleges tárgyát, ha a pártok viselkedését nem külső tényezők határozzák meg. És itt elérkeztünk az autonómia és a határ-fenntartás (boundary-maintenance) dimenziójához.³ Panebianco szerint a párt akkor autonóm, ha független a háttérben lévő érdekstruktúráktól (mindenekelőtt a társadalmi egyenlőtlenségi rendszertől), a párttagok személyes érdekeitől és az egyéb társadalmi-politikai intézményektől. Autonóm szervezetek esetében a vezetőket a tagok soraiból rekrutálják, a döntéshozatali folyamat centralizált és bürokratizált, az írott és valóságos működési szabályok egybeesnek. Az autonómiát a párt képviselői, a szatellit szervezetek és a többszatsornás pénzügyi háttér feletti kontroll biztosítja.⁴ Bár Panebianco nem említi, de az anyagi biztonság szempontjából a bevétel rendszerességén túl, nyilvánvalóan annak méretét is szükséges figyelembe venni.

Ahogy Panebianco oly szemléletesen bizonyítja, az autonómia szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy áll-e szponzor a párt háta mögött. Azt is meg kell vizsgálni azonban, hogy melyek a szponzor valóságos céljai. Amennyiben például a pártok az államtól függenek anyagilag, az állam viszont pártsemleges, vagy a pártok által egyforma arányban ellenőrzött, a függésnek kevésbé vannak negatív következményei, mint amikor a szponzor politikai képviselőre vágyó intézmény vagy csoport.

A pártautonómia mértékének tükröződnie kell abban is, hogy a párt képes-e ellenőrizni köztisztviségekbe megválasztott képviselőit. A pártstruktúrában belüli komponensek közül a közhivatali párt (party in public office) a legnyitottabb a külső befolyások előtt, és ezért a tagsági párt (party on the ground) és a pártközpont (party in central office)⁵ tekintetében az autonómia és szuverenitás letéteményesének. Minél erősebbek az utóbbiak, és minél gyengébb az előbbi, annál intézményesedettebbnek tekinthető a párt. A pártstruktúra komponensei közötti erőviszony a pártalkotmányok és az aktuális döntéshozatali mechanizmus vizsgálatából deríthető ki, de a parlamenten kívüli vezetőség hatalmának igazi vizsgálója akkor jön el, amikor a pártban belüli hatalmi központok szembe kerülnek egymással, és a győztes egyértelműen azonosítható.

A központosítotttság és a stabil anyagi háttér mind az „autonómia”, mind a „szervezettség” dimenzióiban felbukkan. Ez az átfedés nem je-

lenti a tipológia gyengeségét, de kategorizálásunk logikáját feszezebbé tehetjük azáltal, hogy a két dimenzióban az említett elemek más-más aspektusait hangsúlyozzuk. Szervezeti szempontból a központosítotttság és a biztos háttér a vezetőség utasításainak hatékony végrehajtását teszik lehetővé, míg az autonómia szempontjából meglétük azt jelenti, hogy a külső (pl. helyi) érdekek nem játszhatnak döntő szerepet a döntéshozatalban.

7. Társadalmi és politikai funkciók monopolizálása

Bürokráciák, érdekcsoportok, a média vagy a társadalmi mozgalmak gyakran hozzájárulnak a klasszikusan a pártoknak tulajdonított funkciók betöltéséhez. Sőt, időnként át is vehetik a pártoktól e funkciókat. Ezért logikus olyan dimenziót elkülöníteni, amely arra vonatkozik, hogy a klasszikus funkciókat valójában mennyire töltik be és mennyire monopolizálják a pártok. Ha a társadalmi rendszer működését szolgáló alapvető politikai funkciókat nem pártok elégítik ki, akkor a pártrendszer nem tekinthető a politikai rendszer erős, megkerülhetetlen, vagyis intézményesült szintjének.

A politikai rekrutáció monopolizálását a párton kívüli parlamenti képviselők, miniszterek és egyéb magas rangú politikai döntéshozók aránya mutatja. A célok definiálásának, a programok alakításának funkciója azt a kérdést veti fel, hogy az ország politikai napirendjét a pártok határozzák-e meg, hogy a fontosabb döntéseket párttisztviselők vagy alárendeltjeik hozzák-e, s hogy a kormányzati programok a pártokon belül készülnek-e (vagyis pártkormányzás van-e vagy korporatív struktúrák, az állami bürokrácia vagy esetleg lobby csoportok határozzák-e meg a kormánypolitikát). A pártok akkor monopolizálják a szavazatstrukturálás funkcióját, ha kizárólag pártjelöltek versengenek a helyi és az országos szinteken, és ha az egyéniségek szerepe elhanyagolható a választási eredmények szempontjából. Az artikulációs funkció terén elért sikert a pártok népszerűsége és mobilizációs potenciálja jelzi, amelyet az olyan egyéb, rivális szervezetek népszerűségével és mobilizációs potenciáljával kell összevetni, mint amilyenek a szakszervezetek, a független politikai vállalkozók, a tömegmédia, a társadalmi mozgalmak és a civil kezdeményezések. A pártok népszerűsége része a sikeresen betöltött legitimáló funkciónak is. Ugyanakkor a pártok sokféleképpen kölcsönözhetnek legitimitást a politikai rendszernek. Már annak is van némi legitimáló hatása, ha a pártok egyetértenek néhány alapvető viselkedési normában, hogy elfogadják a többpárti verseny logikájából következő viselkedési szabályokat. Amennyiben pedig a pártoknak sikerül meggyőzniük a polgárokat arról, hogy a pártversenyen alapuló demokrácia a modern politikai élet természetes formája, ezzel hozzájárulnak a politikai rendszer legitimációjához még akkor is, ha maguk nem népszerűek. Vagyis a leglényesebb kritériumnak azt kell tekintenünk, hogy sikerül-e a pártoknak demobilizálniuk a rendszerellenes erőket, illetve hogy sikerül-e őket a

szabályos, de számukra komoly lehetőségeket nem kínáló pártküzdelem csatornáiba terelni.

8. Egyéb társadalmi alrendszerekbe való behatolás

Az előző dimenzió már ráirányította a figyelmet a pártok és az egyéb, releváns intézmények közti hatalmi viszonyra. A logikusan következő dimenzió arra vonatkozik, hogy a pártok mennyire hatolnak be az eredetileg nem pártok által vezérelt társadalmi alrendszerekbe. Ennek a dimenzióknak a kapcsán a kutatóknak a tömegkommunikációs eszközök feletti pártkontrollt, a szakszervezetek, üzleti kamarák stb. pártfüggőségeit kell vizsgálni. Számos funkcionális döntéshozó központot és érdekképviselő fórumot befolyásolnak pártok, de az olyan intézmények esetében, mint az alkotmánybíróságok vagy a nemzeti bankok, a vezetők megválasztása akár teljes mértékben is a pártok fennhatósága alá tartozhat.

9. Pártbarát intézményi környezet

Az utolsó dimenziót gyakran figyelmen kívül hagyják a pártrendszer intézményesedésének vizsgálatánál, pedig talán mind közül a legfontosabb. Adott rendszerek környezetük működésének befolyásolásával igyekeznek megteremteni stabilitásukat, csökkenteni az őket körülvevő bizonytalanságot. A pártrendszer erejét is jól tükrözi ezért környezetének struktúrája. Sőt, belátható, hogy amennyiben bennünket a pártok rendszerteremtő törekvései érdekelnék, akkor sokkal inkább az alkotmányos berendezkedést vagy a választási szabályokat kell figyelniük, mint a polgárok attitűdjeit és viselkedését, mivel az előbbieket a pártok közvetlenebb befolyása alatt állnak. Mivel idő kell ahhoz, hogy a cselekvők megértsék az intézmények hatásait, a pártok szándékait nem is annyira az eredeti intézményi választások, hanem a szabályváltoztatások iránya fedi fel. Ezért az elemzés során nemcsak az éppen fennálló intézményi struktúrát kell vizsgálni, hanem a változások trendjét is.

A pártoknak a politikai rendszer egészében betöltött súlyát illetően a választási rendszer tekinthető az intézményi környezet legfontosabb elemének. A pártvezetőség hatalmát a választási folyamatok felett a magas küszöbök, valamint a zárt pártlisták biztosíthatják. A törvényhozás struktúrája tekintetében az egykamarás, korporatív elemektől mentes parlament tekinthető a leginkább pártbarát intézményi formulának. Ugyancsak jellemzője a pártdemokráciáknak, hogy esetükben vagy egyáltalán nincsenek népszavazások, vagy a pártoknak privilegizált hozzáférésük van ehhez a döntéshozási formához.

A parlamenti szabályokat illetően azt kell megvizsgálni, hogy mekkorák az egyes képviselőknek, illetve a független képviselőknek a jogai: például van-e joguk frakciót létrehozni. Az is lényeges, hogy a pártfinanszírozás szabályai segítik-e a hagyományos nagy pártokat, és védik-e őket a szakadásoktól, vagy inkább a belső ellenzék zsarolási potenciálját

növelik. A finanszírozás feletti nyilvános kontroll szabályai végül azt jelzik, hogy mennyire vannak a pártok kiszolgáltatva a médiának, a szavazóknak vagy az állami bürokráciának

1. táblázat

A pártok és pártrendszerek intézményesedésének dimenziói

dimenziók	indikátorok
1. A pártverseny mintázatának stabilitása	<ul style="list-style-type: none"> - pártszakadások, egyesülések, új pártok felbukkanásának, régiek eltűnésének alacsony gyakorisága - a koalíciós alternatívák ideológiai korlátai
2. Elittámogatás	<ul style="list-style-type: none"> - konszenzus az alapvető játékszabályokban - testületi szellem
3. Polgári támogatás	<ul style="list-style-type: none"> - választási részvételi szint - pártidentifikációk ereje és stabilitása - stabil szavazati minta, alacsony illékonyosság - párttagság nagy aránya
4. Szervezettség	<ul style="list-style-type: none"> - stabil, rutinszerűen alkalmazott szabályok - földrajzi kiterjedtség, országos alapszervi hálózat - fegyelmezetttség és egységesség, szervezeti elemek homogenitása - szervezeti elemek interdependenciája - centralizáció, alcsoportok és jelöltek gyenge autonómiája - komplexitás, kidolgozott párthierarchia, specializált alosztályok - nagy, állandó és professzionális bürokrácia
5. Alkalmazkodóképesség	<ul style="list-style-type: none"> - milyen sikerrel váltottak funkciót, jutottak túl válságokon a pártok? - instabil környezettel kell-e a pártrendszernek együtt élnie?
6. Autonómia	<ul style="list-style-type: none"> - függetlenség a társadalmi egyenlőtlenségi rendszertől - függetlenség a párttagok személyes érdekeitől

- függetlenség az egyéb társadalmi-politikai szervezetektől
  - a szponzor (ha van) semlegessége
  - a parlamenten kívüli párt dominanciája a választott tisztségviselő felett
  - a szatellit szervezetek feletti kontroll
  - a pénzügyi források nagysága és a felettük való kontroll
  - vezetők belső rekrutációja
  - centralizáció, helyi szervezetek feletti kontroll
  - pártcímkek ereje, a pártok iránti vezetői lojalitás
7. Társadalmi és politikai funkciók monopolizálása
- rekrutáció: pártkötődésű döntéshozók nagy aránya
  - céldefiniálás és kormányzati program alakítás: a döntéshozatalra és a napirendre kifejtett pártbefolyás
  - szavazatstrukturálás: pártkötődésű képviselőjelöltek nagy aránya, az egyéni karizma hiánya
  - artikuláció: pártok és rivális szervezetek népszerűsége, mobilizációs potenciálja
  - legitimálás: pártok képessége a rendszerellenes erők demobilizálására és integrálására
8. Egyéb társadalmi alrendszerekbe való behatolás
- a pártok szerepe a nempártos rendszerek vezetőinek kiválasztásában, szabályainak meghatározásában, kimeneti oldalának alakításában
9. Pártbarát intézményi környezet
- törvényhozás: egykamarás, korporatív elemektől mentes képviselő, egyes képviselők és függetlenek jogainak korlátozottsága
  - népszavazás: nem létező vagy pártok által dominált
  - választások: magas intézményi küszöbök, zárt pártlista
  - pártfinanszírozás: nincs nyilvános kontroll, a nagy pártok előnyökben részesülnek

A fentiekben kifejtett párt- és pártrendszer-intézményesedési koncepció sajátosságai a következők. Először is, megpróbáltam szinte minden, az irodalomban felbukkanó elemet integrálni, inkább a túl tág koncepció ódiúját, mint az esetleg fontos szempontok kimaradásának kockázatát vállalva. Másodsor, az időbeli stabilitást önmagában még nem tekintem az intézményesedés meghatározó elemének, ehelyett inkább a stabilitás forrásaira koncentrálok. Harmadszor, a pártvezetők intencióit és az előttük tornyosuló akadályok nagyságát is a modell részévé tettem. Ez annál is inkább indokolt volt, mert hiszen csak segítségükkel válaszolható meg, hogy a pártok elmulasztottak-e (önhibájukból) mindent megtenni a rendszerstabilitás érdekében, és hogy várható-e tőlük, hogy a jövőben megragadják az ebbe az irányba mutató lehetőségeket. Az intenciókról (a kérdőíves vizsgálatok és nyilatkozatok mellett) az intézményi változások trendjei árulkodnak.

Negyedszer és végül, nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a szóba jöhető intézményesedési indikátorok a pártok közvetlen befolyása alatt állhatnak-e vagy nem. A választói magatartás illékonyága vagy a pártrendszer rásimulása az ország társadalmi-demográfiai struktúrájára például csak kis részben függ a pártpolitikusok tudatos döntéseitől, ezért a fenti megközelítésben kisebb súlyt kaptak, míg a pártok környezetének szabályai, illetve a pártok és az egyéb politikai cselekvők közti hatalmi viszony, a korábbi megközelítésekkel szemben, modellemben felértékelődtek. Ez a hangsúlyeltolódás összhangban van a párttípusokról szóló irodalom legfőbb tanulságával, hogy tudniillik a tömegpártok ideje lejárt, és hogy a pártok erejét, jelentőségét ma már nem szabad ugyanúgy (pl. kizárólag a társadalmi beágyazottság felől) szemlélni, mint ötven évvel ezelőtt.

A következő szekció a pártrendszer intézményesedésének fenti koncepcióját alkalmazza Magyarországra. (Ha az olvasó számára nem egyértelmű, hogy a magyar pártok jellemzői közül miért éppen az alább következők kerülnek említésre, kérem lapozzon az írás első feléhez és a táblázathoz.)

MAGYARORSZÁG

A pártverseny mintázatának stabilitása

Peter Mair nevezetessé vált érvelése szerint a hatalmas tétek, a nagyszámú múltbeli pártkötődéssel nem rendelkező szavazó és a civil társadalom gyengesége rendkívül kielezett versenyhez vezet Kelet-Európában. Ez a vad és ellenőrizhetetlen verseny a demokrácia stabilizálódásának akadályává válhat (Mair 1997a:173). A pártrendszereket olyan képzeletbeli egyenesre helyezve, amely a teljes zártágtól (a koalíciós alternatívák állandóak, a potenciális kormányzó pártok csoportja rögzített, nincs kormányváltás) a teljes nyitottságig tart (amikor is a pártverseny végeredménye megjósolhatatlan), a kelet-európai pártrendszerek helye a „nyitott” végén van.

„Valóban, ami a legmegdöbbentőbb az olyan új pártrendszerekkel kapcsolatban, mint amilyenek mostanában a posztkommunista Európában felbukkantak, az éppen a zártság teljes hiánya, és ezáltal a rendszerűség hiánya, ha rendszeren a pártok közötti »interakciós mintázat«-ot (Sartori 1976) értjük. E rendszereknek nemcsak a formája rendkívül instabil, amennyiben a pártok mint szervezetek meglehetősen kezdetlegesek és lazán strukturáltak, de instabil a verseny jellege és instabilak a pártközi szövetségek és koalíciók is ...” (Mair 1997b:192).

Bár a fenti leírás meglehetősen logikusnak tűnik, a magyar és általában a közép-kelet európai valóságnak korántsem felel meg.⁶ Magyarországon a potenciális kormányzó pártok sorába csak hat párt tartozik. A parlament fragmentáltsága mérsékelt és csökkenőben van, nem utolsósorban a parlamentben helyet foglaló pártok által az újonnan felbukkanó versenytársak ellen tudatosan felépített akadályok miatt.⁷ A hasadások, egyesülések és új pártalakítások száma azonban nagy. Ez azt mutatja, hogy a politikusok még maguk sem értik, hogy az általuk emelt akadályok milyen erősek. A pártok támogatottságának ingadozása, a Magyar Demokrata Fórum és a Kereszténydemokrata Néppárt parlamenti pozíciójának megrendülése ugyancsak azt jelzi, hogy a pártok még nincsenek annyira beágyazódva, hogy vezetőik alapvető stratégiai hibáit könnyen túlélhessék.

A pártszövetségek terén jelentős változások tanúi lehettünk Magyarországon, de a párkapcsolatok távol vannak a megjósolhatatlanságtól. Sőt, nagyon erős törekvések mutatkoznak a pártelitek részéről, hogy izolálják egymást, hogy eleve korlátozzák a koalíció-kötési folyamatot. Az 1998-as kampányban a KDNP, az FKGP, az MDF és a Fidesz-MPP elutasították az MSZP-vel és az SZDSZ-szel való koalíció gondolatát, míg az utóbbiak nemet mondtak – hosszú távon – a kisgazdákra és – rövid távon – az összes többire. Nem káosz, inkább túldetermináltság jellemzi a koalícióépítést. Az aktuális veszély nem annyira a túlzott nyitottság (vagyis a pártok közötti nyitottság), hanem inkább az alternatívák hiányában fennálló patt-helyzet. Igaz ugyan, hogy 1994-ben a szabaddemokraták a szocialistákkal, a Fidesz az MDF-fel, majd 1998-ban a kisgazdákkal állt össze, de ezek a fejlemények éppen azért minősültek meglepőnek, mert korábban már létezett egy jól definiált struktúra, amit aztán ezek a stratégiai választások felborítottak.

A pártprofilok instabilitását elvben két különböző tényező okozhatja. Az egyik a profilok eleve homályos jellege, a legkülönbözőbb irányokba való szeszélyes elmozdulások. A másik a politikai tér ideológiailag alaposan megindokolt átrajzolása. Az írás első részében ismertetett koncepció alapján az utóbbi variáció kevésbé mond ellent az intézményesedésnek, márpedig a változás a szabaddemokraták és a fiatal demokraták koalíciós preferenciáiban inkább ehhez a típushoz tartozik. A Fidesz radikális irányváltása a szavazótábor megcsappanásában is megmutatkozott 1994-ben, de az új jobbközép orientációt éppen azért volt nehéz elfogadtatni a szavazókkal, mert korábban hangsúlyozottan liberális képet sugárzott magáról a párt. A politikai szövetségek újralakítása persze instabilitást jelez, de nem kérdőjelezi meg a pártok törekvését, hogy jól ér-

telmezhető módon strukturálják a politikai tért. Az elmúlt évtizedben a társadalmi, gazdasági és nemzetközi környezet sokat változott, az átmenet különböző szakaszai által felszínre hozott problémák különböző módon osztották meg a pártokat, és így a pártszövetségek rendkívüli nyomásnak voltak kitéve. Úgy próbáltak az új kihívásokra válaszokat adni, hogy közben következetesek is maradjanak, és a régi koalíciók se bomoljanak fel. Az eredmény olyan pártrendszer, amely távolról sem nevezhető befagyottnak, de nem is kaotikus. 1990 és 1994 között a liberális, szocialista és keresztény-nemzeti blokkok alkották a politika struktúráját, utána pedig a liberális blokk hasadása következtében létrejött a mérsékelt és a radikális jobboldali blokk, újra jól értelmezhető viszonyrendszert alkotva.

Elitátmogatás

Új politikai rendszerekben a döntéshozatal szabályai és normái általában, bár nem szükségszerűen, képlékenyebbek, mint a nagy múltú rezsimekben. Kelet-Európában megkülönböztethető egy tipikus változási irány: a kommunizmus összeomlását a parlament széles körű hatalmának bevezetése követi, de csakhamar a parlament jogosítványait korlátozzák a hatékonyabb kormányzás érdekében. Magyarországon azonban, a zuhanó életszínvonal ellenére, a politikai erők nem foglalkoztak komolyan ezzel a lehetőséggel. A kisgazdák, kereszténydemokraták és szocialisták ugyan felvetették az elnök közvetlen választásának lehetőségét, de ezt nem az erősebb központi hatalom, hanem a demokratizálódás nevében tették, és végül komoly lépéseket nem is tettek céljaik megvalósítására.

A választási rendszert szinte mindenki feleslegesen bonyolultnak és túlméretezett parlamentet eredményezőnek tartja, az egykamarás parlamenti struktúra pedig akadályozza az etnikai kisebbségek képviselését, és ezzel nehezíti a szomszédos országok magyarságával kapcsolatos külpolitikát. E sokat szidott intézményi struktúrák mégis intaktak maradtak az évtized végére, nagyrészt az elitnek a nemzeti kerekasztalnál kialakult szabályokkal kapcsolatos konzervatív attitűdjei miatt.

Ahol a pártpolitika olyan népszerűtlen, mint Magyarországon, racionális megtagadni a politikustársakkal való szolidaritást, és pártellenes üzenettel kampányolni. Valamelyest ez az FKGP stratégiája, azonban az elitellenes fellépésnek komoly korlátai vannak a magyar pártok körében. A pártpolitikuskok tisztában vannak speciális érdekeikkel és értékeikkel, és készek ezeket megvédeni. Időről időre ugyan tesznek gesztusokat a pártellenes érzelmeknek, de ezt óvatosan úgy teszik, hogy közben ne erősítsék a rivális intézményeket. Az egyébként élesen versengő pártok szoros együttműködése az olyan területeken, mint a pártok finanszírozása, jelenlétük a közszolgálati médiában, vagy a nem pártok által vezérelt fórumok visszaszorítása, akár a „kartellpárt” terminus használatát is indokoltá teheti. A kartellesezés irányába mutatott 1997 végén az a parlamenti aktus is, amelynek révén a pénzügyminiszteri javaslattal szem-

ben a pártok egyesült frontja megnövelte a pártoknak kiosztandó költségvetési támogatást⁸.

Miközben egyes kutatók egyetértenek a kartell fogalmának kelet-európai alkalmazhatóságával (lásd Ágh 1996), mások kevésbé lelkesek. Paul Lewis (1996:12) például azt állítja, hogy „...a kelet-közép európai pártrendszerek egyszerűen nem elég fejlettek és stabilak ahhoz, hogy a fő pártcselekvőket egyértelműen azonosítani lehetne, vagy hogy a valószínű jelöltek egyetértésre juthatnának a közös politikai távlatok vagy a közös érdekek terén”. Lewis a pártok folyamatosan változó „menüjére” is hivatkozik, ami eleve lehetetlenné teszi kartell létrejöttét. Míg azonban a lengyel jobboldalon valóban sokat változtak a pártcímkék, ez az instabilitás nem jellemző a régió egészére. Magyarországon a főbb pártok úgy alakították a pártversengés szabályait, hogy új pártok megjelenése nagyon nehezzé vált.

A „kartell” jelenséget meglehetősen ambivalens viszony fűzi a konszolidáció folyamatához. Katz és Mair (1995) szerint a kartellpárt hosszabb távon aláássa a rendszer legitimitását és hozzájárul a szélsőséges pártok sikereihez. Másrészt viszont kétségtelen, hogy a nagy, bevett pártokat segíti a kartell abban, hogy pártcentrikus elvek alapján alakítsák a politikai rendszer intézményi struktúráit, és hogy a verseny mintázatát megvédjék az alulról jövő változtatási kísérletekkel szemben. Összefoglalva, Magyarországon a politikusok testületi szelleme és az elitnek az intézményi reformokkal kapcsolatos visszafogott attitűdjei hozzájárultak a pártrendszer intézményesedéséhez és a politikai konszolidációhoz.

Polgári támogatás

A magyar pártrendszer leggyengébb pontja a polgári támogatás dimenzióban található. Az alacsony választási részvétel, az alacsony párttagsági szint, a pártok képtelensége, hogy tömeges közéleti cselekvésekre vegyék rá a polgárokat, mind a kudarc jeleinek tekinthetők. A közvélemény-kutatások a pártok nagyon alacsony népszerűségét mutatják. A pártidentifikáció' ugyancsak gyenge. Amennyiben az erős pártidentifikációt a stabil demokrácia feltételének tekintenénk (lásd pl. Campbell et al. 1960), akkor bizony a magyar politikai rendszert igencsak törekénynek kellene minősítenünk. Különösen aggasztó, hogy a választások közötti közvélemény-kutatások rendszeresen azt mutatják ki, hogy a polgárok kb. 40 százalékának egyáltalán nincs pártpreferenciája. Ennek megfelelően, a szavazók sokat mozognak a pártok között, az illékonyasági mutató magas. Bár a civil szervezetek közül sok, legalábbis informálisan, kapcsolódik pártokhoz, de e szervezetek tagsága meglehetősen alacsony, a társadalom nagyobb része kívül marad a pártok közvetlen befolyási körén.

Az első részben felépített séma logikáját követve azonban el kell ismernünk, hogy a tömegtámogatottságot kereső pártok sziszifuszi küzdelemre vannak kárhoztatva. A szervezeti tagsággal kapcsolatos ellenérzések a magyar politikai kultúra fontos elemeit alkotják. Ennek az attitű-

dinális korlátnak a figyelembevétele nemcsak azért fontos, mert így óvatosabbak leszünk a pártoknak mint a társadalommal való kapcsolatot elhanyagoló szervezeteknek az elítélésében, hanem azért is, mert ráirányítja a figyelmet arra, hogy a rivális szervezeteknek is hasonló gondokkal kell megküzdeniük. Végül pedig a társadalom pártos megszervezése és a konszolidáció közti ambivalens viszony, amelyet az írás első felében tárgyaltunk, ugyancsak e dimenzió túlhangsúlyozása ellen szól.

Szervezettség

Ahogy a pártverseny mintázatánál már hivatkozott Mair-idézet is jelezte, a kutatók nagy részének negatív véleménye van régióknak pártjainak szervezeti fejlettségéről. Lewis (1996:12) szerint „Az itt a gond, hogy a demokratikus posztkommunista pártoknál nemcsak a tömeges tagság hiányzik, hanem a kifejlett szervezet és struktúra is”. Kitschelt (1992) szerint, ha van egyáltalán komoly szervezettség a régióban, akkor az arra a klientalisztikus tömegszervezetre jellemző csak, amelyet a kollektivistikus, tekintélyelvű, piacellenes pártok alakítanak ki, hogy a javakat klienseiknek eljuttassák.

Valójában, míg a szervezeti fejlettség bizonyos aspektusaiban a magyar pártok gyengék, másokban meglehetősen erősek. Ahogy számos kommentátor rámutatott, ezek a pártok nem tömegpártok. Erre az elsőszámú bizonyíték az alacsony arányú párttagság (a választók kb. 2–3%-a, Mair 1997b:186).⁹ Ez valóban a szervezeti gyengeség jele, bár a pártokat az alacsony arányok közvetlenül nem akadályozzák tevékenységükben.

Más szervezeti aspektusok tekintetében azonban a gyengeség kevésbé egyértelmű. A magyar pártok viszonylag komplex szervezetek, egyes kérdéskörökre és egyes társadalmi szektorokra specializálódtak alrendszerrel (mezőgazdasági bizottságok, ifjúsági tagozatok stb.) és adott témakörökben, például a PR-ban vagy a pártfinanszírozásban szakértő adminisztrátorokkal és tanácsadókkal. „Széles termékstruktúrával dolgoznak”, vagyis nem egy jól behatárolható fogyasztói csoportot szolgálnak ki (talán a KDNP és – bizonyos időszakokban – az FKGP kivételével). Az állam révén rendszeres bevételeik is biztosítottak. Meglehetősen nagy, állandó és professzionális személyzetük van, és alapszervezeteik az ország minden régiójában megtalálhatók. Míg a legnagyobb európai pártok, az osztrákok pártközpontjaiban 87 502 szavazóra jut egy alkalmazott, és a leggyengébbeknél, a briteknél pedig 660 958-ra jut egy (Webb 1995), a magyaroknál 1:227 000 az arány [Van Biezen (1998)-ból kalkulálva].

Alapításuk óta gyorsan professzionalizálódnak ezek át a pártok, kidolgozott munkamegosztást és párhierarchiát alakítva ki (lásd pl. Enyedi-Balázs 1996). Az alapszabályokat komolyan veszik, a pártkongresszusok idejének jelentős részét megvitásuknak szentelik. Amennyiben az alapszabályok előírásait a vezetőség megsérti, a párttagok bíróságához fordulhatnak, amelynek döntéseit a vezetőségnek el kell fogadnia.

Túlságosan nagy bürokratikus struktúrára nincs szükség Magyarországon, de a választási mechanizmus (750 ajánlás, hét területi lista az országos listához stb.) kiszórja a szervezetileg gyenge pártokat. A körülbelül tucatnyi pártból, amely hagyományosan képes megfelelni ezeknek a kritériumoknak, csak a kifejlett országos struktúrával rendelkezőknek lehetnek komoly reményeik.

A pártok egységesen szervezettek és bürokratikusán integráltak, az alkotórészek interdependensek, az alegységeknek nincs autonómiájuk¹⁰ (vagyis ezek a pártok valódi „rendszerek”). A magyar pártok centralizáltak, s a valóságos hatalmi viszonyok nem állnak messze a pártalkotmányokban rögzítettektől. Koherenciájuk sokat erősödött az elmúlt években, és mostanra a legtöbb párt megszabadult az egységre veszélyes frakcióktól. A parlamenti csoportok mindig is erősen fegyvelizettek voltak (Hanyecz–Perger 1993; Németh 1997), bár még mindig nagyon sok a frakciójától megváló képviselő. Miközben az FKGP, a Szabad Demokraták, a KDNP és a Magyar Demokrata Fórum első számú vezetője, valamint a Fidesz és az MSZP országosan legnépszerűbb vezetője szembe fordult pártjával, maguknak a pártoknak a léte a szakítások nyomán (talán az egy KDNP kivételével) nem vált kétségessé. Összefoglalva, a magyar pártok sokkal jobban szervezettek, mint amit a régió pártjairól kialakult kép sugall.

Alkalmazkodóképesség

Az utóbbi példák már a magyar pártok alkalmazkodóképességére is utaltak. Valójában a régió pártjai mind szembesültek a rugalmasság és alkalmazkodóképesség próbáival. Először a múlttal való kontinuitás–diszkontinuitás terminusaiban kellett meghatározniuk magukat. Aztán országos szervezet kialakításába és olyan ideológiai profil formálásába kellett kezdeniük, amely Nyugaton is értelmezhető (hogy így csatlakozhassanak egy európai pártcsaládhoz). Végül a közhatalom gyakorlásába kellett országos és helyi szinten beleszokniuk. A pártok keresztülmentek az identitás felépítésének, a választói támogatottság növelésének és a koalíciós hitel kialakításának eltérő szervezeti struktúrákat és vezetői stílust megkövetelő időszakain (Harmel–Svaasand 1993). Az ellenzéki kerekasztal főszereplői gyors egymásutánban megtapasztalták a féllegális státus, a kormányzati pozíció és a demokratikus választások révén ellenzékbe szorítottság radikálisan eltérő körülményeit.

Ami pedig a pártrendszer egészét érő kihívásokat illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kelet-európai pártrendszerek hazai és nemzetközi kontextusa rendkívül sokat változott az elmúlt évtizedben, a piacgazdaságra való áttérés különböző szakaszai különböző gazdasági és politikai problémákat vetettek fel, de Magyarországon ugyanazok a pártok élvezik az emberek többségének bizalmát, mint tíz évvel ezelőtt.

Autonómia

A magyar pártok autonómiája kifejezetten magas. Egyikük sem tekinthető valamely szponzor intézmény politikai segédszervezetének. A két legnyilvánvalóbb szponzor, az MSZOSZ és szocialista platformja a szocialisták esetében, valamint a katolikus egyház a kereszténydemokraták esetében, megalázó vereséget szenvedtek, amikor akarataikat a pártra próbálták erőltetni. A pártok persze függenek az államtól az anyagi támogatás tekintetében, de az állam ebben a kontextusban semleges szponzornak tekinthető.

A pártokhoz kötődő egyesületek nincsenek abban a pozícióban, hogy komolyan zsarolhassák a pártokat. Ezeket a szervezeteket amúgy is gyakran pártpolitikusok vezetik (Enyedi 1995), és aktivitásuk jelentős részben arra irányul, hogy a választási kampányban segítsék a pártot. Bár néhány megfigyelő (pl. Mair 1997b:189; Ágh 1995) szerint a kelet-európai pártok határai törékenyek, a korporatív szervezetek és a társadalmi mozgalmak által átjárhatók, valójában a jelentős magyar társadalmi szervezetek identitása jól elkülönül a pártokétól. Ezt az is jelzi, hogy a kollektív tagság gondolata komolyan fel sem merült.

A pártok helyi szervezetei időnként fellázadnak, de a lázadókat általában kizárják: a pártvezetések nem tűrik a nyílt konfliktust. A párvezetőket belülről, a tagok soraiból választják. Sőt, a magyar pártok vezetősége túlnyomórészt olyan politikusokból áll össze, akik a párt születése óta tagjai a pártnak. Vagyis a pártvezetést nem lehet átvenni pusztán a párton kívüli egyenlőtlenségi rendszerből fakadó erőforrások (pénz, szakértelem, tudás) birtoklása révén.¹¹ A pártok erősebbek vezetőiknél, legtöbbjüknek megszilárdult annyira az identitása, hogy az első számú vezető távozása azt már ne rendíthesse meg.

Szemben az európai trenddel, a parlamenten kívüli vezetőség rendkívül erős maradt, akaratát képes a parlamenti képviselőkre kényszeríteni. Néhány alkalommal, a kiszegzák, a kereszténydemokraták és a demokráta fórumosok estében, a két pártkomponens közötti konfliktus pártszakadáshoz vezetett. Azonban minden ilyen esetben a pártvezetőség győzött, az ellene fellázadt csoport pedig eljelentéktelenedett, függetlenül attól, hogy hány parlamenti képviselője, ismert közéleti embere volt. Ezek a konfliktusok arra világítottak rá, hogy Magyarországon a pártcímke és a pártszervezet birtoklása döntő erőforrás a politikai harcokban.

A pártok országos listáján az első helyet a pártvezető foglalja el. 1998-ban úgy tűnt, hogy az MDF kivétel lesz ez alól a szabály alól, mivel Lezsák Sándor maga is kijelentette, hogy nem tartja magát alkalmasnak kormányzati tisztségre. Miután Kádár Béla személyében volt olyan MDF-es akinek miniszteri múltja, szakértelme és presztízse is volt, általános volt a várakozás, hogy őt nevezik meg az első helyen. Azonban az erős pártautonómia logikája nem engedett meg ilyen devianciát, és a párt háttérét alkotó szubkultúra legautentikusabb figurája, a pártvezető lett egyben a listavezető is.

Társadalmi és politikai funkciók monopolizálása

Magyarország jól közelíti a „pártkormányzás” ideálját (Katz 1987), vagyis a legfontosabb döntéseket pártok jelöltjei vagy alárendeltjeik hozzák, a kormányzati politika főbb vonalai a pártokon belül formálódnak, a pártok egységesen lépnek fel, a legfőbb hivatalok viselőit a pártok választják ki és kéri rajtuk számon ígéreteiket.

A szavazat strukturálása és a politikai vezetőréteg szelekciója terén a pártoknak nincs komoly riválisuk. A független jelölteknek nincs esélyük a parlamenti választásokon. 1990-ben hat független jelölt lett képviselő, 1998-ban már egy sem. 1994-ben a legjobb eredmény egy második hely volt (Szoboszlai 1995:10), és a független jelöltek száma 1990-hez képest a felére csökkent (Dezső 1995:90). Míg 1990-ben a pártok helyi értelmiségiek jelöltek, 1994 óta a jelöltek már profi politikusok, nagyrészt párttagok (Ilonszki 1998). Továbbra is sok nempárttag jelölt akad azonban 1998-ban például a kisgazda jelöltek negyede nem volt tagja a pártnak. De a parlamenti képviselők jelentős része már párttag. Az érdekszervezetek vezetőségéhez tartozó jelöltek száma viszonylag csekély, és a lényeges kérdésekben nekik is a pártvezetőség utasításaihoz kell alkalmazkodniuk. A kormányzati koalíciók sorsa a pártvezetők kezében van.

Számos megfigyelő szerinte a pártok kelet-európai gyengesége megnövelte a politikai személyiségek szerepét (Lewis 1996:15), amely azonban Magyarországon elmarad a pártoké mögött. Bár az egyéni választókeretekben a polgárok a jelöltekkel kapcsolatos benyomásaik és a párt-szimpatiajuk alapján is szavazhatnak, ők konzekvensen a pártkötődéseket részesítik előnyben. A listás szavazat és az egyéni jelöltre szavazás között szinte teljes a kongruencia, ritka a keresztbeszavazás. A kis pártok nagy ismeretségnek és népszerűségnek örvendő jelöltjei ugyanolyan (csekély) esélyekkel szállnak szembe nagy pártok jelöltjeivel, mint kevésbé ismert kollégáik. Vannak karizmatikus, pártjukra árnyékot vető pártelnökök, de a népszerűségi listák éllovasai, nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban is, sorra alulmaradnak az erősebb pártok jelöltjei mögött.

A miniszterek egy része inkább a pártokat körülvevő szélesebb tanácsadói körhöz és nem magához a pártvezetéshez tartozik. De a magasabb állami tisztségekhez vezető út a pártokon keresztül vezet. A miniszterek tevékenységének mindenekelőtt az őket delegáló pártokat kell kielégítenie. Ha ez megtörténik, a miniszterek népszerűtlenségük ellenére is posztjukon maradhatnak. A lokális politikát persze a pártok sokkal kevésbé tartják befolyásuk alatt, de ennek a hatalmi szintnek a jelentősége meglehetősen csekély.

A kormányzati politika és a politikai napirend alakításában az államapparátusnak¹² és a médiának komoly befolyása van, de ha egy politikus új kezdeményezésnek akar érvényt szerezni, figyelmen kívül hagyhatja ezeket a fórumokat, és a pártelítellekkel való egyezkedéssel biztosíthatja törekvése sikerét. A gazdasági lobbik jelenléte nyilvánvaló, de a pártok meglehetősen szabadon alakítanak koalíciókat köztük, létrehozva az érdekképviseletnek egy plurális modelljét.

Schmitter (1991) úgy jellemezte a demokratizálódás jelenkori hullámát, mint amiben az érdekszervezetek és a társadalmi mozgalmak a pártok komoly riválisaivá váltak. Ez a tétel Magyarországon egyáltalán nem érvényesül. A kifejlett és erős érdekszervezeti szféra hiánya erősíti az instabilitás veszélyét, ugyanakkor lehetővé teszi a pártoknak, hogy saját logikájuk szerint alakítsák társadalmi környezetüket. A civil kezdeményezések gyengesége arra biztatja a pártokat, hogy aktívan befolyásolják a civil társadalom arculatát. Ezen a területen azonban komoly változás figyelhető meg: miközben kezdetben a pártok a társadalmi mozgalmakban való részvételük révén strukturálták a civil társadalmat, manapság a szatellit szervezetek szponzorálásával is megelégednek.

A népszerűtlen pártok közvetlen módon nem kölcsönözhetnek sok legitimitást a politikai rendszernek. De a komolyabb reformmozgalmak hiánya azt jelzi, hogy képesek voltak elfogadtatni a polgárokkal és az egyéb politikai erőkkal a pártalapú demokrácia kereteit.

A pártok alacsony népszerűsége és a hűséges szavazók hiánya az artikulációs funkció gyengeségét is jelzik. Civil szervezetek, konkrét célokért küzdő mozgalmak és a média erős versenytársaknak bizonyultak ezen a téren. Azonban egyikük sem képes hosszabb időn keresztül széles körű és hathatós támogatást biztosítani a pártok ellenében. A pártellenes érzések nem alkotnak komoly hatalmi bázist. 1989-ben mindenhol a térségben egyesületek, nemzeti frontok és konszenzus-pártok próbáltak hasznot húzni a pártellenes érzelmekből. Ezeket az egyesületeket csakhamar pártszerű pártok szorították háttérbe, és a mozgalmaknak be kellett érniük a lakosság langyos szimpátiájával, valamint a közvetlenül érintettek időszakos támogatásával. 1998-ban sok kis párt a pártellenes retorikában találta meg a közös platformot, és Együtt Magyarországrért néven próbált a parlamentbe bejutni, minden siker nélkül. A szakszervezetek Magyarországon még a pártoknál is népszerűtlenebbek. Gyenge mobilizációs potenciáljukat a sztrájkok alacsony gyakorisága is jelzi.

Egyéb alrendszerben való jelenlét

Magyarországon a Nemzeti Bank kétségtelenül a pártok legfontosabb riválisai közé tartozik, ami a fontosabb gazdasági döntések meghozatalát illeti. Ugyanakkor azonban a Nemzeti Bank vezetőjét a kormány nevezi ki. Eddig mindkét kormány kihasználta ezt az alkotmányos lehetőséget, politikailag motivált helycseréket hajtva végre. A másik jelentős rivális, az Alkotmánybíróság tagjait a parlament, vagyis a pártok választják. Ugyanez a helyzet a köztársasági elnök esetében is. A közszolgálati média (ORTT, MTI) olyan testületek kontrollja alatt áll, amelyben a főszerp a pártoké. A pártok jelen vannak továbbá a szakszervezetek, a kamarák és az ifjúsági szervezetek rendszereiben is (különösen az MSZP). A pártok nem gyarmatosították e területeket, de adott esetben a színházi vezetők kinevezése is pártüggyé válhat. Ugyanakkor a hadsereg, valamint a bírói és köztisztviselői kar jogi eszközökkel és testületi éthosza révén is védve van a pártok közvetlen befolyásától (Körösényi 1998:71).

Pártbarát intézményi környezet

A magyar pártoknak komoly súlyuk van a politikai rendszer egészében. Az arányos választási rendszer, zárt pártlistáival, evidens módon pártcentrikus. A 176 egyéni körzetnek a választásokat személyiség-centrikusabbá kellene tenniük, de láthatólag nem képesek ellensúlyozni a listás rendszert. Az országos listáról való bejutási küszöb, miként a régió más országaiban, Magyarországon is meglehetősen magas. Az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői először három százalékot akartak, majd beleegyeztek a négy százalékra (Wiener 1994:311), azonban néhány éven belül már úgy gondolták, hogy a még magasabb küszöb jobban megfelel érdekeiknek (5% a pártoknak, 10% a kétpárti szövetségeknek és 15% a nagyobb koalícióknak). A magas küszöbök megfontolásra és stratégiai szavazásra indíthatják a kisebb és az újonnan szervezett pártok racionálisan gondolkodó híveit.

A törvényhozás struktúrája ugyancsak pártbarát. A képviselők a pártok által dominált választási verseny révén foglalhatják el helyüket, és egyelőre még egyetlen korporatív testület sem nyerte el a képviselő-delegálás jogát. A referendumok ugyan formálisan létező alternatívát jelentenek, de, gyakorlatilag, a pártoktól független erők számára szinte hozzáférhetetlenek (Körösi 1998:188). A pártok által uralt parlament jelentősége tovább nőtt azzal, hogy egy 1997-es alkotmánymódosítás révén a népszavazáshoz szükséges aláírások számát megemelték.

A parlament belső szabályainak módosulásai ugyanebbe az irányba mutatnak. Az új, 1994-es alapszabály úgy szól, hogy csak pártoknak lehet frakciójuk (függetleneknek nem), hogy nem tíz, hanem tizenöt képviselő szükséges új frakció alakításához, és hogy azoknak, akik elhagyták frakciójukat (vagy kizárták őket), hat hónapot kell várniuk, mielőtt új frakcióhoz csatlakozhatnak. Mindezek a változtatások a pártstruktúra stabilizálására irányultak, és védeni voltak hivatottak a pártokat az egyes képviselők akaratával szemben, továbbá erősíteni a nagy, beérkezett pártok pozícióit. Az elmúlt évtizedben lezajlott számos szakadás és pártelhagyás jelzi a vezetők pártlojalitásának gyengeségét, ám az a tény, hogy az új politikai csoportosulások a parlamentbe való bejutási küszöb közelébe sem jutottak (a MIÉP kivételével), mutatja, hogy a pártpolitika főszerplői úgy alakították a játék szabályait, hogy a konfliktusok nem vezethetnek erős új riválisok megszületéséhez.

A pártfinanszírozás rendszere is a nagy pártok helyzetének erősödését és a pártok helyzetének biztonságosabbá válását tükrözi. 1990 után a költségvetési támogatás 75 százalékát arányosan osztották szét az egy százalékot elért pártok között, míg 25 százalékot a parlamenti pártok között egyenlően osztottak el. Eredetileg a 75 százalékos dobozból kiosztott összegnek nem volt szabad meghaladnia a pártok összes bevételének a felét, de ezt a körlátot már 1990-ben eltörölték. 1994-ben újra módosították a szabályokat, és azóta a parlamentben képviselt, de frakcióval nem rendelkező pártok már nem tarthatnak igényt a 25 százalékra. Vagyis a nagy, „hagyományos” pártok újabb előnyökhöz jutottak, védetteb-

beikké váltak a hasadásokkal szemben, a belső ellenzéknek csökkent a zsarolási potenciáljuk.

A pártok arra vannak kötelezve, hogy nyilvánosságra hozzák költségvetésüket a *Magyar Közlönyben*, de 1993 óta a jelentésekben használt kategóriák számát olyannyira csökkentették, hogy e jelentések ma már nem sokat mondanak. A beszámolókat már nem kell évente közreadni (csak két évente), és bár a pártoknak választási költségvetésüket is publikálniuk kellene, ezt nemigen teszik (Juhász 1996). A pártok úgy alakították a hivatalos és informális szabályokat, hogy a közforrásokhoz fokozottabb mértékben juthassanak hozzá, csökkentve ugyanakkor a nyilvánosságnak való kiszolgáltatottság mértékét. Ezen a téren az 1997-es új szabályozás jelent némi változást, amely, többek közt, limitálja a kampányra fordítható pénzüsszeget.

A politikai identitások kialakulása

Áttekintésünk újra rávilágított arra a jól ismert tényre, hogy a választók felétti ellenőrzés a magyar pártrendszer leggyengébb pontja. Ez viszont felveti annak a kérdését, hogy van-e bármi szerepük a pártoknak a politikai identitások kialakulásában, és hogy egyáltalán zajlik-e ilyen folyamat Magyarországon. Sőt, akár olyan, még alapvetőbb kérdéseket is felvethet, hogy van-e egyáltalán szükség politikai csoportidentitásokra egy (poszt)modern társadalomban. A nyugat-európai és kelet-európai pártfejlődés szembesítése remélhetőleg közelebb visz e kérdések megválaszolásához.

Nyugat-Európában a társadalom nagy része számára a „választás”-t megelőzte az „identitás” kialakulása, hiszen a tipikus tömegpártok már a választói jog kiterjesztése előtt megszerveződtek. A kemény társadalmi ellentétek segítették a társadalom fennmaradó részét abban, hogy meglehetősen hamar kitalálja, hova is „tartozik”, és csak egy kisebb hányad igényelt többévtizedes tanulási folyamatot politikai identitása kialakításához. Kelet-Európában ez a választói kör nyilvánvalóan nagyobb, ezért a politikai identitások gyengesége nem okozhat meglepetést. A pártoknak alapvetően két technika áll rendelkezésükre, hogy elősegítsék a politikai identitások kialakulását: az egyik a szervezeti behálózás technikája, a másik a kérdések politizálása, erős érzések felkeltése és ideológiai választássá transzformálása. A második technika révén a pártok akkor is hozzájárulhatnak a politikai identitások kifermálódásához, ha gyengék és közvetettek a társadalomhoz fűződő kapcsolataik.

Ahogy a fentebbiek mutatták, a magyar pártok nem használnak agresszív szervezeti technikákat a szavazók megkötéséhez. Ezáltal az általános instabilitáshoz járulnak hozzá. Azonban a szervezeti út talán nem is választható alternatíva számukra. A médiapolitika, a szekularizáció és individualizáció korában a fejlett világ minden pontján rendkívül erős korlátok állnak a szervezeti technikák előtt. Ami pedig az individualizált életstílust vagy a médiacentrikus politikát illeti, Magyarország is nagyon messze van a 19. századi Nyugat-Európa viszonyaitól, talán még

messzebb is, mint a mai Nyugat-Európa. Hogy csak egy indikátort idézünk, Magyarországon több tv-készülék van ma, mint Spanyolországban vagy Írországban, és nem kevesebb, mint Franciaországban vagy Svájcban (LeDuc et al. 1996:47). A 19. században az urbanizáció és az iparosodás által otthonukból kiszakított tömegek orientálásához nagy szükség volt a pártokra. Kelet-Európa polgárai viszont már átestek az integrálás és mobilizálás stádiumain, amikor elérhetőkké váltak a pártok számára (Mair 1997b:180). A „kognitív mobilizáció” (Inglehart 1977:295) által nyújtott képességek birtokában a társadalmi-politikai fejleményeket saját, iskolázottságuk révén nyert tudásuk, valamint a médiából szerzett információ segítségével is fel tudják dolgozni.

Ha az első, szervezeti technika csak korlátozottan hozzáférhető, akkor az igazi kérdés az, vajon a második utat követik-e a pártok, vagyis igyekeznek-e erős érzéseket gerjeszteni, olyan ideologikus címkéket felkínálva, amelyekkel a polgárok azonosulni tudnak. A magyar pártok erősen ideologikus beszédmódja az „igen” választ valószínűsíti. Eppenséggel a versengő világnézetek jelenléte az, ami a magyar belpolitikát számos nyugat-európai országénál viharosabbá teszi. Miközben a politikusok gyakran panaszkodnak a polgárok túlságosan pragmatikus, ideáloktól mentes beállítottságára, az ehhez való alkalmazkodás helyett többségük (talán az MSZP kivételével) megpróbál ezen változtatni, vagyis alakítani próbálja a politikai kultúrát. Bár az ideologikus viták heve csökkent a Horn-kormány időszaka alatt (lásd Bozóki 1998), a pártok közötti szövetségeket és konfliktusokat, a kizárásokat, befogadásokat és a koalíciós játéktér korlátozásait még mindig ideológiai terminusokkal igazolják. A leglátványosabb példa kétségtelenül az SZDSZ-hez sokáig és bizonyos programmatikus dimenziókban még a mai napig is legközelebb álló Fidesznek a versenyjáról adott leírása, amely leírásban az ideológiai szomszéd mint a nemzet fizikai és lelki egészségének tudatos lerombolója jelenik meg.

Miközben a magyar pártok programmatikus profilja kevésbé éles, mint a környező országok pártjaié (lásd Tóka 1996), az tehát nem mondható el, hogy kevésbé ideologikusak lennének. A pártok beszédmódjának és versenystílusának köszönhetően régiókn egészét a negatív pártidentitás jellemzi (lásd Rose–Mishler 1997). S bár ennek a ténynek a hatása a demokratikus normákra valószínűleg szintén negatív, ugyanakkor felfogható olyan – talán nem túl szerencsés – mechanizmusnak, amely a politikai identitások kikristályosodása felé vezet.

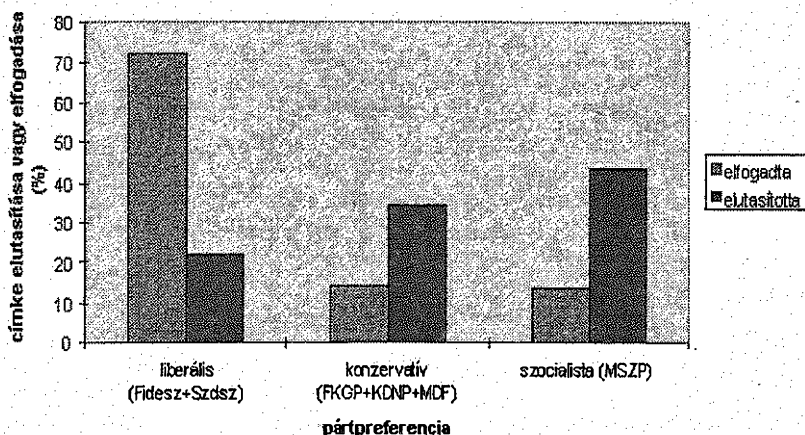
A pártok törekvése, hogy magukról ideológiai alapon differenciált képet alkossanak, nemigen vitatható. Kérdéses azonban, hogy mekkora sikert érnek el ez irányú próbálkozásaikkal, mennyire követik a szavazók az ideológiai zászlókat. A politikai csoport-identifikációk alakulásáról némi információt szolgáltat az a kutatás, amelyet 1994-ben végeztünk, s amelynek során a válaszadók politikai-ideológiai címkéket választhattak, illetve utasíthattak vissza (2/2-t a 9 felkínáltból: „baloldali”, „jobboldali”, „szocialista”, „keresztény”, „nemzeti”, „demokrata”, „liberális”, „konzervatív”, „népi”). E címkéket csak nagyon kevesen használhatták politikai identitásuk alapjaként 1990 előtt. A pártpreferenciák és a címkék

iránti attitűdök közti összefüggés azt mutatná, hogy a politikai identitásformálódás megindult Magyarországon, és a pártok határait követve zajlik. Az eredmények is ezt a hipotézist igazolták: az ideológiailag definiált három pártblokk (konzervatív: KDNP, FKGP, MDF, 188 fő; liberális: Fidesz, SZDSZ, 197 fő; szocialista: MSZP, 193 fő) szavazóinak eltértek az attitűdjei a „baloldali”, „szocialista”, „jobboldali”, „keresztény”, „liberális”, „nemzeti” címkékkel kapcsolatban (mindegyik szignifikáns a 0.01-es szinten). Csak a „konzervatív” és a „népi” címkéknek nem volt semmilyen kapcsolata a politikai preferenciákkal.

1. ábra

A „liberális” címkével kapcsolatos attitűdök

Az 1. ábra mutatja a három tábornak a liberális címkéhez való viszonyát. Miután a liberális pártok nem foglalták nevükbe a „liberális” jelzőt, ezért a név pusztá azonosítása nem segíthette a megkérdezetteket. A jelek szerint a pártok nem tudták magukhoz kötni a szavazókat, de arra képesek voltak, hogy szimpatizánsaikat ráneveljék az ideológiai címkékhez való „helyes” viszonyulásra. S mindezt négy-öt év alatt! Vagyis a politikai identitások formálódása igenis megindult, bár ez valószínűleg elsősorban nem a hagyományos szervezeti úton, hanem a média befolyásával zajlik.

KONKLÚZIÓ

Daalder (1966) szerint a pártrendszer ereje, hatótávolsága attól függ, hogy a pluralizmusnak milyen premodern tradíciói vannak az adott országban, és hogy az állami bürokrácia vagy a pártrendszer épült-e ki hamarabb. Az újonnan demokratizált kelet-közép-európai országokban a politikai erők az egykori, meglehetősen gyenge pluralista struktúrák tö-

redékeire építhetnek csak, így gyenge, törékeny pártrendszerek kialakulása volt várható. A fentiek fényében azonban látható, hogy – legalábbis Magyarországon – nem ez a helyzet. A kilenc dimenzió mentén való áttekintés azt mutatta, hogy a magyar pártok meglehetősen intézményesedettek, és képesek ellenőrizni a körülöttük levő hatalmi struktúrákat. A trendek, intenciók, korlátok és kontextusok figyelembevételével, valamint megkülönböztetve azokat a tényezőket, amelyek közvetlenül a pártok befolyása alatt állnak, és amelyek nem, egyértelműen előtűnik a pártok pozitív szerepe a politikai rendszer konszolidációjában. Tagadhatatlan azonban, hogy még nem urai a szavazók viselkedésének. Ahogyan Ágh (1995) fogalmazott, „politikai létezésük” erősebb mint „társadalmi létezésük”. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy határozott lépéseket tettek a társadalom felől érkező impulzusok csatornázására. Olyan pozícióba emelték magukat, ahonnan alakíthatják az ország társadalmi és politikai folyamatait. Ezt a hatalmat arra használják, hogy egy jól strukturált, stabil, pártelvű politikai teret hozzanak létre. Ugyanakkor az is kiderült, hogy, a politikai identitások alakítása terén elért viszonylagos sikerek ellenére, a pártok szerepe ma strukturálisan jóval korlátozottabb, mint a demokratizálódás korábbi hullámaiban.

JEGYZETEK

- ¹ Kulcsár (1997) például a pártok hatalmának ellensúlyozására a nem pártokra épülő második kamarát javasolja, együtt az erős önkormányzatokkal és az autonóm (pártmentes) állami bürokráciával.
- ² A vonatkozó irodalomban gyakran felmerül, hogy a szélsőséges intézményesedés ugyancsak veszélyekkel jár, de ezt az egyébként meggyőző állítást nemigen támasztják alá rendszerösszeomlások valóságos példáival.
- ³ A pártrendszer és a társadalom közti határok fenntartását Welfling munkájában a független parlamenti képviselők aránya jelzi. Ez az indikátor azonban inkább azt mutatja, hogy a pártoknak mekkora befolyása van az országos döntéshozatalra, és nem annyira azt, hogy külső testületek mennyire hatnak a pártra.
- ⁴ A választók feletti kontrollt is említi Panebianco, de ez olyan fundamentális tényező, hogy érdemes külön dimenzióként tárgyalni.
- ⁵ A fogalmak dimenziójához lásd Katz és Mair (1994), magyarul Enyedi (1997).
- ⁶ Az alábbiakkal párhuzamos érvelés található Körösiyiné (1993) és Ághnál (1995).
- ⁷ Egyetérték Kitschelttel (1996), hogy a fragmentáció nem jó indikátora a pártrendszer érettségének. Különösen nem, ha azt az egyes pártok számának és arányának a függvényében határozzuk meg. Ami ennél lényegesebb lehet, az a szövetségek száma és aránya. Ezért a továbbiakban a koalíciós preferenciákra térek rá.
- ⁸ A kormány- (pénzügyminiszteri) javaslat az 1997-es összeget 13 százalékkal akarta emelni, a pártok viszont 29 százalékot akartak, és értek el.
- ⁹ Ez igaz az egész régióra, néhány kivétellel. Például a szavazó-tag arány alapján a cseh kommunista párt tömegpártnak tekinthető.
- ¹⁰ Bár az MSZP helyi szervezetei komoly önállósággal bírnak (Van Biezen 1997).
- ¹¹ Boross Péter gyors felemelkedése az egyetlen jelentős kivétel.
- ¹² Kitschelt (1996) szerint a régió országaiban „nincs professzionális közizgatás”. Ennek az állításnak azonban nyilvánvalóan nincs komoly alapja.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1995. The „early freezing” of the East Central European Parties: The Case of the Hungarian Socialist Party. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 129. Budapest: Hungarian Center for Democracy Studies Foundation
- 1996. The Development of East Central European Party Systems: From „Movements” to „Cartels”. In: Máté Szabó (ed.) *The Challenge of the Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Bozóki András 1998. The Ideological of Modernisation and the Policy of Materialism. In: Gábor Tóka–Zsolt Enyedi (eds.) *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma
- Campbell, Angus–Philippe E. Converse–Warren E. Miller–Donald Stokes 1960. *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons
- Cotter, Cornelius–John F. Bibby–James Gibson–Robert Huckshorn, 1989. *Party Organizations in American Politics*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press
- Daalder, Hans 1966. Parties, Elites, and Political Developments in Western Europe. In: Joseph LaPalombara–Myron Weiner (eds.) *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 43–47.
- Dezső Márta 1995. A választási rendszer életképessége és anomáliái. In: Szoboszlai György és Böhm Antal (szerk.) *Parlamentari Választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 84–91.
- Enyedi Zsolt 1995. A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. *Politikatudományi Szemle*, 4, 27–50.
- 1997. *Pártok a politikatudományban*. Budapest: MTA PTI
- Enyedi, Zsolt–Magdolna Balázs 1996. Hungarian Case Studies: The Alliance of Free Democrats and the Alliance of Young Democrats. In: Paul Lewis (ed.) *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 43–65.
- Hányecz Imre–Pergler János 1993. A magyar parlament tevékenysége számokban. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve, 1993*. Budapest: DKMKA, 140–165.
- Harmel, Robert–Kenneth Janda 1978. *Comparing Political Parties*. Washington: The American Political Science Association
- Harmel, Robert–Lars Svaasand 1993. Party Leadership and Party Institutionalisation: Three Phases of Development. *West European Politics*, (16) 1, 67–88.
- Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn.: Yale University Press
- Iloszki Gabriella 1998. Legislative Recruitment: Personnel and Institutional Development in Hungary, 1990–1994. In: Gábor Tóka–Zsolt Enyedi (eds.) *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma
- Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press
- Janda, Kenneth 1983. Cross-national Measures of Party Organization and Organizational Theory. *European Journal of Political Research*, 11, 319–332.
- Juhász Gábor 1996. *Pénzképviselet*. Budapest: HVG RT
- Katz, Richard S. 1987. Party Government and Its Alternatives. In: Richard S. Katz (ed.) *Party Government: European and American Experiences*. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1–26.
- Katz, Richard S. –Peter Mair (eds.) 1992. *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960–90*. London: Sage
- Katz, Richard–Peter Mair 1994. The Evolution of Party Organizations in Europe: The Three Faces of Party Organization. In: William Crotty (ed.) *Political Parties in a Changing Age*, special issue of the *American Review of Politics*, 12, 593–617.
- Katz, Richard–Peter Mair 1995. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics* 1, 5–28.
- Kitschelt, Herbert 1992. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*, (20) 1, 7–50.

- 1995. The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies, *Party Politics*, 1, 4, 447–472.
- 1996. *Post-Communist Democracies: Do Party Systems Help or Hinder Democratic Consolidation?* Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17–19, 1996, Center for European Studies, Harvard University
- Körösi András 1993. Stable of Fragile Democracy? Party System in Hungary. *Government and Opposition*, (28) 1, 87–105.
- 1998. *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris
- Kulcsár Kálmán 1997. A politikai rendszer és politikai kultúra. In: *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- LeDuc, Lawrence–Richard G. Niemi–Pippa Norris (eds.) 1996. *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. London: Sage
- Lewis, Paul 1996. Introduction and Theoretical Overview. In: Paul Lewis (ed.) *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 1–19.
- Lewis, Paul–Geoffrey Pridham 1996. Introduction. Stabilising fragile democracies and party system development. In: Paul Lewis–Geoffrey Pridham (eds.) *Stabilizing Fragile Democracies*, London: Routledge, 1–22.
- Mainwaring, Scott–Timothy R. Scully 1994. Introduction: Party Systems in Latin America. In: Scott Mainwaring–Timothy R. Scully (eds.) *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1–34.
- Mair, Peter 1996. Party Systems and Structures of Competition. In: LeDuc, Lawrence–Richard G. Niemi–Pippa Norris (eds.) *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. London: Sage, 83–106.
- Mair, Peter 1997a. Continuities, Changes, and the Vulnerability of Party. In: Peter Mair *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press, 19–45.
- 1997b. What is Different about Post-Communist Party Systems. In: Peter Mair *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press, 175–198.
- Németh Csaba 1997. Szavazások az Országgyűlésben. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve, 1997*. Budapest: DKMKA, 379–412.
- Panbianco, Angelo 1988. *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pride, R. A. 1970. Origins of Democracy: A Cross-National Study of Mobilization. Party Systems and Democratic Stability. *Sage Professional Papers in Comparative Politics*, 1, 12: 673–747.
- Rose, Richard–William Mishler 1997. *Negative and Positive Partisanship in Post-Communist Countries*. Studies in Public Policy 286. Glasgow: CSPP, University of Strathclyde
- Sartori, Giovanni 1976. *Parties and Party System. A Framework for Analysis. Vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schmitter, Philippe C. 1991. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. *American Behavioural Scientist*, 426–427.
- Szoboszlai György 1995. An Electoral System and Parliamentarism: The Parliamentary Elections of 1994. Budapest: Hungarian Center for Electoral Research
- Tóka Gábor 1996. Parties and Electoral Choices in East-Central Europe. In: Paul Lewis–Geoffrey Pridham (eds.) *Stabilizing Fragile Democracies*. London: Routledge, 100–125.
- (megjelenés alatt) The Effect of Various Modes of Party Appeals: Evidence from New Democracies. In: Richard Hofferbert (ed.) *Party Performanc*, a special issue of *Political Studies*, Oxford, Blackwell
- Van Biezen, Ingrid 1998. *Party Organization in Hungary*. Unpublished manuscript. University of Leiden
- Webb, Paul D. 1995. Are British Political Parties in Decline?, *Party Politics*, 1, 3, 299–322.
- Welling, Mary B. 1973. Political Institutionalization: Comparative Analyses of African Party Systems *Sage Professional Papers in Comparative Politics*, 4, 41.
- Wiener György 1994. Demokratikus választások Magyarországon – 1990. In: Földes György–Hubai László (szerk.) *Magyarország XX. századi választási atlasza. Parlamenti Képviselőválasztások 1920–1990*. Budapest: Politikatörténeti Alapítvány, 307–336.

HUORANSZKI FERENC

Szerződéselmélet és politikai kötelezettség

BEVEZETÉS

A politikával kapcsolatban felmerülő filozófiai kérdések megválaszolására a modern európai filozófiai hagyomány a morálfilozófiai elméletek két alapvető típusát használta. Az egyik a haszonelvűség Bentham javasolta és számos más filozófus által továbbfejlesztett változata volt. A másik a társadalmi szerződések elmélete, amelyet a 20. század neo-kontraktualista filozófiája élesztett fel. A két elmélet nem annyira az igazolni kívánt tételekben különbözik egymástól, sokkal inkább az alkalmazott vagy javasolt módszerek tekintetében. A kérdés módszertani szempontból a következő: vajon a haszonelvűség vagy a kontraktualizmus segítségével érthetjük meg jobban a politikai intézményekkel és a politikai viselkedéssel összefüggő normatív elvárásainkat? A „normatív elvárás megértése” itt két dolgot jelent. Egyfelől azt, hogy ezek az elméletek ésszerű alapul szolgáljanak szinte megkérdőjelezhetetlenül szilárd, joggal és politikával kapcsolatos intuíciónknak. Másrészt, hogy képesek legyenek segíteni abban az esetben, amikor a helyes politikai intézményről vagy döntésről nincs határozott véleményünk, mégpedig nem tájékozatlanságunk vagy közömbösségünk okán, hanem azért, mert pusztán intuícióval eldönthetetlen dilemmával állunk szemben: érvelésre, az érveléshez pedig elméletre van szükség.

A 17. század óta a politikai filozófusokat foglalkoztató problémák között a politikai kötelezettségek eredetével és a politikai engedetlenséggel kapcsolatos kérdés mindig is kiemelkedő helyet foglalt el. Könnyű belátni, miért. Gyakorlati relevanciája nyilvánvaló: vajon milyen motivációk alapján gondoljuk úgy, hogy illik betartani országunk törvényeit? Mert az anarchistákon kívül szinte senki sem fogadta el, hogy minden

hatalom alapja a pusztá erőszak, és ezért a legigazságosabbnak tűnő politikai berendezkedésben sincs morális alap arra, hogy a törvényeknek vagy a kormányszatnak engedelmeskedjünk. Az a politikai rendszer azonban, amelyet a pusztá erőszak tart össze, hamar erodálódik. Valójában talán nem is létezett efféle rendszer: minden társadalmi intézményrendszer, amit politikainak nevezünk, elvárja, hogy a polgárok *kötelességüknek* tekintsék a kormányszatnak való engedelmeskedést. A pusztá hatalom attól lesz politikai, hogy feltételezi: aki engedelmeskedik, az valamilyen morális indítatásból teszi.

Am nemcsak az nyilvánvaló, hogy nem létezhet politikai hatalom az engedelmesség iránti igény morális megalapozása nélkül, hanem az is, hogy legtöbbsen úgy gondoljuk, ez az igény *nem* feltétlen. Vannak helyzetek, amikor nem kell, illetve amikor nem is szabad engedelmeskednünk a kormányszat döntéseinek. Ilyenkor erkölcsi dilemmával kerülünk szembe: döntenünk kell engedelmesség és engedetlenség között. Mint az erkölcsi dilemmák esetében általában, ebben az esetben sem valószínű, hogy kérdésünkre egyértelmű, vitathatatlan és minden kétséget kizáró választ kapunk, amelynek helyességéről bárkit, aki józan belátással és kellő türelemmel rendelkezik, meg lehet győzni. Megpróbálkozhatunk azonban olyan morális érvelési módszer kidolgozásával, amelyik legalábbis racionálisan rekonstruálhatóvá teszi eltérő nézeteinket, vitáinkat.

Mind a haszonelvű, mind pedig a kontraktualista politikai filozófia a fenti két probléma megválaszolására tesz kísérletet. É tanulmányban azt vizsgálom, vajon segíthet-e, és ha igen, hogyan a szerződéselvű morálifilozófia a politikai kötelezettségekkel kapcsolatos viták megoldásában. A kérdés majdnem olyan régi, mint maga a modern politikai filozófia. A korai modern, tehát 17–18. századi politikai filozófiák központi kérdése éppen a politikai kötelezettségek igazolására, illetve az engedelmességgel kapcsolatos elvárások igazolható korlátaira vonatkozott. Thomas Hobbes, az első jelentős politikai filozófus, aki a szó modern értelmében vett szerződéselméletet alkalmazta¹ a politikafilozófiai kérdések megoldására, elméletével a szuverén hatalom iránti szinte korlátlan engedelmesség igényét akarta igazolni. A kontraktualista hagyomány másik klasszikusa, John Locke viszont azokat a feltételeket akarta megalapozni szerződéselméletével, amelyek között az alattvaló, illetve állampolgár engedelmességgel tartozik a törvényeknek, illetve a kormányzati döntéseknek. Így hát mindketten – bár homlokegyenest más politikai meggyőződésből – a szerződéselméletet használták elméletük igazolásának eszközüül. Hogyan lehetséges ez? Vajon az következik-e mindebből, hogy az elmélet üres vagy önellentmondó, ha ilyen ellentétes normákat igazolhatunk segítségével?

Úgy vélem, nem. A kontraktualizmus ugyanis valójában nem annyira *elmélet*, mint inkább az *igazolás módszertana*. Az pedig lehetséges, hogy azonos módszerek különböző eredményekre vezetnek, ha valamilyen tartalmi különbség merül fel egy módszer alkalmazása során. Hiába állítom, hogy a megfigyelésen alapuló induktív általánosítás, az elméletalkotás helyes tudományos módszer, ha különböző kísérletek megfigyelé-

si eredményei nem esnek egybe, a segítségükkel alkotott elméletek is különbözni fognak egymástól. Am ez a válasz kissé félrevezető. A filozófiában ugyanis a módszer nem független az igazolni kívánt elmélettől, ezért aztán való igaz, hogy amikor „szerződéselméletről” vagy „kontraktualizmusról” beszélünk, rendkívül tág módszertani kategóriát alkalmazunk. Az a kérdés tehát, amelyet megválaszolni igyekszem, a következőképpen fogalmazható meg: létezik-e a kontraktualizmusnak olyan értelmezése, amelyik elfogadható alapot szolgáltat mind a politikai kötelezettségekkel kapcsolatos elvárásaink megalapozására, mind pedig az engedelmesség határaitra vonatkozó viták racionális rekonstrukciójára?

A 20. SZÁZADI SZERZŐDÉSELMÉLETEK

A 20. század második felében a szerződéselméletek, amelyek a 19. században, úgy tűnt, végleg divatjamúlttá váltak, másodvirágzásukat élik. Igazolási szerepük azonban lényegesen megváltozott. Elsődleges céljuk az lett, hogy a demokratikus politikai berendezkedés működését magyarázzák, vagy hogy az igazságosság elveit megalapozzák. A politikai berendezkedés működésének magyarázatára a modern szerződéselmélet a közgazdaságtanból kölcsönzött modelleket használ. Az alapvető hobbesi kérdésfeltevés a politikai intézmények elfogadásának ésszerűségére vonatkozott. Az új formában megjelenő szerződéselmélet arra keresett választ, hogyan modellezhető a racionális döntések elméletének segítségével a politikai döntések és intézmények. Az elmélet arra tett kísérletet, hogy megmutassa, vannak társadalmi helyzetek – például a közjakkal kapcsolatos problémák –, amikor a társadalmi optimalizáció megköveteli valamilyen központi hatalmi intézmény működtetését.

A politikai intézmények működésének elemzése mellett a kontraktualista érvelés másik alkalmazási területe a morálfilozófia. Kontraktualista érveket használnak például azoknak a morális normáknak a megalapozására, amelyek az igazságos politikai intézményeknek alapjául kell hogy szolgáljanak. John Rawls, aki kétségtelenül a kortárs szerződéselvű morál- és politikai filozófia legismertebb alakja, főművében, *Az igazságosság elméletében* úgy jellemezte az igazságosság elveiről szóló döntést, mint ami „része, talán a legfontosabb része a racionális választások elméletének” Rawls (1998:36).² Akik a szerződéselméletet morális elvek megalapozására kívánják használni, ezeket az elveket aktuális vagy hipotetikus döntéselméleti szituációk elemzéséből eredeztetik. Magát a szerződést természetesen mindkét típusú elmélet pusztán hipotetikusnak tekinti, egyik sem állítja, hogy valamely tényleges szerződés igazolna vagy igazolhatna morális normákat. Lényeges különbség van viszont az elméletek között a tekintetben, hogy miként jellemzik azt a *szituációt*, amelyben a szerződés kötött. A különbség abban rejlik, hogy míg az elméletek egyik típusa szerint a morális és a stratégiai³ megfontolásokon alapuló optimalizáló választás hatóköre egybeesik, a másik tagadja ezt. E különbségre a későbbiek során még részletesebben kitérek. A

modern kontraktualizmus jellemzésére most talán elegendő annyit megemlíteni, hogy bár a kortárs kontraktualizmus nagyban hozzájárult morális elveink megértéséhez, és fontos kerete az igazságos intézmények normatív-etikai megalapozásáról folyó filozófiai vitának, úgy tűnik, nem sikerült olyan változatát kidolgozni, amely egy a politikai kötelezettségekről szóló elméletet is magában foglalna.

A legkidolgozottabb elmélet azok közül, amelyek a morálfilozófiát a racionális döntésemélet segítségével kívánják megalapozni, David Gauthier *Morals by Agreement* című munkája. Gauthier azt szándékozik megmutatni, hogy a moralitás elvei egybeesnek a racionális alkudozás során használt stratégiai értelemben vett elvekkel, valamint azt, hogy milyen körülmények között racionális a normák által meghatározott döntések alapján cselekedni (lásd elsősorban Gauthier 1986. V. és VI. fejezeteket). Komoly viták tárgyát képezi, mennyiben sikeres Gauthier vállalkozása, s hogy vajon az alkuelmélet mennyiben szolgálhat a morális normák megalapozásául. Az általunk vizsgált probléma szempontjából azonban elég, ha azt tisztázzuk, mi is elméletének célja. Mivel a Gauthier-féle kontraktualizmus azt akarja megmutatni, miért racionális általában bizonyos morális elveket elfogadni és azoknak megfelelően cselekedni, nem alapozható meg a segítségével olyan elmélet, amelyik igazolja, miért kell engedelmessé válnunk egy *partikuláris* kormányzat döntéseinek. Ennek oka az, hogy azoknak az indokoknak, amelyek ezeket az elveket megalapozzák, egyetemesen érvényes indokoknak kell lenniük. Ha minden egyén számára racionális, hogy elfogadja és kövesse a kollektíve optimalizáló viselkedés szabályait, nincs oka arra, hogy egyben valamely kényszerítő intézmény jogosságát is elfogadja. De még ha lehetséges volna is ily módon igazolni egy intézmény racionális elfogadását *in abstracto*, azt az elmélet nem bizonyíthatná, hogy miért csak egy *bizonyos* kormányzatnak tartozunk engedelmességgel.

A politikai kötelezettségek igazolásának hiánya még nyilvánvalóbb John Rawls szerződéselméletében. Bár, mint látni fogjuk, az az elképzelése, miszerint a politikai kötelezettségek problémájának az igazságos intézmények fenntartása kérdéséhez kell kapcsolódnia, a helyes irányba mutat, azonban nem kontraktualista érvelés. Rawls egy hipotetikus döntés problémájaként értelmezi az igazságosság elveinek szerződéselméleti megalapozását: az elvek kiválasztása a „méltányos körülmények között” hozott (az úgynevezett „tudatlanság fátyla” mögött történő), tehát részrehajlástól mentes döntés eredménye. Az elmélet magját az a feltevés alkotja, hogy az önérdékkövető, optimalizáló döntés eredményei ebben a hipotetikus helyzetben megegyeznek az aktuális helyzetekben a moralitás által megkövetelt viselkedés elvéivel. Mivel az eredeti helyzetben a döntéshozó felek nem ismerik a morális szempontból kontingensnek tekintett tulajdonságaikat, önérdüküket követő döntésük szükségképpen meg fog egyezni azzal, amit méltányosnak, pártatlannak tekintünk. Az igazságosság elveinek meghatározásakor a felek tökéletesen szimmetrikus helyzetben vannak, lévén hogy azoknak az információknak, amelyek a tényleges helyzetekben megkülönböztetik őket (genetikai adottságok, vagyon, státus) nincsenek birtokában. A kontraktualista eljárásnak ez az értelmezése

azonban kizárja annak lehetőségét, hogy igazoljuk, miért tartozik a polgárok egyik csoportja engedelmisséggel egy másik csoport által hozott döntéseknek. Röviden, függetlenül attól, sikerült-e Rawlsnak igazolnia bizonyos *típusú* politikai intézmények fennállásának jogosságát, egy meghatározott, partikuláris politikai autoritás döntései iránti engedelmisség igényét aligha igazolhatja, különösképp akkor, ha az intézményeket igazságosabbnak tartjuk egy másik politikai autoritás által uralt területen.

Legalább két, első látásra nyilvánvaló oka van annak, miért nem képesek igazolni a modern szerződéselméletek a politikai kötelezettségeket. Az egyik abból a tényből következik, hogy a politikai intézményrendszer a modern szerződéselméletek szerint sem valamely aktuális szerződés eredményeképpen jött létre. A szerződés fogalmát ezek az elméletek olyan döntési situációk általánosítására használják, ahol az önérdékű, optimalizáló döntések és a moralitás vagy az igazságos társadalmi berendezkedés elveit meghatározó döntések között kapcsolatot lehet teremteni. Csakhogy a hipotetikus döntések melletti indokok nem azonosak a tényleges döntések indokaival, akár morális, akár önérdék-maximalizáló alapon történjenek is ezek. Amikor azonban az a kérdés merül fel, vajon engedelmeskednünk kell-e a kormány döntéseinek, mindig a konkrét helyzet által meghatározott aktuális indokokra van szükségünk. Egy másik ehhez kapcsolódó magyarázat az lenne, hogy a kortárs kontraktualisták a moralitás és a társadalmi igazságosság természeténél fogva *univerzális* elveit kívánják megalapozni. Ebben a keretben azonban nem tárgyalható a partikuláris kötelezettségek problémája.

Bár ezek az érvek erősek, nem gondolom, hogy kényszerítő erejűek lennének. Amint azt korábban már jeleztem, a szerződéselméletek eredeti célja a politikai kötelezettségek igazolása, illetve határainak kijelölése volt. Talán a kortárs szerződéselméleteknek is van olyan változata, amelynek keretében tárgyalhatóvá válik ez a probléma. A tanulmányban amellet érvek, hogy a kontraktualista politikai filozófia segítségével megmutatható, miért *nincsenek* politikai kötelezettségek abban az értelemben, ahogyan azt a korai modern politikai gondolkodók feltételezték. Másfelől kontraktualista érvekkel talán azt is megmagyarázhatjuk, hogy bizonyos határok között miért érezzük mégis morális kötelességünknek a kormányzat döntéseinek való engedelmeskedést. A következőkben először is szeretném pontosabban körüljárni a politikai kötelezettségek problémáját, másodsor megpróbálom jellemezni, mitől tekinthetünk egy politikai elméletet kontraktualistának, végül pedig összekapcsolom a két kérdést oly módon, hogy újraértelmezem a törvények és a kormányzat döntései iránti engedelmisség kötelezettségének fogalmát.

A KÖTELEZETTSÉGEK TÍPUSAI

Bár a természetes nyelv nem tesz különbséget kötelesség és kötelezettség fogalmi között, bizonyos problémák jobb megértése néha szükségessé teszi, hogy erőszakot tegyünk a természetes nyelven, ezért szeretném e fogalmakat *terminus technicus*ként bevezetni és a következőkép-

pen megkülönböztetni.⁴ A javasolt értelmezés szerint a kötelességek és kötelezettségek megkülönböztetésének alapjául bizonyos normák érvényességének *hatóköre és eredete* szolgál. A javasolt értelmezés szerint a kötelességeket *univerzálisaknak* tekintjük abban az értelemben, hogy eredetük és érvényességük hatóköre független bármely kontingens (esetleges) kapcsolattól, ezzel szemben a kötelezettségek eredete és érvényességük hatóköre valamilyen meghatározott körülménytől függ. A politikai kötelezettségek a kötelezettségeknek abba a típusába tartoznak, amelyek egy bizonyos állam polgáraként az általunk legitimnek tekintett legfelsőbb politikai hatalom (parlament, kormányzat) döntéseinek való engedelmséget írja elő. A politikai kötelezettség bizonyos tekintetben a kötelezettség igen különös fajtája. A következőkben azt szeretném megmutatni, miért.

A politikai kontextuson kívül általában a kötelezettségek két alapvető forrását szoktuk megemlíteni. Először is vannak olyan személyes kapcsolatok, amelyek kötelezettségeket róhatnak ránk. Ezeknek egy részét *természetes* kötelezettségeknek tekintjük: természetes kötelezettségünk, hogy törődjünk gyermekeinkkel, hogy segítsük szüleinket, és hogy legalábbis ne legyünk teljesen közömbösek rokonaink sorsa iránt. Természetesen lehetséges, hogy ezek a kötelezettségek bizonyos erős indokoknál fogva érvényüket veszítik, de kevesen tagadnák, hogy legalábbis *prima facie* kötelezettségeknek kell tekintenünk őket. Egy másik fontos személyes kapcsolattípus, amely kötelezettségeket ró ránk, a barátság. Aligha tekintenénk barátunknak valakit, aki nem tesz különbséget a mi, illetve egy távoli idegen problémái, kérései stb. között. E kötelezettségek természetesen különböző erejűek attól függően, milyen közelinek tekintjük a kapcsolatot. Gyermekeink vagy szerelmeink igényei erősebb kötelezettségeket róhatnak ránk, mint egy alig ismert kolléga vagy mondjuk a szomszédunk kérései. A kötelezettségek erejének problémája azonban egyelőre nem kell hogy foglalkoztasson bennünket. A fontos közös jellemzője mindezen kötelezettségeknek, hogy *bizonyos típusú személyek közti (természetes vagy társadalmi) kapcsolatból erednek*.

A kötelezettségek másik fontos típusa viszont független a személyes kapcsolatoktól. A legnyilvánvalóbb példa az efféle kötelezettségekre az ígérettételtől fakadó kötelezettségek. Ha ígéretet tettem, az ígéret tartalma szerint meghatározott kötelezettségeket ró rám, függetlenül attól, hogy milyen személyes kapcsolatban állok azzal, akinek megígértem valamit. A kötelezettség ebben az esetben abból ered, hogy saját döntésem következményeképpen valamilyen kötelezettséget teremtő szituációba kerültem. Röviden, a kötelezettségeknek ezt a második típusát azok a *situációk határozzák meg, amelyekbe önként, szándékosan, saját döntése következtében kerül valaki*. Bár a legtipikusabb példa az ilyen helyzetre az ígérettétel, sok más szituációt is említhetnénk. Amikor például buszra szállok Budapesten, kötelezettséget vállalok arra, hogy megmutatom a jegyemet, ha az ellenőr kéri. E kötelezettség alapja, hogy a BKV járatait használván saját döntésem következményeképpen olyan szituációba keveredtem, amely megköveteli, hogy adott esetben megtegyek bizonyos dolgokat, például megmutassam a jegyem, ha kéri.

A politikai filozófiában létezik egy olyan, a locke-i szerződéselméletből származó hagyomány, amely ezt a második típusú kötelezettséget a *hallgatólagos beleegyezés* fogalma segítségével kívánja megérteni (lásd Locke 1986:123; Pitkin 1965). Ha ez sikerülne, valamennyi nem személyes kapcsolatból eredő kötelezettség visszavezethető lenne valamiféle beleegyezésre. A magam részéről azonban ezt az elképzelést furcsának találom. Én ugyan semmibe nem egyezek bele, amikor felszálok egy buszra, beszálok a liftbe vagy kórházban meglátogatok valakit, bár kétségtelen, hogy amikor ezt vagy azt teszem, bizonyos kötelezettségek háramlanak rám. Az sem teljesen világos, hogy néhány igen speciális helyzettől eltekintve, mit jelent valójában a „hallgatólagos beleegyezés”.⁵

Szerencsére nem szükséges minden nem személyes kapcsolaton alapuló kötelezettséget egy meghatározott típusra redukálni. A fontos az, hogy mindezekben az esetekben olyan szituációkon alapul a kötelezettség, amelyekbe önként, saját döntésünk eredményeként keveredtünk. Ezek a kötelezettségek, csakúgy, mint a személyes kapcsolatokon alapulóak, különböző erősségűek lehetnek és csak *prima facie* érvényesek. Mindig lehetnek olyan erősebb indokok, amelyek érvénytelenítik őket. És az is nyilvánvaló, hogy azok a szabályok, amelyek kötelezettségeket rónak rám, ha belépek egy étterembe (pl. hogy hangos beszéddel nem zavarom a többi étkezőt), nem ugyanolyan erősek, mint azok, amelyek akkor háramlanak rám, amikor belépek egy kórházba (pl. hogy hangos beszédemmel nem zavarom a betegeket).

A POLITIKAI KÖTELEZETTSÉGEK KLASSZIKUS PROBLÉMÁJA

A politikai kötelezettségekkel kapcsolatos első kérdésünk mármost a következő: vajon a személyes kapcsolaton alapuló avagy az önkéntes választáson nyugvó kötelezettségek csoportjába tartoznak-e? A középkorban (amelyet bizonyos szempontból a politikai kötelezettségek aranykorának tekinthetünk) mindkét válasz elfogadható lett volna. A vazallusok kötelezettséget vállaltak magukra az uralkodóval szemben, és e kötelezettség a kettejük között létrejött önkéntes szerződés eredménye volt. Azok pedig, akik nem részesültek abban a szerencsében, hogy szerződést köthessenek, személyes alapú kötelezettséget éreztek az engedelmességre: szerették, de legalábbis elvárták tőlük, hogy szeressék az uralkodót. Az efféle „kapcsolatokra” történő hivatkozás azonban értelmét veszítette a modern bürokratikus állam kialakulásával, és különösképpen abszurdnak tűnne a képviseleti demokrácia intézményei között. Ugyan ki állítaná, hogy csak akkor kötelességünk betartani a törvényt, ha kedveljük a miniszterelnököt vagy a köztársaság elnökét (nem is beszélve a parlament összes tagjáról)? És aligha engednénk meg, hogy valaki, akinek nem volt szerencséje önkéntesen belépni a magyar gazdasági rendszerbe, ne fizessen adót – hiszen akkor valószínűleg szinte senki sem fizetne. Nem önkéntes döntés kérdése, hogy mely állam polgárai vagyunk és milyen politikai autoritásnak kell engedelmeskednünk. Legtöb-

ben abban az országban élünk, ahol születünk, és politikai kötelezettségeket is ezen ország kormányának döntései iránt illene éreznünk.

A kérdés tehát a politikai kötelezettségek eredetét érinti. Úgy tűnik, a politikai kötelezettségek nem személyes kapcsolatokon és nem is önkéntes választáson alapulnak. Persze egyszerű lenne ekkor azt állítani, hogy létezik harmadik típusú *prima facie* kötelezettség, amely nem személyes kapcsolatokon és nem is önkéntes választáson alapszik, de amely mégis kötelességünké teszi, hogy egy meghatározott politikai autoritás döntéseinek engedelmeskedjünk. Ez a legkevésbé sem abszurd álláspont, és néhány konzervatív politikai gondolkodó talán el is fogadná. Van azonban néhány olyan furcsa következménye, ami miatt a magam részéről nem fogadnám el ezt a megoldást:

Ha igaz lenne, hogy a politikai hatalom pusztá léténél fogva kötelezettségeket ró rám, az azt jelentené, hogy *prima facie* kötelességem engedelmeskedni a legvéresebb diktátor, a legigazságtalanabb zsarnok által hozott törvényeknek is – csak mert éppen az övé a politikai hatalom és ő a *mi* diktátorunk. Én azonban úgy vélem, hogy nincs efféle kötelezettség. Épp az ellenkezője igaz: ilyenkor semmiféle *prima facie* kötelezettség nem hárul ránk, még akkor sem, ha *bizonyos esetekben* engedelmeskedünk az efféle politikai hatalom által hozott törvényeknek. Kötelességemnek érezhetem például, hogy ne lopjam el a szomszéd biciklijét, de nem feltétlenül azért, mert ezt a politikai autoritás elvárja tőlem, hiszen számos más indokom lehet valamely cselekedet megtételére vagy valamely cselekedettől való tartózkodásra, függetlenül attól, hogy mit vár el tőlem a politikai autoritás. Másfelől, szemben a korábban vizsgált kötelezettségekkel, arra sincs szükség, hogy valami különös, nyomós indokom legyen egy efféle politikai hatalom döntéseinek semmibe vételére. Nem kell például semmilyen különös indokot keresnem az engedetlenségre abban az esetben, ha valamely kormányzat azt írja elő, hogy azonnal jelentsem fel azt, akinek biciklije van (vagy írógépe – hogy történeti példát idézzünk egy nem is olyan távoli ország nem is olyan távoli múltjából). Úgy vélem tehát, hogyha léteznek politikai kötelezettségek, akkor azok nem *prima facie* kötelezettségek, és ezért további meg-alapozásra szorulnak.

Természetesen elismerem, hogy a *prima facie* politikai kötelezettségek létének tagadása vitatható álláspont. A vizsgált probléma szempontjából azonban elég annyit leszögeznünk, hogy ha léteznek *prima facie* politikai kötelezettségek, akkor az e kötelezettségek kontraktualista igazolásának lehetőségével kapcsolatos kérdés eleve értelmetlen. A politikai kötelezettségek klasszikus szerződéselvű igazolása ugyanis éppen azt akarta bizonyítani, hogy a racionális (optimalizáló) és önérdékkövető viselkedésből, néhány, az emberi természetre és interakciókra vonatkozó további feltevés teljesülése esetén, levezethető a politikai kötelezettségek elfogadásának racionalitása. Ha *prima facie* kötelességünk, hogy engedelmeskedjünk bármely ország politikai autoritásának, csak mert éppen az adott ország állampolgárai vagyunk, semmi értelme további igazolást keresni, mint ahogy van abban valami abszurd (sőt talán visszataszító), ha valaki érveket próbál fabrikálni amellett, hogy miért törődik a gyerekei-

vel vagy miért segít a barátainak. Persze az a tény, hogy a *prima facie* politikai kötelezettségek elismerése összeegyeztethetetlen e kötelezettségek kontraktualista igazolásának igényével, önmagában még nem érv az efféle kötelezettségek létezésé ellen. Azonban a fentebb már tárgyalt szempontok és az a tény, hogy sok filozófus szükségét érezte az efféle igazolásnak, legalábbis kétségessé teszik, hogy el kellene fogadnunk valamilyen *prima facie* politikai kötelezettség tételezését.

A problémát az teszi igazán érdekessé, hogy a *prima facie* politikai kötelezettségek létének tagadásából nem következik, hogy az efféle kötelezettségek által elvárt engedelmesség teljesen kívül esnék a moralitás hatókörén. A politikai kötelezettségek fogalma mögött egy érdekes paradoxon húzódik meg. Minden politikai hatalom fenntart olyan erőszakszervezetet, amellyel adott esetben kikényszerítheti az engedelmességet. Azonban ha mindenkinek elégséges oka lenne arra, hogy a politikai hatalom által hozott döntéseknek engedelmeskedjék, akkor teljesen ésszerűtlen lenne az ilyen szervezet fenntartása. Az, hogy mindenki elismeri az efféle erőszakszervezetek fenntartásának szükségességét, azt mutatja, hogy nem gondoljuk: minden állampolgárnak elégséges indoka van az engedelmességre. Ha azonban létezik olyasmi, mint politikai kötelezettség, akkor annak egyformán érvényesnek kell lennie valamennyi azonos államban élő polgár számára. De akkor mi a különbség azon polgárok között, akik morális alapon engedelmeskednek, és azok között, akik esetében csak a kényszerrel való fenyegetés segít? Vajon az egyik csoportnak jó oka van az engedelmeskedésre, aminek a másik híján van? Másfelől, ha az utóbbi csoportnak nincs ilyen indoka, akkor mégis mi teszi számukra a kényszert igazolttá?

Féltreértések elkerülése végett: a probléma, amelyre itt utalok, természetesen nem abban áll, hogy lehetnek olyan kötelezettségeink, amelyeknek nem teszünk eleget. A probléma onnan ered, hogy önmagában a legitimnek tekintett erőszakszervezetek léte (amely pedig lényegi eleme annak, amit államnak nevezünk) eltorzíthatja az olyan cselekvés morális értékét, amit kötelességérzetből kellene hogy megtegyünk. Ha kötelességemnek érzem, hogy gondoskodjam a gyermekeimről, de ugyanakkor valamely politikai hatalom büntetéssel fenyeget, ha ezt nem teszem, lehetséges, hogy cselekvésem elsődleges indoka már nem a morális indok lesz. Az erkölcsök kikényszeríthetőségének paradoxonáról van itt szó: minél inkább külső fenyegetés kényszerít valamely morális norma betartására, annál kevésbé tekinthető cselekvésem morálisnak. Hasonló probléma vethető fel a politikai kötelezettségek hobbesi igazolásával kapcsolatban: minél meggyőzőbbek a hobbesi érvek a korlátlan hatalommal rendelkező állam racionalitása mellett, annál kevésbé meggyőzőek a politikai kötelezettségek igazolása tekintetében. Ha elismerjük, hogy csak is a korlátlan politikai hatalom elfogadása lehet ésszerű, a politikai kötelezettségeket megfosztjuk morális tartalmuktól.

KLASSZIKUS SZERZŐDÉSELMÉLETEK

Amint azt már korábban említettem, a korai modern politikai filozófiák célja a politikai kötelezettségek igazolása, illetve határainak kijelölése volt. A 20. század második felében megfogalmazódó szerződéselméletek azonban más problémákra keresték a választ. Először szeretném összefoglalni a klasszikus szerződéselméletek néhány, tárgykörünk szempontjából fontos jellegzetességét, majd megmutatni, hogyan módosult a 20. században a kontraktualista politikai filozófia mind módszertana, mind céljai tekintetében. A következő rövid jellemzés természetesen a politikai kötelezettségek szemszögéből vizsgálja majd a kontraktualista igazolási eljárás problémáját.

A korai modern szerződéselméletek két alapvető típusa a hobbesi és a locke-i politikai filozófia. Számos módon szembeállíthatjuk egymással a szerződéselméletek e két alaptípusát, most azonban csak kettőt szeretnék ezek közül kiemelni. Az első tartalmi: a politikai kötelezettségek gyökeresen eltérő típusait kívánja a két elmélet igazolni. A második módszertani: a *nem* politikai jellegű normák szerepével kapcsolatos kérdés. Amint látni fogjuk, és amint az valószínűleg magától értetődő, a két probléma összefügg egymással. Míg a hobbesi politikai filozófia a szuverén hatalomnak történő feltétlen engedelmesség kötelezettségét igyekszik igazolni, a locke-i filozófia azt próbálja megalapozni, hogy milyen feltételek között tekinthető a szuverén engedelmesség iránti igénye igazoltnak, illetve hogy mikor jogos az engedetlenség. Ami a nem politikai jellegű (vagy a szó logikai értelmében „politika előtti”) normák kérdését illeti, a hobbesi elméletben ezek a normák nem morális jellegűek és csak akkor válnak azokká, amikor már létezik egy szuverén hatalom, amelynek feltétlen engedelmességgel tartozunk, Locke viszont azt kívánja megmutatni, hogyan korlátozhatják bizonyos erkölcsi normák az engedelmesség iránti igény hatókörét.

Mielőtt folytatnám e két klasszikus szerződéselméleti hagyomány összevetését és tisztáznám viszonyukat modern örökösökkel, talán hasznos összefoglalni a morális, illetve politikai normák kontraktualista igazolásának legáltalánosabb jellemzőit. A kontraktualista igazolás tényelentés (kontrafaktuális) érvelésen alapul. A következőképpen veti fel a normákkal kapcsolatos kérdést: Milyen típusú politikai normákat, illetve intézményeket fogadnának el azok a racionális (és bizonyos esetekben morális) egyének, akik az aktuálshoz (különböző mértékben) hasonló körülmények között élnek, de olyan körülmények között, ahol az igazolni kívánt normák, illetve intézmények még nincsenek jelen. Fontos megjegyezni, hogy az igazolás logikájához hozzátartozik: preferenciáink (vágyaink, óhajaink) szerkezete nem változik meg az etikai vagy politikai normák bevezetésével. Rousseau klasszikus kritikájának megfogalmazása óta természetesen ez a feltevés az, amelyet módszertani szempontból a leghevesebben bírálnak a kontraktualista politikai filozófia ellenfelei. Most azonban nem azzal kívánok foglalkozni, hogy elfogadható-e a szerződéselméletek módszertana úgy általában, ezért megelégszem annak leszögezésével, hogy *ha* ezt a feltevést nem fogadjuk el, a kontraktualista

igazolás logikája tarthatatlanná válik. Ennek oka, hogy ebben az esetben az a tényellentétes feltevés, miszerint a normák nélküli állapotban racionális lenne elfogadni egyes normák érvényességét, nem igazolható a normák létének aktuális, tényleges elfogadását.

Valójában mit jelent azonban az, hogy preferenciáink természete nem változik meg a hipotetikusból az aktuális állapotba történő átmenet során? Hiszen például etikai normák elfogadása vagy a politikai intézményrendszer léte vitathatatlanul megváltoztatni látszik preferenciáink szerkezetét. A kontraktualista tradíció szerint azonban nem a preferenciák megváltozásáról van szó, hanem arról, hogy ezeknek a normáknak és intézményeknek az elfogadása bizonyos értelemben *korlátozza* a preferenciáink kielégítésére használható lehetséges cselekvések számát: a normák úgy működnek, mint a már meglévő vágyaink kielégítéséhez vezető cselekedeteken értelmezett korlátozó feltételek.⁶ Ezek a feltételek *szűkítik* azoknak a lehetséges cselekvéseknek a körét, amelyeket elfogadhatónak tartunk vágyaink, céljaink elérésére. Ezért a szerződéselméletek arra törekszenek, hogy megmutassák, milyen indokaink lehetnek *pártatlan szabályok egyhangú* (unanimous) elfogadására, méghozzá olyan állapottal történő összevetés alapján, amelyben ezek a szabályok még nem érvényesek. Miután az igazolandó szabályoknak pártatlanoknak és egyetemlegesen elfogadhatóknak kell lenniük, a legtöbb kortárs szerződéselmélet úgy jellemzi a szerződést „megelőző” állapotot, mint a *kölcsönös közömbösség* (mutual unconcern, mutual disinterestedness) helyzetét (lásd Rawls 1998:33; Gauthier 1986:100–104).

A kölcsönös közömbösség feltevését azért tűnik szükségesnek bevezetni, mivel segítségével kiküszöbölhetőnek látszik, hogy olyan indokok alapján döntsünk az igazolni kívánt elvekről és intézményekről, amelyek bizonyos személyek iránt eleve elfogultak. Talán ezért jogos azt állítani, hogy van valami kantiánus minden modern szerződéselméletben. A normák kontraktualista igazolása azt igyekszik megmutatni, hogy személyes elkötelezettségeinktől és ellenszenveinktől függetlenül lehet alapunk a morális és politikai normák elfogadására. A személyes „hajlamokat”, vagy legalábbis azoknak egy típusát, irrelevánsnak kell tekinteni a normák megválasztása során. Sajnos azonban a kölcsönös közömbösség feltevése problematikus. A rawlsi szerződéselmélet esetében, amikor az igazságosság elveiről olyan körülmények között döntünk, amelyek csakis méltányos választást tesznek lehetővé, a kölcsönös közömbösség nem empirikus feltételezés, hanem módszertani eszköz. Mivel tényleges döntéseink során sok esetben nem vagyunk közömbösek egymás iránt, azoknak a körülményeknek, amelyek között az igazságos és ezért pártatlan elvek felől kell döntenünk, ki kell zárniuk a személyes kötődések vagy éppen ellenszenvek ismeretét (Rawls 1998:33). Gauthier elméletében a hipotetikus körülmények, amelyek közt a morális elveket választjuk, annyiban különböznek az aktuálistól, amennyiben az aktuális döntési helyzetekben a normákat tökéletlen információk közti korlátozó feltételeknek tekintjük, míg a hipotetikus szituációban csak az önérdék vezérelte haszonmaximalizáció elve alapján cselekszünk, viszont tökéletes informáltság mellett (lásd Gauthier 1986:155). Ebben az esetben nehéz be-

látni, mi indokolja a kölcsönös közömbösség feltevésének elfogadását.⁷ De bármi legyen is a feltevés alapja, világos, hogy az elméletalkotás szempontjából miért szükséges bevezetése: jelentősen leegyszerűsíthetjük vele a pártatlan morális elvek racionális elfogadásának problémáját. Összefoglalva tehát a kontraktualista igazolást a következőképpen jellemezném: morális, illetve politikai normák *választásának* igazolása olyan hipotetikus döntés feltételezése segítségével, 1. ahol ezeket a normákat úgy értelmezzük, mint a vágyaink kielégítésére szolgáló cselekvések bizonyos típusainak korlátozását, és 2. ahol azt, hogy a normák tartalma pártatlan és egyetemesen elfogadható lesz, a hipotetikus döntési helyzetben a kölcsönös közömbösség feltevése hivatott biztosítani.

Ezt a második feltevést csak a modern szerződéselméletek teszik explicitté. A hobbesi természeti állapotra ugyan nem jellemző, hogy az egyének pozitíve elfogultak lennének egymás iránt, ám a negatív elfogultság sem közömbösség: a kölcsönös félelem uralta viszonyok között az egyének nagyon is elfogultak egymás irányában, és az elfogultság alapja a félelem. Hobbes szerint „(t)ehát az emberi természetben a viszálykodás három fő okát találjuk: először a versengést, másodsor a bizalmatlanságot, harmadszor pedig a dicsvágyat” (Hobbes 1970:108). Nem csupán arról van szó, mint majd később Hume (és az igazságosság hume-i körülményeire hivatkozó Rawls⁸) esetében, hogy egyedül a természetes szükségesség okozza az emberek közti konfliktusokat, hanem az embereknek az a „természetes vágya” is, hogy hatalmat gyakorolhassanak a másik felett.⁹ Persze azok a normák, amelyeket Hobbes igazolni szeretne a természeti állapot illetén jellemzésével, pártatlan és egyetemesen elfogadható normák, hiszen alapjuk az első természeti törvény, nevezetesen, hogy „mindenki békére törekedjék, ameddig csak annak elérésére reménye van, ha pedig erre nincs többé reménye, a háború minden eszközét és előnyét igénybe veheti és felhasználhatja” (Hobbes 1970:112). A feltételes mondat által megfogalmazott követelmény (a remény a béke elérésére) azonban csakis valamely (pontosabban: bármely) szuverénnek való feltétlen engedelmség révén teljesülhet. A hobbesi szerződéselmélet célja tehát annak igazolása, hogy bármely politikai autoritás által hozott döntésnek racionális engedelmeskednünk, mindaddig, amíg az elég erős ahhoz, hogy fenntartsa azokat a körülményeket, amelyek között ésszerűen reménykedhetünk a béke elérésében.¹⁰

A locke-i elmélet, mivel mást kíván igazolni, természetesen más feltevésekből is indul ki. A locke-i természeti állapot nem zárja ki, hogy bizonyos morális normák már a természeti állapotban is érvényesek legyenek.¹¹ Elfogadása biztosíthatja a híres locke-i alapjogok (élethez, tulajdonhoz, szabadsághoz való jog) érvényesülését a természeti állapotban. Mivel azonban ezek a jogok már a szerződést megelőző állapotban is érvényesek, meg kell tudnunk magyarázni, mi szükség van egyáltalán a politikai hatalom létrehozására. Ezt a kérdést, mint az közismert, nem könnyű megválaszolni, de legalábbis a lehetséges válaszok egyike arra a locke-i megjegyzésre utal, mely szerint döntéseink *elfogultak*: „a természeti állapotban nincs olyan *ismert* és *elfogulatlan* bírő, aki az érvényes törvényeknek megfelelően, tekintéllyel a vitákat el tudná dönteni”

(Locke 1986:127). Locke szerint tehát megvan bennünk a képesség a természeti törvények felismerésére és követésére, de ez nem akadályozza meg, hogy döntéseink mégis részlelhajlók legyenek. Az egyik alapvető indok tehát a politikai intézményrendszer létrehozására a bírói döntések pártatlanságának biztosítása volna. A locke-i szerződéselméletben a pártatlan tartalmú morális normák már érvényesek a természeti állapotban, nem a politikai szuverenitás konstituálja őket, és nem is kérdőjeleződnek meg annak létrejötte után. A szuverén feladata a normák elfogulatlan és pártatlan alkalmazása, ezért aztán e normák éppúgy korlátozzák a *szuverén* megengedhető cselekvéseinek körét, ahogyan a természeti állapotban korlátozták a megengedhető *egyéni* cselekvések körét.

Valamely partikuláris szuverenitás iránti engedelmesség igénye a locke-i elméletben a beleegyezés fogalmán alapszik. E beleegyezés aktuális, amikor az egyének új politikai autoritást hoznak létre vagy már meglévő autoritást választanak egy másik helyett, hallgatólagos pedig abban az esetben, ha cselekedeteik révén valamilyen módon jelzik, hogy elfogadják az adott autoritást, ha módjukban állna választani (lásd Locke 1986:123). Persze mint azt már jeleztük, meglehetősen nehéz a hallgatólagos beleegyezés fogalmát értelmezni. Locke néhány javaslata, mint például az, hogy az országutat használva már ki is fejeztem a rendszer iránti elkötelezettségemet, meglehetősen abszurdnak tűnik (lásd Simmons 1998 már idézett fejtegetéseit, valamint Simmons 1979. III. és IV. fejezetét). Vegyük azonban észre, hogy a politikai kötelezettségek kérdése bizonyos értelemben fel sem merülhet a locke-i politikai filozófiában. Mivel a politikai autoritás egyetlen legitim célja a természeti állapotban már eleve érvényes normák érvényesülésének elősegítése, és mivel az autoritásnak nem feladata, hogy új normákat állapítson meg, jó okunk van arra, hogy bármely kormányzat döntéseit elfogadjuk mindaddig, amíg nem lépik túl a természeti törvények által meghatározott korlátokat. A gyakorlatban persze efféle „ideális” kormányzás nem létezik, miután a politikai intézmények működőse elkerülhetetlenné teszi a vitatható döntéseket (legalább arról, hogy kik és milyen arányban viseljék az intézmények fenntartásának költségeit). Ideális esetben azonban, amikor a későbbi politikai kötelezettségek tartalmát végső soron már a természeti állapotban is érvényes normák határozzák meg, e kötelezettségekkel kapcsolatban nem merülhet fel valamely különös probléma, miután semmilyen speciális kötelezettség nem terhelheti a polgárokat pusztán azért, mert egy meghatározott állam polgárai.

Következésképp mind a hobbes-i, mind a locke-i elméletben a politikai normák pártatlansága anélkül is igazolható, hogy a természeti állapotban, tehát a szerződést megelőző helyzetben, feltételeznénk a kölcsönös közömbösséget. Hobbes esetében a pártatlanságot az biztosítja, hogy az alattvalóknak (inkább mint polgároknak) *feltétel nélkül* kell engedelmessé válniuk *bármely* politikai autoritásnak. Locke esetében a megengedhető cselekvések körét korlátozó *univerzális* morális normák már a szerződést megelőző stádiumban adottak, így a szerződés maga csak technikai, nem pedig normaalkotó autoritást igazol: a politikai hatalom feladata, hogy elősegítse a természetjogi normák hatékonyabb érvénye-

sülését. A modern szerződéselméletek ellenben a politikai intézményrendszer alapjául szolgáló normák érvényességét szeretnék igazolni. Ezért aztán nem is tételezhetik fel, hogy e normák már a szerződést megelőzően érvényesek.

Másfelől viszont ezen elméletek egyike sem fogadná el a feltétlen engedelmesség normáját, ahogyan azt Hobbes tette. Mint láttuk, Hobbes azért igyekezett a bármely kormány iránti feltétlen engedelmesség normáját igazolni, mert úgy vélte, hogy minden más norma csak ennek elfogadása esetén lehet érvényes.¹² A modern kontraktualisták ellenben azt szeretnék igazolni, hogy vannak normák, amelyeket akkor is okunk van betartani, ha nincs olyan politikai autoritás, amelyik erre kényszerítene bennünket. Ha azonban a politikai kötelezettségek igazolhatóságának szempontjából vizsgáljuk a kérdést, ez komoly nehézséget okoz.

A klasszikus szerződéselméletek ugyan univerzálisan elfogadható indokokat adtak valamely partikuláris szuverén döntései iránti engedelmességre, de ezek az indokok, bár nem voltak függetlenek a moralitástól, önmagukban *nem morális indokok* voltak. Mind a hobbesi, mind pedig a locke-i szerződéselmélet azzal igazolta a politikai kötelezettségeket, hogy igyekezett megmutatni, más fontos morális értékek érvényesülése érdekében racionális elfogadni egy partikuláris politikai intézmény hatalmát. A modern szerződéselméletek azonban bizonyos morális és politikai normák elfogadásának racionalitását kívánják igazolni, mégpedig olyan normákét, amelyek hatóköre *univerzális*. Csakhogy a politikai kötelezettségek kérdése *partikuláris* morális megfontolásokra vonatkozik, e szó két különböző értelmében is. Először is nyilvánvaló, hogy nemcsak úgy általában vannak politikai kötelezettségeink, hanem egy meghatározott állam törvényeinek, illetve meghatározott kormányzat döntéseinek tartozunk engedelmességgel. Elképzelhető például, hogy egy szomszédos állam adórendszerét igazságosabbnak találom, mint azét az államét, amelynek polgára vagyok. Ez azonban aligha igazolná, hogy a szomszédos ország törvényeinek megfelelően kezdjek adót fizetni. Még akkor is, ha tartalmukat igazságtalannak érzem, köteles vagyok annak az államnak a törvényei szerint adózni, amelynek polgára vagyok.

Van azonban egy másik, érdekesebb értelmezése is a politikai kötelezettségekkel kapcsolatos morális megfontolások partikularitásának. Talán érvelhetünk amellett, hogy akkor vagyunk kötelesek államunk törvényeinek és kormányunk döntéseinek engedelmeskedni, ha úgy gondoljuk, hogy ezek a törvények és döntések igazságosak, és ezáltal ha engedelmeskedünk, elősegítjük az igazságosság normájának érvényesülését. Aligha képzelhető el azonban, hogy egy állam minden polgára minden egyes esetben igazságosnak tartaná azokat a törvényeket vagy döntéseket, amelyet az általa egyébként legitimnek tekintett autoritás hozott. Csakhogy a politikai kötelezettségek normája nem függhet attól, hogy mindig minden polgár igazságosnak talál-e minden törvényt. Igaz persze, ha úgy érezzük, hogy egy politikai rendszer *nagyon* igazságtalan törvényeken nyugszik, akkor azt is gondoljuk, hogy nincs okunk az engedelmességre. Az azonban, ha úgy véljük, *vannak* igazságtalan törvények az adott államban, még nem látszik érvényteleníteni politikai kötelezettségeinket.

Egy másik érdekes jellemzője a politikai kötelezettségeknek, hogy van olyan hatalmi visszaélés, amely nem szolgálhat elégséges morális indokul a kötelezettségek felfüggesztéséhez. Sok kormányról vagy parlamentről kiderült már, hogy vannak korrupstagjai, de ez önmagában nem szolgálhat elégséges indokul arra, hogy ne fizessük be az általuk kivetett adót. Ez a triviális tény, úgy vélem, a politikai kötelezettségek nagyon fontos jellegzetességére irányíthatja rá figyelmünket. Mint láttuk, a kötelezettségek általában nem feltételnek, lehetnek körülmények, amelyek között érvényüket veszítik. Ez éppúgy igaz a politikai kötelezettségekre, mint a kötelezettségek egyéb fajtáira. Az érdekes azonban az, hogy a korrupst (tehát nyilvánvalóan igazságtalan) kormány önmagában még nem szolgál ilyen, a kötelezettség érvényét feloldó indokul. Ez pedig valami nagyon lényegre mutat rá: arra, hogy bár az állam törvényeinek és a kormány döntéseinek engedelmességgel tartozunk, *ennek a kötelezettségnek a forrása nem valamilyen politikai autoritás (parlament, kormány) iránt érzett tisztelet. Érdekes módon akkor is kötelesek vagyunk a törvényeket és a kormány döntéseit tisztelni, ha egyáltalán nem tiszteljük a törvényalkotókat vagy a kormánytagokat.*

Vajon létezik-e olyan kontraktualista érvelés, amely megmagyarázza, miért kell tiszteletben tartanunk országunk törvényeit és kormányunk döntéseit még abban az esetben is, ha a törvényalkotókat nem tiszteljük és bizonyos esetben igazságtalannak tartjuk az általuk hozott döntéseket?

RACIONÁLIS DÖNTÉS ÉS KONTRAKTUALISTA ÉRVELÉS

Először is, mint már említettem, a modern szerződéselméletek két nagy csoportját kell megkülönböztetnünk. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek úgy kívánnak hipotetikus választások segítségével morális normákat megalapozni, hogy a szerződést megelőző állapot jellemzése során már morális kritériumokra támaszkodnak. A másik csoportba azok az elméletek tartoznak, amelyek a morális elvek megválasztását tökéletes információ mellett tisztán optimalizáló döntésnek tekintik, és azt igyekeznek bizonyítani, hogy az önérdékkövető stratégiai döntések által megkövetelt elvek egybeesnek a morális döntések során alkalmazandó elvekkel. Az utóbbi megközelítésből a politikai kötelezettségekre nézve az következik, hogy azért racionális a politikai autoritás döntéseinek engedelmeskednünk, mert az engedelmeskedés minden egyes személy várható nyereségét növelné az általános engedetlenséghez képest. Talán azt is állíthatjuk, hogy ez a klasszikus kontraktualista érv az engedelmesség racionalitása mellett. A központi hatalom léte olyan szelektív ösztönzőként szolgálhat, amely bizonyos társadalmi helyzetekben elengedhetetlen a kollektív optimális eredmények eléréséhez.¹³

Azokat a szituációkat, amelyekre ez az érv különösképpen alkalmazható, a modern játékelméletben fogolydilemma-szerű szituációknak szokás nevezni.¹⁴ Jelen problémánk szempontjából a fogolydilemma-szerű szituációk két jellegzetességére fontos felhívni a figyelmet. Az egyik, hogy az efféle helyzetekben a „játékosok” érdeke ellentmondásos (vagy

„végyes”): érdekükben áll valamely kölcsönösen előnyös egyezmény megkötése, ám érdekükben áll az is, hogy a másik „játékos” (vagy játékosok) együttműködésre irányuló hajlamát kihasználják. Az ilyen helyzetek azokkal állíthatók szembe, amelyekben a játékosok érdekei diametrikusan szemben állnak egymással, illetve ahol érdekeik teljesen harmonikusak. Az olyan játékokban például, ahol az egyik játékos azt nyeri, amit a másik veszít, az érdekek diametrikusan szemben állnak egymással. Ezeket tiszta konfliktusos játékoknak is szokás nevezni. Másfelől vannak interaktív helyzetek, amelyekben létezik mindkét fél számára előnyös megoldás, amelytől egyik félnek sem áll érdekében eltérni. Az efféle helyzetekre a koordinációs problémák nyújtják a legjobb példát. Ha teszem azt, van köztünk olyan hallgatólagos megállapodás, hogy az „egyetemen találkozunk” kifejezés mindig az egyetem büféjére utal, akkor, ha valóban találkozni akarunk, egyikünknek sem áll érdekében, hogy a parkolóban várja a másikat. A tiszta konfliktus esetében viszont lehetetlen olyan megállapodást kötni, amely mindkét fél számára egyformán előnyös. A legtipikusabb példa az ilyen helyzetekre a verseny: akiknek valóban a győzelem a céljuk, azok nem egyezhetnek meg a kölcsönösen kedvező eredményben.¹⁵

Amikor azt mondjuk, hogy a fogolydilemma-szerű szituációkban a játékosok érdeke ellentmondásos, akkor azt állítjuk, hogy érdekükben áll a kölcsönösen előnyös megegyezés, de a megegyezés felrúgása is. A dilemma onnan ered, hogy bár a megállapodások *kölcsönös* betartása mindegyik játékos számára kedvezőbb eredményt ígér a megállapodások *kölcsönös* megszegésénél, a megállapodás *egyoldalú* megszegése révén érhető el a legnagyobb nyeresmény. Ha a fogolydilemma-szerű helyzeteket ebből a szempontból vizsgáljuk, könnyen látható, hogyan érvelhet a kontraktualista a politikai hatalom iránti engedelmesség mellett. Érve azon alapul majd, hogy az efféle engedelmesség leszűkíti a választható cselekvések körét és ezáltal biztosíthatja a kollektíve optimális eredményt. Így aztán ilyen körülmények között a morálisan helyes döntés (a politikai kötelezettségek betartása) és a pusztán önérdékkövető és optimalizáló választások azonos típusú cselekvéseket írnak majd elő.

A politikai kötelezettségek efféle megalapozási kísérletével kapcsolatban egy másik fontos kérdés is felmerül: vajon miért tekintik egyes kontraktualisták a fogolydilemma-szerű szituációkat relevánsnak a politikai normák problémájának vizsgálatakor? A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a kollektív cselekvés és az úgynevezett externáliák problémája jól elemezhető a fogolydilemma-jellegű szituációk segítségével. Egyes kontraktualisták úgy látják, hogy a politikai döntés és szervezetek iránti igény csak akkor merül fel, amikor a kollektív javak és az externáliák kérdésével kell szembenéznünk. (Buchanan 1975). Ezek azok a tipikus helyzetek ugyanis, amikor az egyének egyformán érdekeltek a kölcsönös együttműködésben és a megállapodások egyoldalú megszegésében. Ezért aztán úgy tűnhet, hogy központi hatalmi apparátusra van szükség, amely érvényt szerez a megállapodásoknak. Hobbes szellemében: „a megállapodások kard nélkül pusztá szavak” (Hobbes 1970:145).

Ha azonban a politikai kötelezettségek speciális problémájára kívánjuk alkalmazni, ez a megközelítés nem vezet nagyon messzire.

Először is, semmi nem bizonyítja, hogy minden kollektív jószág megvalósítását az államnak kellene biztosítania. A kollektív javak problémája ugyan rámutathat, miért van szükség szervezetekre ahhoz, hogy bizonyos helyzetekben a mindenki számára optimális megoldást érhessük el, de azt aligha képes megmutatni, miért éppen a központi hatalmi szervnek kellene engedelmeskednünk. A másik, ehhez szorosán kapcsolódó probléma arra a tényre vonatkozik, hogy az ilyen szervezetek céljai, és ezzel összefüggésben azoknak a döntéseknek a köre, amelyekre megbízásuk kiterjed, természetüknél fogva igen korlátozottak. Másképpen fogalmazva: csak akkor racionális a választható cselekvések körének valamely korlátozását elfogadni egy kollektív jószág megvalósítása érdekében, ha valaki világosan belátja, hogy a kölcsönös korlátozás hozzájárul az általa is kívánt jószág megvalósulásához. A központi politikai hatalom azonban nemcsak *elősegíti* a kollektív javak létrehozását, hanem sokkal inkább *döntéseket hoz* arról, hogy melyek azok a közjavak, amelyek megvalósulását elő kellene segíteni. Mi több, arról is hoz döntéseket, hogy *milyen módon* kellene őket előállítani. A politikai kötelezettségek kérdése mármost arra vonatkozik, miért kellene a polgároknak engedelmeskedniük azoknak a kötelezettségeknek, amelyeket ezek a döntések rónak ki rájuk?

A tisztán önérdékkövető, stratégiai választás eszméjére alapozó szerződélemleteknek ezért képesnek kellene lenniük arra, hogy megmutassák, miért írja elő a kötelezettség iránti morális-elveken alapuló döntés ugyanazt a cselekvést, amit az önérdékkövető, stratégiai optimalizálás motívuma ír elő. Csakhogy ehhez nem elégséges a fentebbi, kollektív javakra és a fogolydilemma-szerű szituációkra hivatkozó érvelés. Ha például feltesszük, hogy mindnyájan ugyanarra a dologra vágyunk (ilyen lehet például a tiszta levegő) és azt is belátjuk, hogy ez csak bizonyos típusú cselekvéssel vagy valamely cselekvéstől való tartózkodással érhető el (például hogy korlátozzuk a személygépkocsik használatát), akkor legalábbis egy jó okunk van arra, még a tisztán önérdékkövető motiváció alapján is, hogy valamely kötelezettségnek eleget tegyünk.¹⁶

Gyakran előfordul azonban, hogy a legkevésbé sem értünk egyet abban, mi a „közjó”, tehát milyen közjavak megvalósítását kellene az államnak elősegítenie, és hogyan kellene az ezzel kapcsolatos terheket elosztania. Márpedig a kormányzat és általában a politikai hatalom döntéseinek túlnyomó többsége ezekre a kérdésekre vonatkozik. A központi politikai hatalom dönti el például, milyen arányban kell költeni a nemzetvédelemre vagy a közegészségügyre, és azt is, milyen eszközökkel valósíthatók meg a kitűzött célok: például állami megrendelésekkel avagy állami vállalkozással. A politikai kötelezettségekkel kapcsolatos igazán égető kérdés ebben a kontextusban merül fel: vajon miért vagyunk kötelesek engedelmeskedni a központi hatalom döntéseinek, ha nem értünk egyet azok tartalmával? Például miért vagyunk kötelesek az állam által megkövetelt mértékben adót fizetni, még akkor is, ha nem értünk egyet azzal, ahogyan a kormány a pénzünket használja? Alig hiszem, hogy

ezekre a kérdésekre egy a stratégiai, optimalizáló döntésen alapuló kontraktualista érvelés választ tudna adni.

Vajon miért lenne racionális hozzájárulni olyan javak megvalósításához, amiket nem óhajtunk? Egyik lehetséges válasz lehetne talán az, hogy racionális hozzájárulni azon intézmények fenntartásához, amelyek az általunk kívánt javak előállítását is elősegítik, még ha sok más, általunk nem kívánt „jóságért” is fizetnünk kell. Hogyan határozhatjuk meg azonban ezeknek a „nagyon kívánt” jószágoknak a körét? Attól tartok, ez a választásérlet szükségképpen a hobbesi államfelfogáshoz vezet. Bármelyik kormány, amelyik garantálni tudja a közbiztonságot, jó kormány: hiszen valószínűleg ez az egyetlen olyan közös kollektív jószág, amelyről (szinte) senki sem vitatná, hogy az államnak kell biztosítania.¹⁷ Ebben az esetben azonban valamennyi más döntésnek történő engedelmeskedés igénye igazolható lenne azon az alapon, hogy racionális fenntartani a közbiztonságot garantáló intézményeket, ami pedig gyakorlatilag azonos a feltétlen engedelmesség hobbesi igazolásával, vagy legalábbis ijesztően közel kerül hozzá. Amiből pedig az következik, hogy ez a megoldási javaslat intuitíve elfogadhatatlan politikai kötelezettségek igazolásához vezethet.

Vajon mi a helyzet abban az esetben, amikor a szerződést megelőző állapotot oly módon jellemezzük, hogy e jellemzés maga tartalmaz morális elemeket? A rawlsi szerződéselmélet esetében azok a feltételek, amelyek között a szerződést kötik, eleve kizárnak minden részlehhajlást. Vajon ez az elmélet képes-e igazolni a politikai kötelezettségeket? Az ilyen módon választott morális elvek szükségképpen univerzális normák lesznek, hiszen azok a körülmények, amelyek között választjuk őket, nem változnak az elvek különböző alkalmazásainak függvényében. Azok a helyzetek, amelyekben alkalmazzuk őket, meghatározzák ugyan, miért kell egyáltalán elveket választanunk, de csak a hipotetikus választás környezete teszi lehetővé, hogy döntésünk egyszerre lehessen *optimalizáló* az önérdekkövetés értelmében és *igazságos* morális értelemben. Az elvek meghatározásához szükséges döntési helyzetet az jellemezi, hogy a morális és az önérdekkövető-optimalizáló döntés nem térhet el egymástól. Ez a módszer akkor a leggyümölcsözőbb, ha az igazságosság valamely univerzális hatókörű normáját, amilyen például az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása, szeretnénk segítségével igazolni. Kevésbé tűnik használhatónak azonban akkor, amikor a konkrét, partikuláris kormányzati döntések iránti engedelmesség igazolása lenne feladatunk. A következő példa világosan mutatja, miért kerülhet ellentmondásba az igazságosság univerzálisan érvényes elveinek igazolása a partikuláris kötelezettségek igazolása iránti igénnyel.

Tegyük fel, hogy a társadalmilag rendelkezésre álló javak elosztásának Rawls által javasolt elve, az úgynevezett különbözeti elv valóban univerzálisan érvényes, segítségével tehát képesek vagyunk meghatározni a társadalmi javak igazságos elosztásának normáját.¹⁸ Tegyük fel továbbá, hogy Rawls szerződéselméletének meggyőző módon sikerült igazolnia ezeknek az elveknek az érvényességét: a racionális és önérdeküket követő egyének a „tudatlanság fátyla” mögött, amikor olyan helyzetben van-

nak, hogy csakis pártatlan döntéseket képesek hozni, megegyeznek abban, hogy a legésszerűbb olyan elosztási sémát elfogadniuk, amely a lehető legkedvezőbb a társadalom legrosszabb helyzetben lévő csoportjára nézve. Képzeljük mármost el, hogy tényleges döntési szituációban az igazságos kormányzatnak két alternatív újraelosztási rendszer között kell választania. Mindkét elosztási rendszer a legrosszabb helyzetben levők helyzetén javítana, ámde azt, hogy mely személyek tartoznak a legrosszabb helyzetű csoportba, részben éppen a különböző elosztási rendszerek közötti választás határozza meg. Az egyik elosztási rendszer ugyanis az egyik csoportnak kedvezne, és a másikat elkerülhetetlenül rosszabb helyzetbe juttatná, és *vice versa*. Vizsgáljuk meg mármost a problémát egy harmadik csoporthoz tartozó egyén szempontjából, mivel ez eleve kizárja, hogy valaki önös érdekei alapján, elfogultan érveljen. A kérdés, amelyre választ kellene tudnunk adni, miért köteles valaki engedelmeskedni a politikai hatalom döntéseinek és adójával támogatni az ő általuk kiválasztott csoportot, ha bármely okból kifolyólag ő a másik csoport támogatását gondolja helyesnek? A dilemma abból ered, hogy a politikai hatalom döntése nem igazságtalan, hiszen megfelel az igazságos elosztásról megfogalmazott elv követelményeinek: a legrosszabb helyzetben lévő csoport tagjainak kedvez. Ez azonban nem zárja ki, hogy a konkrét döntés során vitatható legyen, melyik csoport és miért szorul támogatásra.

Rawls maga úgy érvel, hogy mindnyájunk kötelessége támogatni az igazságos intézményeket, és ezért engedelmeskednünk kell azoknak a törvényeknek, amelyeket az igazságos politikai berendezkedés keretén belül legitímen működő hatalom alkotott (lásd Rawls 1998:398). Csak hogy ez az érvelés – amint azt Rawls maga is elismeri – kikerüli az igazi problémát, azt, hogy mi a helyzet az olyan esetben, amikor nem vitatjuk, hogy a politikai rendszer igazságos és a hatalom legitím, ám mégsem értünk egyet döntéseivel. Sem a politikai berendezkedést, sem az egyes kormányzatokat nem teszi ugyanis igazságtalanná, illetve illegitimmé, ha egyes döntéseikkel némely állampolgár nem ért egyet. Valójában nehéz elképzelni, hogy létezzék olyan hatalom, amelynek minden döntése a polgárok teljes egyetértésén nyugszik. Ha vannak ilyen döntések, a legtöbb tényleges politikai rendszerben ezt inkább kivételnek tekintenénk. Azt viszont már nehéz belátni, hogy valaki a „tudatlanság fátyla mögött” miért döntene úgy, hogy feltétlenül engedelmeskedik az igazságos politikai berendezkedés által hozott törvényeknek, még akkor is, ha immár releváns információk birtokában a törvényt méltánytalannak tartja. Még ha igaz lenne is, hogy a rawlsi típusú kontraktualizmusnak sikerült megalapoznia azokat az univerzális morális elveket, amelyekre az igazságos intézmények építhetők, alighá képes bennünket eligazítani akkor, amikor az engedelmesre vonatkozó partikuláris morális döntéseket kell meghoznunk. Arról a kérdésről viszont: miért és meddig kell engedelmeskednünk azoknak a törvényeknek, amelyeket méltánytalannak tartunk ugyan, de amelyeket egy igazságos alapszerkezetű társadalomban működő, törvényesen választott hatalom alkotott, csak úgy dönthetünk, ha figyelembe vesszük a konkrét helyzet szempontjából releváns indokokat.

EGY MEGOLDÁSI KÍSÉRLET

Úgy tűnik tehát, hogy a kortárs szerződéselméletek két nagy csoportja közül egyik sem tudja igazolni, miért is tartozunk engedelmességgel egy meghatározott, partikuláris állam törvényeinek és kormányzatának. Az egyik esetben, amikor is a szerződést megelőző állapotban az egyének stratégiai döntéseket hoznak, és mindenfajta személyes kötődéstől, illetve ellenszenvtől mentesek, nincs semmilyen racionális indokuk arra, hogy elfogadják a politikai kötelezettségeket, hacsak nem hajlandók a feltétlen engedelmség elfogadására. Sajnos abban az esetben sem más a helyzet, amikor a szerződést megelőző állapotot már eleve morális szempontok bevezetésével jellemezzük. Ez utóbbi elmélet is csak olyan univerzálisan érvényes elvek megfogalmazására képes, amelyek az igazságos intézmények morális alapjául szolgálhatnak ugyan, de nem segítenek azokban az esetekben, amikor úgy véljük, hogy az egyébként igazságos intézményrendszerrel rendelkező országban bizonyos törvény vagy döntés igazságtalan. A feltétlen engedelmség, amely talán igazolható lenne, elfogadhatatlan következmény. Bele kell tehát törődnünk, hogy a szerződéselméletek nem alkalmasak a politikai kötelezettségek igazolásával, illetve határaival kapcsolatos problémák tárgyalására?

Talán elszietett lenne végső ítéletet mondani, talán van mód arra, hogy összegegytessük a szerződéselméletek egy bizonyos értelmezését a politikai kötelezettségek egy bizonyos felfogásával. Mielőtt azonban ezt megkísérelnénk, fontos megjegyezni, hogy van még egy logikailag lehetséges álláspont: azt is állíthatjuk, hogy a szerződéselméleti igazolás kudarca azt bizonyítja: valójában nincsenek politikai kötelezettségeink. A politikai kötelezettség talán csupán egyfajta morális illúzió, amely azonban nem állja ki a szigorú morális igazolás próbáját. S valóban, vannak filozófusok, akik úgy vélik, a politikai kötelezettségek összegegyztethetetlenek más, alapvetőbbnek tekintett etikai normákkal, olyanokkal, mint például az egyén autonómiája.¹⁹ Másfelől figyelembe kell vennünk: ha elismerjük, hogy bármely állam legitim a szónak nem pusztán faktuális, hanem normatív-etikai értelmében is, akkor meg kell tudnunk mutatni, hogy az engedelmeskedés a legitim hatalom által hozott törvényeknek való valamilyen morális megfontoláson nyugszik. Mégis, a politikai kötelezettségek kontraktualista igazolásának kudarca e kötelezettségek fontos jellegzetességére mutat rá. Mégpedig arra, hogy amikor kötelezettségünknek érezzük, hogy a legitim politikai hatalom által hozott törvényeknek engedelmeskedjünk, akkor valójában *nem egy meghatározott kormányzat, hanem polgártársaink iránti morális kötelezettségből cselekszünk.*

Korábban azt próbáltam megmutatni, hogy a kötelezettségek két forrása a személyes vagy társadalmi kapcsolat, illetve a bizonyos situációk meghatározta önkéntes elköteleződés lehet. A szerződéselméletek azt igyekeznek megmutatni, hogy ámbár az esetek túlnyomó többségében nem önkéntes választás alapján válunk valamely állam polgárává; ha az adott állam intézményrendszere kielégít bizonyos feltételeket, lehetnek olyan morális indokaink, amelyek igazolják a politikai hatalom létezését.

Miután azonban ezek az indokok természetüknél fogva univerzális hatókörű normákon alapszanak, nem képesek magyarázatot adni a legitim hatalom által hozott törvények iránti engedelmesség igényére, különös-képp akkor nem, ha ezeket a törvényeket valamilyen oknál fogva helytelennek ítéljük. Talán a kötelezettségek másik típusa, a személyes kapcsolat alapuló, lehetővé teszi a politikai kötelezettségek magyarázatát. De hogyan? Vajon nem abszurd feltételezés, hogy személyes kapcsolat köthet bennünket ismeretlenek nagy tömegéhez?

Talán ez az a pont, ahol kontraktualista érv fabrikálható e különös kötelezettségek létezésének alátámasztására. Fel kell adnunk azonban azt a fentebb tárgyalt szerződéselméletek mindkét típusában közös feltevést, hogy a szerződő egyének teljesen közömbösek egymás iránt; és azt az ehhez kapcsolódó célkitűzést is fel kell adnunk, hogy a szerződéselméletek célja univerzális hatókörű morális vagy politikai normák megalapozása. Azt kell inkább vizsgálat tárgyává tennünk, milyen intézményeket választanának azok, akik már tisztában vannak a ténnyel, hogy – bármilyen véletlen okból – egyazon állam polgárai lesznek. Ezek a személyek bizony nem lesznek közömbösek egymás iránt. Ez nem jelenti azt, hogy mindegyikük személyesen kötődne a másikhoz, mivel e kötődés nem természeti kapcsolatokon, nem is személyes ismeretségen alapul. De az ily módon meghatározott normák nem is egyetemes hatókörűek, mivel csak azokra terjednek ki, akik véletlenül egyazon politikai közösséghez tartoznak.²⁰

A kontraktualista morálfilozófiának van olyan értelmezése is, amely talán segíthet bennünket a politikai kötelezettségek morális alapjainak megértésében. Timothy Scanlon nevezetes írásában, a *Szerződéselmélet és hasznélvőségben* arra tesz kísérletet, hogy a cselekedetek értékelésének a korábbiakban elemzettektől eltérő, mégis szerződéselvűnek nevezhető kritériumát adja meg. Az általa javasolt kritérium szerint „(e)gy cselekedet akkor helytelen, ha végrehajtását az adott körülmények között tiltja a viselkedés olyan szabályrendszere, amelyet senki sem utasíthat el ésszerűen egy a körülmények ismeretén alapuló önkéntes és általános megállapodás alapjaként” (Scanlon 1998:42 – Az én kiemelésem. *H. F.*). A kontraktualista doktrínának ez az értelmezése jócskán kitágítja az elmélet használhatóságát, hiszen ha a megállapodást az e szabálynak megfelelő elvek melletti döntésként értelmezzük, akkor minden további nélkül megengedhető, hogy a körülményekre tekintettel szűkítsük a szabályok hatókörét.

A scanloni szerződéselmélet keretében értelmesen felvethető kérdés: azok, akik tisztában vannak azzal, hogy ugyanahhoz a politikai közösséghez tartoznak, milyen morális megfontolások alapján dönthetik el, mikor és meddig tartják kötelességüknek az engedelmeskedést a politikai hatalom által hozott törvényeknek. E döntések meghozatala során ésszerű lenne visszautasítani az olyan szabály elfogadását, amely minden olyan esetben igazolná az engedelmességet, amikor valaki nem ért egyet valamilyen törvénnyel vagy kormányzati döntéssel. Nem különösebben nehéz feladat olyan példákat találni, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy az efféle szabály elfogadása ésszerűtlen lenne. E szabály elfogadá-

sából például az következne, hogy a közösségi döntések mindig a kisebbségnek kedveznek: minthogy a demokrácia körülményei között (elvileg) a többség preferenciái határozzák meg a kormányzati döntéseket, a kisebbségnek mindig joga lenne arra, hogy kivonja magát azoknak a döntéseknek a hatásköréből, amelyekkel nem ért egyet. Ez viszont gyakorlatilag a „potyautas stratégia” igazolását jelentené. Csakhogy ez bizonyos esetekben lehetetlen (ha túl sok a potyautas, megszűnik a járat), más esetekben pedig lehetséges ugyan, de rendkívül méltánytalan. Másfelől viszont a kontraktualista érvelésnek ez a típusa nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a közösség kompenzálja az olyan kisebbség tagjait, amelyet valamilyen közösségi döntés különösen nagy mértékben sújt, hiszen adott esetben csak ez teszi számukra ésszerűvé a döntés elfogadását.

És vajon mit mondhatunk a politikai kötelezettségek határainról? A scanloni elv talán segíthet bennünket a politikai kötelezettségek rawlsi kritériumának értelmezésekor. Kötelességünk, hogy engedelmessédjünk a kormányzat döntéseinek, miután kötelességünk, hogy támogassuk az igazságos politikai berendezkedést: e szabályt aligha utasítaná bárki is vissza, hacsak nem kész arra, hogy elfogadja az igazságtalan intézmények fenntartásának igényét, mint általános szabályt. Fontos azonban észrevenni, hogy ez a kontraktualista érv nem azt alapozza meg, miért vannak kötelezettségeink a kormányzat vagy általában a politikai hatalom iránt, hanem azt, hogy a törvényeknek való engedelmesség alapja a polgártársaink iránti kötelezettség. Ezért aztán a politikai kötelezettségek, csakúgy, mint a kötelezettségek más típusai, nem feltétlenek. Lehetnek olyan erős indokok, amelyek igazolják az engedetlenséget. Amit ilyen esetekben mérlegelnünk kell, az az, hogy milyen terheket ró engedetlenségünk polgártársainkra és hogy mennyire erősek azok az indokok, amelyek engedetlenségre ösztönöznek.²¹

Befejezésül még egy kérdést szeretnék megemlíteni. A scanloni kontraktualizmus, mint láthattuk, megengedi, hogy a morális döntéseinket meghatározó elvek hatókörét korlátozzuk. Vajon nem vezet-e ez a korlátozás morális relativizmushoz vagy valamilyen morálisan elfogadhatatlan partikularizmushoz? Nem gondolom, hogy így lenne. Morális ítéleteink mindig feltételeznek olyan viszonyítási keretet, amelyet az a helyzet határoz meg, amelyekre alkalmazni kívánjuk őket. Amikor azt mondjuk, hogy valakinek *prima facie* kötelessége, hogy gondoskodik a *saját* gyermekeiről, a viszonyítási keret a család. Amikor azt mondjuk, hogy *ceteris paribus* nem lenne helyes a katonától, ha országa katonai titkait elárulná az ellenséges állam hadseregének, a viszonyítási keret az illető hazája. És amikor azt mondjuk, hogy helytelen embereket kínozni, akkor a viszonyítási keret az emberiség. Mindebben nincs semmi meglepő. Egy dolog ugyanis annak elismerése, hogy a morális döntéseknek univerzalizálható ítéleteken kell nyugodniuk, és megint más azt állítani, hogy minden morális norma *hatóköre* szükségképpen univerzális.

JEGYZETEK

- ¹ A modern szerződéselméletek forrásairól és arról, miért tekinthető módszertani értelemben Hobbes az első jelentős szerződéselmélet megalkotójának, lásd Huoranszki 1992.
- ² A magyar fordítás szövegét időnként módosítottam annak érdekében, hogy konzisztenssé tegyem saját szóhasználatommal.
- ³ A „stratégiai” kifejezés természetesen nem a hadászatra, hanem a játékelméletre utal. Kissé pontatlanul, ámde röviden fogalmazva, olyan cselekvési tervet nevezünk stratégiának, amely meghatározza, hogy a játék folyamán az egyik részt vevő hogyan válaszol a másik (illetve a többiek) feltételezett lépéseire. A stratégia alkalmazásának célja a maximális nyeresmény elérése.
- ⁴ Fogalomhasználatom nem lesz teljesen következetes: ahol már világos, milyen típusú etikai normáról beszélek, ott mellőzöm az erőszakot.
- ⁵ Lásd Simmons (1998) elemzését és kritikáját a hallgatólagos beleegyezés locke-i fogalmáról.
- ⁶ Gauthier (1986:2) szerint a moralitás hagyományos fogalma nem más, mint „az egyéni érdek követésének racionális korlátozása”.
- ⁷ Peter Vallentyne meggyőzően érvel amellett, hogy az egymás érdekei iránti kölcsönös közömbösség feltevése nem szükséges az általános érvényű morális korlátozó feltételek kontraktualista igazolásához. Egy dolog ugyanis azt mondani, hogy vannak olyan korlátozó feltételek, amelyek érvényesek függetlenül attól, mire vágnak az emberek, és megint más azt állítani, hogy bármire vágyjanak is, kell hogy legyenek bizonyos viselkedésüket korlátozó feltételek. A két mondat közötti különbség az univerzális és egzisztenciális kvantor sorrendjéből ered, és csak az első, erősebb (kantianus) kikötés követeli meg a kölcsönös közömbösség feltételezését (Vallentyne 1991:72).
- ⁸ Az igazságosság hume-i feltételeiről lásd Rawls 1998:161–163.
- ⁹ Hirschman 1977 mutat rá arra az érdekes tényre, hogy néhány politikai gondolkodó a gazdasági érdek értelmében vett önzést a korájukban a kapitalizmus melletti fontos érvek tekintetében abban reménykedtek, hogy a gazdasági érdek racionalitása képes lesz megzabolázni az agresszív viselkedést kiváltó szenvedélyeket.
- ¹⁰ „Az engedelmesség célja a védelem, amelynek az ember, akár saját, akár más kardjában találja meg, természettől fogva engedelmeskedik, és arra törekszik, hogy fenntartsa” (Hobbes 1970:189).
- ¹¹ Fontos hangsúlyozni a normák morális jellegét: a hobbesi első két természeti törvény is érvényes a természeti állapotban, ámde nem morális normák.
- ¹² Ezért alapvető (szó szerinti értelemben) az első és a második természeti törvény: betartásuk a természeti állapotban is racionális, míg a többi természeti törvény feltételezi a szuverén hatalom létezését.
- ¹³ Lásd Buchanan 1975. 3. fejezet. Alkalmazásáról a klasszikus szerződéselméletek logikájának rekonstrukciójára lásd Hampton 1986; Gauthier 1969; valamint Huoranszki 1992.
- ¹⁴ A fogolydilemma a kétszemélyes, változó összegű játékok egyik típusa. A situáció dilemmajellege abból fakad, hogy ha a játékosok az efféle situációkban a domináns, nem kooperatív stratégiát követik, akkor az eredmény kollektíve szuboptimális lesz, tehát létezik olyan nyeremenyeloszlás, amit mindegyik játékos előnyben részesít a domináns stratégia használatával elért eredményhez képest.
- ¹⁵ A játékok ezen felosztását és a felosztás alapjának formális modelljét lásd Harsányi 1976:152.
- ¹⁶ De csak egy jó okunk van: hiszen a többiek kooperatív magatartását kihasználva esetleg nagyobb haszonra tehetünk szert, és ez nyilvánvaló indok arra, hogy a kötelezettség alól kibújjunk.
- ¹⁷ Szinte senki, mert azért van, aki a biztonságát is magánúton, például őrző-védő szervezetek szolgáltatásainak igénybevételével akarja szavatolni.
- ¹⁸ A különbözőzeti elvről lásd Rawls 1998:103–112.
- ¹⁹ R. P. Wolff (1970) amellett érvel, hogy lehetetlen az egyéni felelősség és autonómia iránti igényt összeegyeztetni a politikai autoritás legitimitásának igényével, kivéve talán azt

az esetet, ha elfogadjuk az egyhangú döntésen alapuló participatív demokrácia rousseau-i eszméjét.

- ²⁰ Maga Gauthier (1993) is megkísérelte elméletét úgy módosítani, hogy az lehetővé tegye a „polgári barátság” (civic friendship) fogalmának elméletébe történő beépítését és ennek révén a partikuláris politikai közösséghez való tartozás magyarázatát. A javasolt módosítást Morris (1993) meggyőzően kritizálja.
- ²¹ A polgári engedetlenség problémájának efféle elemzését lásd Huoranszki 1991.

HIVATKOZÁSOK

- Buchanan, J. 1975. *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. Chicago: University of Chicago Press
- Gauthier, D. 1969. *The Logic of Leviathan*. Oxford: Clarendon Press
- 1986. *Morals by Agreement*. Oxford: Oxford University Press
- 1990. *Moral Dealing. Contract, Ethics, and Reason*. Ithaca: Cornell University
- 1991. Why contractarianism? In: P. Vallentyne (ed.): *Contractarianism and Rational Choice*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1993. Constituting democracy. In: D. Copp–J. Hampton–J. E. Roemer (eds.): *The Idea of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hamlin, A. 1991. Liberty, Contract and the State. In: A. Hamlin–P. Pettit (eds.): *The Good polity: normative analysis of the state*. Oxford: Blackwell
- Hampton, J. 1986. *Hobbes and the Social Contract Tradition*. New York: Cambridge University Press
- Hardin, R. 1991. Political Obligation. In: A. Hamlin–P. Pettit (eds.): *op.cit.*
- Hare, R.M. 1963. *Freedom and Reason*. Oxford: Clarendon
- Harsányi, J. 1976. *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Dordrecht: D. Reidel
- Hirschman, A.O. 1977. *The Passions and the Interests*. Princeton: Princeton University Press
- Hobbes, T. 1970. *Leviatán*. Budapest: Magyar Helikon
- Huoranszki, F. 1991. Politikai kötelezettség és polgári engedetlenség. In: Csapody Tamás (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. Budapest: T-Twins
- 1992. A „modern” társadalmi szerződéselméletek módszertani problémái. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Locke, J. 1986. *Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest: Gondolat
- Morris C. W. 1993. On Contractarian Constitutional Democracy. In: D. Copp–J. Hampton–J. E. Roemer (eds.): *The Idea of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pitkin, H. 1965. Obligation and Consent, I, II. *American Political Science Review*, 59, 60
- Plamenatz, J. 1968. *Consent, Freedom, and Political Obligations*. Oxford: Oxford University Press
- Rawls, J. 1998. *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris
- Scanlon, T. 1998. Kontraktualizmus és haszonelvűség. In: Huoranszki F. (szerk.): *Politikai filozófia*. Budapest: Osiris
- Simmons, A. J. 1998. Hallgatólagos beleegyezés és politikai kötelezettség. In: Huoranszki F. (szerk.): *Politikai filozófia*. Budapest: Osiris
- 1979. *Moral Principles and Political Obligations*. Princeton: Princeton University Press
- Vallentyne, P. 1991. Contractarianism and the Assumption of Mutual Unconcern. In: P. Vallentyne (ed): *Contractarianism and Rational Choice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wolff, R. P. 1970. *In Defense of Anarchism*. New York: Harper and Row

---

Az Európai Unió és Magyarország

A. GERGELY ANDRÁS

Kisebbségek és integráció

BEVEZETŐ

Magyarország európai integrációs csatlakozásának mind több és több esélye van. A magyar népesség látszólag a modernizáció új útját választja, belátható céljai és értéknormái tekintetében is azt az egységesnek tűnő álláspontot képviseli, amely az európai földrész egységesedésében, komplex forma- és tartalomváltozásában szinte „előre látja” Magyarország helyét és szerepét, e folyamatban többesélyes szereplőként, és a kimenetelt tekintve, többváltozós modell részeként fogalmazza meg magát.

Amint az legalább ennyire ismeretes, a közvélemény-kutatások mögötti hétköznapi szférában és a tudományos diskurzusokban azonban számos tisztázatlan probléma, megfontolásra érdemes kérdés, végiggondolatlanak minősített döntés körül vita dúl. A „csatlakozás” mint perspektíva-választás a tudományos értékelések alapján számos gazdasági-politikai forgatókönyvet hozott a felszínre, ezek nagy része közismert (illetve gyakorta változó), így velük ezúttal nem foglalkozom. Sokkal inkább foglalkoztat, hogy nem valami jól ismert „vonatszerelvény-hatásról” (bandwagon effect) van-e itt szó, arról, hogy a társadalom gazdasági, politikai vagy hatalmi érdekeltségének „mozdonya” vonja maga után a társadalmi tömegek másodosztályú vagonjait valamiféle olyan célállomás felé, ahová megérkezvén azután mindenkit (főképp az „utasokat”) meglepetés éri majd. A politikai racionalitás, az európai államok szerepvállalása, csatlakozási vagy kimaradási döntése ugyanis fölébresztik azt a kételyt, hogy az európai egység „univerzális hasznának” belátása talán mégsem mindegyik állam közös érdeke, és szintűgy kérdésessé teszi ezt a távlatos célt az egyesüléssel szemben nyugati érdekcsoportok számos értéképze, ellenérve, kritikái okfejtése. Az egységesülés „összeurópai” hasznát vitatók ellenére is úgy tűnik: szilárd és egyre masszívabb Ma-

gyarországon a bipoláris világ képét felváltó multipoláris világkép, ám ezen belül a földrajzi-geopolitikai-gazdasági egységnél is komplexebb imázssal rendelkező „Egyesült Európa” képzete. Belefoglaltatik ebbe az is, hogy a modern nemzetállamok francia mintája, társadalom- és kultúra-homogenizáló célrendszere, központosító politikai struktúrája és a nemzetközi hatásokat folytonosan minimalizálni törekvő uralmi stratégiája ugyan az egész újkori Európára ránehezedett (majd a mi térségünkben ráadásként a totalitarisztikus államok kialakulásával tetéződött), de midőn a rendszerváltások ezredvégi időszakában régióink is föl-szabadult a mesterséges homogenizációk évszázados hatása alól, egy rögtön meglelt mintaként a nemzeti helyett a nemzetközi rendszerben látta meg újjászületésének eszközét. Vagyis a „részvételi forradalom” és az etnikai öntudatok újraéledése olyan konszenzuális demokráciaképzettel teljesedett ki, amely a válságállapotba került nemzetállamok és a legitimációs válságba futott jóléti államok általános rendszerkrízisére adott univerzális „válszként” volt értelmezhető.

A társadalmi vagy a rendszertipikus válságok megoldásának e „gyógymódja”, kollektív ideálja viszont a globális alkalmazkodás minden kényszere ellenére sem problémátlan „megoldás”. Az összehasonlító politikatudomány az elmúlt években könyvtáryi irodalommal gyarapította a parlamentáris demokráciák összes gyöngeségéről szóló tudásunkat, az új demokráciák maguk is megalkották a globalizációs prés alatti konszenzuális elméleteiket, kibontakozási stratégiáikat, Európa-ellenes mikrofüggetlenségük divergáló érveit. Az európai egységesítés folyamata mégis tovahalad. S a nemzeti politikai kereteiket elveszítő vagy tudatosan átrajzoló geopolitikai alanyok, közöttük Magyarország is, e haladásban való növekvő érdekeltségüknek adnak hangot minden lehetséges nemzetközi fórumon.

A helyzet háttérelmézésre szorul. A politika- és társadalomtudományi kutatások sora hozza a bizonytalanság, a kételyek, a veszélyek és kockázatok példáit. Az európai szintű egységre, földrészmértékű globalizálódásra adott regionális és csoportkulturális válaszok is sok tekintetben radikálisan eltérőek. A történelmi léptékű pressziót a lokális tradíciók, a történelmi terhek helyi pályái is visszafogják, a „nagy egység” áhítását a lokális konfliktusok is nehezítik. Mégis a „szép új világ” remélése, elérése lett rövid távú programmá a fokozódó megosztottságot átélő magyar társadalomban. A távolság, a nehezen elérhetőség, az európai normák szigorú rendje sem tántorítja el a magyarokat. Egyebek között talán a politikai és rendszerstabilitás képzete, a földrésznyi egység erejének szimbolikus többlete, a bizonytalan és kiszolgáltatott másodosztályúságból a homogénebb, de elsőosztályúbb lét felé igyekvés pusztá lehetősége az, ami elegendő lett ahhoz, hogy a különutas félresodródás, a végleges periferizálódás vagy a „civilizálatlanabb” nagyhatalomnak alárendelődés réme elől az ígéretesebb közösség felé orientálódjon az ország. Tegyük itt hozzá, hogy az európai egységből kimaradás veszélye, a befogadásunk kockázata, illetve az ütközőzóna-funkciónk megerősödése miatti közérzeti félelmek szintűgy megjelentek már, amiképpen a végrehaladására visszanyert állami szuverenitásunk újraelvesztésének élménye

is, de ezek csupán úgy jelentkeznek a köznapi kinyilatkoztatások szintjén, mint valamiféle beépített hibaforrás, amelynek bizonytalansági mutatói egyelőre „elhanyagolhatók”. A közvélekedések szintjén a sikertelen európaizálódásunk esélye megvan ugyan, de a cél a fontos immár, nem az áldozat vagy a kockázat. E stratégia szerint azonban a rejtett vágyaknak, az egységhez tartozás akarásának az önbeteljesítő jóslatok szintjén a sikerhez kell vezetnie. E ráolvasás-értékű felfogásmód – mondhatnám, eurovízió – bizonynyal a célértékek és a kockázati tényezők közötti viszony idealizálásából eredhet, más szóval az autonóm struktúrák „beáldozásának” értelme csak az unifikált, az egység sokféleségében vagy a sokféleség egységében definiált Európa-képzetben lehet. Eltekint ugyanakkor a közreménykedés a „vakrepüléssel” járó helyi katasztrófák esélykalkulációjától, a periférijellegű európai szerepkör szociális vagy munkaerőpiaci stagflációs hatásától, a területiális függetlenség számos előnyétől, s végső soron az egész európai értékrend funkcióváltozásától is. Pedig ennek veszélyére, az euro-atlanti típusú civilizáció korszakos feladatára és e szereptudat veszélyeire figyelmeztet Huntington (1996:78–85, 310–319), amikor az európai civilizáció egységének megerősítésében a „visegrádi országokat”, Szlovéniát, Horvátországot, vagyis a keleti ortodoxia és a balkáni civilizatorikus elmaradottság pufferezónájának kijelölését úgy értelmezi, mint a regionalizáció egyik fő háttérét, amelyben a gazdasági és a politikai globalizációs folyamatok mellett a kulturális elemek is fontosak; vagy hasonlóképpen vélekedik Paul Kennedy, aki az európai egység feltételei között a falakat nem emelő, etnikai csoportokat kívülről nem kényszerítő, európai és nem-európai közötti megkülönböztetést nem alkalmazó politika mellett foglal állást (Kennedy 1997:249–269). Egyebek között magának az európai jövő keresésének is ez lehet (véleményem szerint) az egyik legfőbb, a nemzetközi realitások között új, korszakos kihívást tartalmazó kérdésköre, és alapvetően az erre adható válaszok óvatos körüljárására vállalkozom magam is. E téren azonban a stratégiai politikák, geopolitikák, integrációs struktúrák, globalizációs trendek, interdependencia-hatások és más, a nemzetközi arénában folyó csatározások elméleti elemzői jóval előttem járnak, „megelőzésükre” nem is vállalkoznék. Hanem mert úgy érzékelem, hogy a nemzetközi rendszer összetevőinek, érdekeinek, trendjeinek és „turbulens helyzeteinek kezelésére” (Kulcsár 1997) vállalkozó döntőnkök éppen azt tévesztik szem elől, hogy miképpen hat majd a globális átstrukturálódás a lokalitások, a mikroközösségek szintjén, és mi módon élnek tovább régi és új paradigmák, avagy miképpen oltják ki egymást az európai egységesülést és a regionális-lokális önfejlődést lehetővé tevő mechanizmusok – ezért próbálok néhány lehetséges választ elemezni abban a politikai crótérben, amelyben az ország készenléte az integrációra még igen vitatható. És a másság és idegenség elfogadásában még igen nagy lemaradásaink vannak, s a szocializmus politikai rendszerének összeomlásával a csoportkötöttségű szolidaritás hagyományos formái is meglehetősen elgyöngültek.

Európa egyesülése fél évszázada tudományos és közbeszédtema immár. Ugyanakkor azonban az Európai Unió tabu is lett – legalábbis ab-

ban az értelemben, hogy akik az egység ellen vannak, azok úgy élhetik át, mintha egyedül ők lennének más véleményen, hiszen „mindenki” éppen EU-párti... – mert hát az előírt helyzetről másként gondolkodni vagy nyilatkozni nem ildomos, valamiféle primitívizmusnak, elmaradottságnak tetszik, s ha emiatt senki sem mondhatja ki valódi véleményét, akkor mindenki tévesen is érzékeli a vélemények általános megoszlását, ezáltal a maga saját véleménykörnyezetét is. Az európai egyesülés így olyan kommunikációs tabutéma lett, amelyet a róla diskurzust vállalók szüntelenül agyonbeszélnek, mégsem világos, milyen harmónia összhangzik ki ebből a kakofóniából. S még kevésbé világos, miként lesz „Európa vállalása” olyan értékke, amelynek elismerése, támogatása, védelme a kulturális örökség része, hagyományt és innovációt összebékítő rendszer lehet-e a jövő európai magyar polgárai számára.

Téziseim röviden:

1. *Magyarország nincs kész az európai integrálódásra.*

2. A magyar társadalom felkészítése folyik ugyan, az europaizálás sok tekintetben megindult, az állam polgárai reménykednek, vágnak, a pártok és az állam politikusai pedig ígéretnek, de a társadalom (térbeli és politikai tagoltságától korántsem független) *integrációs hajlandósága* hosszú távú folyamatok, trendek és *mentálitásbeli örökségek* függvénye még, melyet a közelmúlt, a szocializmus félévszázada és a nemzeti önrendezés évszázada köt meg.

3. E kortárs folyamatban sziklaszilárdan jelen van a *kisnemzeti félelmek*, a *nacionalizmus*, az *idegenellenesség* rejtett indulatkészlete, a megzavarodott etnikai identitás, a tájékoztatáshiány és a multikulturalitás nehezen elfogadhatósága éppúgy, mint a *kisebbségi identitások* mozgalmoszerű vagy lassú reneszánsza, az etnikai konfliktusok intoleráns rendezésmódja, továbbá a globalizáció megannyi kihívása és a nagy közöségbe integrálódás akarása.

4. Kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás a *felzárkózás* vagy *lemaradás* egyértelművé válását hozza-e magával. Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa fejlődési célként* mit jelent a magyar közfelfogásban és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára. Integrációról vagy reintegrációról, regionális (Duna-táji) struktúramódosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

5. Magyarország sem egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexibilis állam, Európa sem egyszintű, korántsem bizonyosan nyitott, és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől. Nincs tiszta képünk arról: vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitás-hagyományok sokfélesége és tradicionális továbbélése, valamint a *politikai és társadalmi innováció* meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe integrálódjon? A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében – így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy a társadalom érdek-érintettsége, az európai egységesülési fo-

lyamat átélhetősége, illetőleg a *kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációkban* végbemenő folyamatok milyen közélet-kulturális tendenciákat engednek előre sejteni vagy kiszámítani. Bizonyos, hogy mindezekről ma már számos elemzés, föltáró munka elkészült, ezek azonban nem forognak közközeen, nem ismeretesek még a tudományos közélet előtt sem. Alábbi munkám ehhez kíván – korántsem minden lehetséges szempontot figyelembe vevő – elemzési kísérlet lenni.

Megközelítésmódom elkerüli a gazdaságelméleti, külpolitikai, struktúra-specifikus politikaelméleti beszédmódot. Amit egyáltalán e rövid elemzés keretein belül földolgozhatok, azt a magam kutatói attitűdjével integrált ismeretanyagként kezelem, interpretációm azonban közelebb áll a politikai kultúra (és kiemelten az etnikai szféra) által tematizált paradigmák megfogalmazásához, mint a rendszerelemző megközelítéshez. Nincs módom a bőségesen hivatkozott kortárs szakirodalom utalásán túl a *kisebbségekkel kapcsolatos vélemények* mindegyikére kitérni, s csupán jelezni kívánom a lokalitás, a kulturális, a civiltársadalmi és az etnoregionális tematikájú elemzések megsokasodását, konfrontációjukat az etnopolitikai, etno-nacionalista, illetve nemzetépítő felfogásmódokkal, valamint a rendszerváltás ideológiájába beépült *kisebbségvédelmi* (jogi, igazgatási képviselési, kommunikációs stb.) diskurzusok folyamatait. (E kérdésekről bővebben lásd A. Gergely 1997.) Alapkérdés lenne, hogy vajon a politikai rendszerváltás egyúttal struktúráváltkozás is, vagy pedig a magyar társadalom pártállami integráltságának tartalmi átkerültek az újrapolgárosodás jelenlegi szakaszába? Ismertetnem kellene az *önkormányzatiság* szintjén néhány kulcsfontosságú változást egyrészt a térbeliség, másrészt az *etnikai tagoltság* területén, illetőleg szükséges lenne annak vázlatos megjelenítése, hogy a pártállami struktúrában szervesen jelen levő demokratikus deficit a rendszerváltó időszakban átalakult-e demokrácia-többletté, s ha igen, miként zajlott le ez, hogyan élnek, hogyan élhetnek vele a magyarországi etnikai-kulturális csoportok, és mi akadályozza azt, hogy teljesebben hozzáférhessenek az *átélhető szuverenitáshoz*, az euro-konform közérzethez, a polgárközpontúság lokális megvalósulásához. E kérdések érdemi végiggondolására nem lesz itt módom. Mindössze arra koncentrálnék a jelen terjedelmi keretek között, hogy a kisebbségi joghelyzet minden eddiginél kielégítőbb állapotba miként jár együtt egy vélt-képzelt kisebbségséggel, a demokratikus változásokból elvileg következő *kisebbségimázs* generálódásával, s ebben milyen Európa-imázs, háttország-imázs, magyarság-imázs, határontúl-imázs keletkezik. Az elkészült elemzésekből olybá tűnik, hogy a magyarországi kisebbségek formáljogi szempontból elérik ugyan az integritásnak azt a szintjét, melyet az „EU-kompatibilitás” megkövetel, de a civil társadalom és az etnikai tagoltság az intézményes, a nem-intézményes, a határok-fölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok sajátos formáiban érhető tetten, ami nem éppen segíti, hanem inkább akadályozza az európai csatlakozási folyamat társadalmi elfogadását és támogatását. E *belső, mentális törésvonalak* többféle megközelítés alapján is kimutathatók, de mert számos jelenség hat egy-egy

irányba, kiemelem a globalizálódás/univerzalizálódás és az autonomizálódás/minorizálódás kérdésköreit. Fontosnak tartom, hogy az *integráció* elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak múlhatnak. Ezek mai kondícióit elemezve jövőendő *európai helyünk* képzetét próbálom felvázolni, beleértve szimbolikus politikai *reprezentációkat* (a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definíálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok megjelenítése) is, végül egy olyan tartományára koncentrálok, amelyben (ha egyáltalán valamiképpen) a *kommunikációs stratégiai* elgondolásoknak talán még érvényes befogadási közege van.

KISEBBSÉGEK VERSUS POLITIKAI ÁLLAM

A modern nemzeti tudat a világ nem elhanyagolható hányadán az erőltetett asszimiláció korának végét jelentette. Számos országban megszűnt „szégyenkezés” tárgya lenni az etnikai származás. Inkább új társadalmi menedékforma, védekező magatartás, sőt divat is lett immár a másság hangsúlyozása. A kelet-európai régió nemzeti kisebbségei is túljutottak talán már azon a szinten, hogy könnyedén elfojthatók, megszüntethetők legyenek, és a zárt etnikai tömbökben élő nemzetiségek, illetve a tradicionálisan agrárstruktúrájú népcsoportok is kevésbé hajlamosak a politikai modernizáció „önfelszámolásos” gyakorlatára. Ez fontos életmód- és életminőség-szervező erő, miképpen a konzervatív rurális értékszemlélet is az maradt, s maga a kisebbségi problematika szinte „belülről” töltötte ki a periferizáltság és centralizáltság problémakörét, úgy, hogy közben a kelet-európai társadalmakat már az ötvenes-hatvanas évek óta a gyámsági demokrácia alóli kibúvás szándéka jellemezte. A társadalmi tudat és a köznapi politika színterén azonban csak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható olyan „részvételi robbanás”, amely a kisebbségeknek a képviseleti szintű demokráciában kialakítható szerepét jelezte. A kisebbségi politikában részt vevők széles körű aktivitása csak a kilencvenes években lett jellemző, és a demokratikus viszonyok kivívásával tág lehetőség nyílt minden egyén önfejlődésének maximalizálására, illetve a közéleti-politikai alkuképesség közösségi szintű megvalósítására.

Az európai csatlakozási aspirációkat tekintve talán éppen ezért is érdekes a mai magyar társadalom „kibontakozási” alternatívái közé sorolni a kulturális tradíciókat, az etnikai öntudat még megmaradt értékeit, illetve az ezekből építkezni képes távlatos elképzeléseket. A helyi társadalmakban, kulturális és etnikai identitásokban (rejtve) megmaradt hagyományok politikai színtérre kerülése, artikulálódása és legitimálódása nélkül nehéz lenne komolyan venni olyan társadalmi kiegyezést, amely akár konstitucionálisan, akár parlamentárisan, akár korporatív vagy közvetlen képviseleti úton keresne válságmegoldást. Az etnoszféra (legkonvencionálisabban vett) megjelenítődése nélkül csupán a hazai politikai konzervativizmus ragacosz tévedéseinek és a nemzeti liberalizmus leg-

szélsőséesebb kilengéseinek világába juthatunk. Pedig a konzervatív ideológia és e nép konzervatív karaktere (Konrád 1986) a Duna-táji történeti folyamatok változataiban számos tanulságot kínál.

Közelebb lépve kissé a világ etnikai-regionális és kisebbségi-demokratikus elvontságaitól a mi saját tájainkhoz, az első, amivel szembesülnünk kell, nem más, mint az a meglepetés, hogy alig van naprakészen érvényes fogalmunk a magyarországi etnikai és etnopolitikai, etno-kulturális tagoltság állapotáról.

Az ország mai térképén többféle régiót különböztetnek meg a gazdaság- és társadalomföldrajzosok, a néprajzosok, a történészek és a szépírók. Századunk első harmadában már meglehetősen nehéz lehetett mentális etnikai térképet készíteni (lásd Hamvas Béla kísérletét), s ma talán még lehetetlenebb. Az elmúlt száz-százötven esztendő alatt bekövetkezett népességcserélődés és népkeveredés nagyobb volumenű volt, mint a megelőző ezredévben. Az iparosítás, az erőltetett modernizálódás és a válságfolyamatok nyomán szinte lehetetlenné vált már egybefüggő etnikai tér megnevezése. Miként a falusi és a városi közösségeket elmosták a század homogenizáló viharai, jobbra elmosták az etnikumok sajátosságait, szimbólumait, önbecsülésük lehetőségét is. Átkulturálódás, identitásváltozás, örökségvesztés jellemző mindenütt, ahol csak etnikai jellegű másságok egyáltalán megfogalmazódhatnak...

Persze, nem tudhatjuk ma még pontosan, mit is jelent az etnikai szférák „körülhatárolhatatlansága”, s milyen politikai, társadalomtörténeti jelentősége van ennek. De ha a világ nagy részét elérte már, elér bennünket is az etnikai reneszánsz. Meggyőződésem, hogy más a látszat, a statisztika, az emberföldrajz, és megint más a hovatartozás, az identitás felfogása erről a kérdésről. Nem töröltetett el örökre az etnikus tudat – hanem csupán lehúzódt a mélybe, az emberi lélek, az identitás, a rejtett hovatartozás-tudat, az emlékek, a szokások, az élő (és főleg a túlélő) hagyomány világába. Vagyis abba az *értékkonzervatív hagyománytudatba*, amelyről eddig csupán lekezelően beszéltek olyanok, akik a társadalom rétegződését csakis „munkajelleg-csoportok”, „osztályok” szerint tudják megrajzolni. Valaha léteztek elkülöníthető kultúrák, nemzeti karakterjegyek, jellegzetesen lokális értékrendek vagy szokásrendszerek. Létezett a „barbároktól” elhatárolt Kelet-Európa, létezett pesti, bécsi, pozsonyi, prágai zsidó kultúra, volt bécsi, berlini, brünni, weimari német kultúra, és így tovább. Minden nemzet és minden kultúrkör saját stílusa szerint működött, s méltó különbséget tett a „mi” (a szimbolikusan értékesek), és az „ők” (a kevésbé értékesek) között. Minden nemzetnek megvolt a kijelölt országútja, amely „a barbárokhoz” vezetett. Ám a történeti-kulturális értelemben vett közép- vagy kelet-európai *régió* az imperializmus és a rasszizmus útján a század derekán mégis fölmorzsolódott, szétesett, történelemmé vált.

Megmaradtak viszont a tartományi, a városi, a tájegységi különbségek. Megmaradtak a vélt (vagy valódi) hierarchiák is, melyek igazából nem a vér, a fajiság, a biológiai-fizikai antropológiai sajátosságok különbségei, hanem az eltérő helyzet, a saját történelem, a gazdasági és emberi-kulturális fejlődés eredményei. A *másságok* ténylegesen a létfel-

tételek, a vállalt és a bevallott történelem, a szerepek, a sztereotípiák és az eszmék mindennapi históriájában jelennek meg mind a mai napig. S azoknak a kisebbségi-kulturális közösségeknek, amelyek meg akarnak maradni annak, amik, kénytelen-kelletlen vállalniuk is kell ezt a másságot, otthonosan kell érezniük magukat a más másságok között.

A megmaradt közösségi vagy etnikai kultúra csak úgy élhet tovább, ha nem kényszerül idegen, ráerőltetett minták szerint működni, ha nem kell egyedeinek kettős szereptudattal élnie, ha mint közösség nem kisebbségében érzi meghatározottnak magát, hanem a hozott identitás erejével, a viselkedés méltóságával egészítheti ki az „autentikus lét” lehetőségeit. Az állandó fenyegetettség, a lappangó vagy a nyílt erőszak a saját sors és saját kultúra fölmorzsolódásával fenyeget. Am az identitás érzésében s az identitást kifejező közösségi megnyilvánulásokban, etnikus szimbólumokban, viselkedés- vagy gondolkodás-modellekben nem annyira az egzisztenciális meghatározottság, az elnyomatás veszélyes. Ez ugyanis megerősítheti a közösségi kohéziót, létrehívhatja a kölcsönös szolidaritást, összehangolhatja a kisebbségi intézmények működését, a közösségek kölcsönkapcsolatát is. A veszélyesebb és rosszabb inkább a szellemi és lelki természetű kisebbségiség. Csonka kultúrával és az etnikai szereptudatot kifejező intézményrendszer nélkül, a privát körre, a családra, baráti vagy munkahelyi környezetre marad az etnicitás megerősítésének feladata. Am ha ezek sem hordozhatnak etnikus jegyeket, végveszélybe kerül az etnicitás, belenyugvó vagy öntudatlan reménytelenség lehet úrrá rajta, elbizonytalanodhat az autonómia igénye is, rátorhet a hamis azonosság vállalásának vágya, a menekülés, a fölötte álló hatalmak elfogadása, a jellegtelenedés, az átkulturálódás, a föloldódás-asszimilálódás és az elgyökértelenedés vállalása.

A kelet-európai népek az állandó fenyegetettség és elnyomatás során ezeket a stációkat javarészt végigjárták. Csaknem minden közép- és kelet-európai nép tele van megfélemedett, hátrafelé néző, perspektívtalan és rezignált emberekkel. Holott akkor erős az állam, ha népcsoportjai és társadalmi közösségei is öntörvényűen erősek: egységeitől szilárd a politikai struktúra. Ideig-óráig lehet erős hatalom színeiben tetszelegnie az erőszakosan asszimiláló politikai uralomnak, lehet elnyomnia a kulturális közösségeket, lehet nehezítenie a hagyományokat megőrző társadalmi szerepek érvényesülését, s lehet a mikrokommunikáció színterein is beavatkozni a szuverén entitások működésébe. De az etnikumpolitika – az etnikai tagoltságot meghatározó külső körülményként – csupán a psziché határáig képes eljutni. Az etno-evolúció pedig dinamikus és főként a társadalom osztályrétegződésénél stabilabb, rejtettebb folyamat, amelyet nem oly egyszerű a társadalmi és döntéshozatali egyenlőtlenség fönntartásával kulturális hátrányba szorítani.

Az etnikumok társadalmi adjusztálása és az etnikai csoportok „becsatornázása” pusztán voluntarizmus. Aki asszimilál, egyúttal disszimilál is. Aki diszkriminációt állít föl, egyúttal konfliktusokat is életre hív vele, kudarckokat is vállal. Kétségtelen, hogy a társadalom rendi szerkezetének fölbomlása, az új, központosított polgári államok kialakulása (s az egész államnemzeti eszmerészesség) sokat változtathat a társadalom etnikai

tagoltságán. Karöltve a család, a családi gazdaság szerepének csökkentésével, a tulajdonfosztással és a társadalmi mobilitás össznépi méretűvé növelésével, ugyancsak sokféle etnikai közeg varázstalanítását, sőt pusztulását is elő lehet idézni. De az elgyökeretelenedett etnikai csoportok vagy tömegek hosszú ideig képtelenek lesznek másutt gyökeret eresztetni, viszont a lakóhelyükről és identitásukból száműzött etnikumok latens formában őrzik meg etnikus énjüket és kulturálisan, kisebbségiként, marginalitásban is erősebbek, tűrőképesebbek maradhatnak, mint a velük szemben álló asszimiláló szándékok.

A regionális konfliktusok valójában történelmi konfliktusok a világ minden táján. Az államnacionalizmusok is ugyanilyen fejlődéstermékek, fele úton a polgárság felé, s félig a rabszolgatartás felé. Az államoknak azonban konszenzusra kell törekedniük az etnikumokkal, ha nem akarnak a rendszerkonfliktusig eljutni. Márpedig a nemzeti kizárólagosságra törekvés lényegében faji alapú elkülönítés azzal a céllal, hogy nemzetileg homogén állam jöjjön létre. Ilyen pedig a világ államainak történetében igazi ritkaság lenne: homogén állam nincs, s bizonytalannal sem is lesz, akkor sem, ha minden új politikai erőteret kialakítani készülő uralkodó hatalmi csoport színpadiasan eljátszik azzal, hogy „keresi” vagy „megtalálja” a „nemzet” gyökereit, élő vagy fölélesztendő emlékeit stb.

A konszenzusteremtés tehát lehetetlen olyan állampolitikai elvek mentén, amelyek közt nincs helye a politikai kultúra *regionális tagoltságának* és az *etnikai tagoltságnak*. Az etnikai csoportokkal kötött konszenzust minden politikai hatalom működése fontos föltételének tekintették a szegmentáris társadalmak (az állam nélküli, rokonsági-származási alapon álló korai társadalmak) óta egészen az újkori európai uralomtörténetig. Ma már egyenesen összeomlással fenyegetnek azok a társadalmak, amelyekben az állam nem tud összhangot teremteni a különböző típusú kultúrák között. Európa az államok szintjénél sokkalta komplexebb egység kialakítására készül, s ezen belül elvitathatatlan szerepe kell hogy legyen az etnikai csoportoknak. A hely és a szerepkör azonban ez idáig még rejtve maradt: Ha megváltoznak a társadalmi szabályok, ha módosul tartalmuk, ha a különböző (egymás mellett létező) kultúrák egymás rendszerébe avatkoznak és megbontják egymás tradícióit, akkor a kulturális különbségek etnikus előítéletek formáját öltik, és a „másság” *kultúrák közti robbanással* fenyeget. Ennek az alapkonfliktusnak állami, politikai szintű megoldása a mindenkorai államhatalom feladata – legalábbis egyelőre még, amíg nincs kollektív jogszokásokban stabilizálódott önrendelkezési hajlandóság az érdekeltekben, s nincs ennek stabilizálódott intézményrendszere. Ha a régiók valóban azt jelentik, hogy a társadalmi-, kulturális-politikai erőviszonyok terén legitim elhatárolódás jött létre, akkor a regionalizmus mindig új határdefiníciókra, módosításokra hívja föl a figyelmet (lásd bővebben Bourdieu 1985; Niedermüller 1987; Csepeli 1988). A regionális tagozódás első jelentkezése a nyugati polgári demokráciákban a múlt század végére tehető, új korszaka pedig az 1960-as évek közepén indult meg Európa nyugati részén, továbbá Kanadában, s nemkülönben Ázsia és Afrika nagyobb körzeteiben. A harmadik hullám a nyolcvanas évek közepe-vége óta éri el a földrészek po-

litikai államalakulatait, s válik egyre meghatározóbb hatású folyammmá, melynek tudomásulvétele, kezelése, megismerése és értelmezése éppen a társadalomtudományok feladata volna.

A *regionalitás horizontális összetartozást* jelent. Térbeli mellérendelt-ségi viszonyt, belső piacok és termelési rendszerek kapcsolatát, ökonomikus egységet, amely mentes a hierarchiától és szerves eredetű. Max Weber fogalomrendszerében a hagyomány, a tekintély és a méltóság elve szerves része a közösségi értékeknek, a tradicionális rendet az identitás minősége, a felelősség, a résztvevők szabadsága és működésük dinamikája tartja fenn. Az ismert és tiszteletben tartott (legitim) eszközök a közösség számára nem a politikai vagy uralmi hierarchiát tartósítják, hanem a táj és a települések megőrzött, sajátos értékeit, az emberi és kulturális erőforrások arányát tekintik mérvadónak. Az erőforrások között tehát főszerepet kap a gazdaság prioritása, túlsúlya helyett is az ember, kinek eredete, öröksége a kultúra és a tradíció térbeli összhangjának biztosítója.

Az etnikai identitás, amely egységet jelent a szociálpszichológiai csoportban, rendszerint túléli a közösség földrajzi vagy gazdasági egységének fölbomlását. A modern államok előszeretettel segítik az etnikai csoportok szegregálódását, igyekeznek fenntartani a domináns etnikum uralmi szerepét a nem-domináns etnikai csoportok fölött, még úgy is, hogy a szokások biztosítására jogi garanciákat teremtenek: hogy ne az uralmi szerepet kérdőjelezhessék meg a kisebbségi csoportok, legfőljebb csupán az állam „atyáskodásának” módját vagy mértékét. Ezért a „nem-integráltság” vagy a dezintegráltság vállalása megokolt magatartás következménye a kisebbségeknél, akiknek *etnikai mozgalma* (amikor tehát nincs saját államuk vagy nemzetük), illetve a Közép-Európában jellemző nemzeti kisebbségi, nemzetiségi törekvések egyaránt az önrendelkezés elvét kívánják érvényre juttani, s ebben a gazdasági-kulturális elmaradottság, illetve az intézményesítettség hiánya akadályozza őket. Viszont számukra a saját öntudat, az etnikai csoporttudat kifejezése betöltheti azt az űrt, amelyet a vallási vagy az osztály-összetartozás foglalt el korábban (bővebben erről Joó 1988; Inkeles 1983; Erlich–Wooton 1980).

Örökre szóló megoldás persze sem a pluralisztikus társadalmakban, sem a soknemzetiségű országokban, sem pedig a gazdasági és modernizációs perifériára szorult harmadik világbeli országokban nem képzelhető el. A regionalista és az etnikai mozgalmak létrehozhattak Nyugaton új szervezeteket, érdekeiket képviselő intézményeket, pártokat, alkotmányos testületeket, sőt még terrorkülönítményeket is... A nyelvi, kulturális vagy komplex érdekek megszervezésének, az államok korlátozásának ilyen politikai hagyománya még nincs meg Kelet-Európában. Sem kulturális engedményekre, sem valódi többletjogokra, a hátrányokat kompenzáló kedvezményekre, sem autonómiára, sőt teljes elszakadásra sem törekedhettek régióik kisebbségei az elmúlt évszázadok alatt. Nemhogy kisebbségi-nemzetiségi, de személyi autonómiára sem volt joguk ezen a tájon, és kulturális sajátosságaik rendjét, jogszokásaik érvényesülését is törvények nehezítették szerke Kelet-Európában. Az egységes politikai nemzet koncepciójának nálunk egy-másfél évszázada már folyamatosan

áldozatul esik a kisebbségek java része, akiknek minduntalan a nacionalizmus, a szeparatizmus vádjával kellett megküzdenie, miközben fölötük húzták meg a határok vonalait, nem pedig részvételükkel és bejegyezésükkel. Szövetségi államberendezkedés, föderáció vagy regionális szerveződésrend lehetősége még csak föl sem merülhetett ez idáig. Hangsúlyozom: ez idáig.

A nyolcvanas évek válságpillanatai azonban Kelet-Európában is reményekkel kecsegtetnek. Nemcsak szeparatizmus alakjában, de nem is rendszerintegrált formában mutatkoznak meg az etnikai és regionális érdekek. Újrapolitizálódott vagy térségi-tájegységi szubkultúra alakjában jelentkezik mostanság az etnikai közösségek öntudatos akaratossága. Még nem igazi politikai mozgalomként, nem pártszerű formában, s még korántsem parlamenti képviselettel – de már megszólalnak. Áthatják a politikai és társadalmi szerkezet avíttas formáit, felülretegzik az osztályszerkezetet, aláássák a tömegkultúra mindent rózsaszínűre maszatoló felépítményét, új vallásokban és (olykor kezelhetetlen hevességű) társadalmi mozgalmak indításában jelennek meg.

A kelet-európai népek új mozgalmáról, forradalmáról lehet talán ma már beszélni. Mítoszról köznapivá válik az etnikumok létezése, mentalitások formájában és viselkedésekben kap arculatot az etnikai csoportok kapcsolatrendszere, a kölcsönhatások és konfliktusok sorozata követi az identitás erősödését. Szinte földerül már lassan, milyen különbségek vannak a világképben, a kultúra átélésében, az életvitelben, az értékrendszerekben. Kezdenek megszemélyesítődni, nevet kapni, tekintélyre szert tenni a kiemelkedő kisebbségi szószólók. Új kultúráközvetítő rend áll fel, megelevenednek félig elhalt tradíciók, újrafogalmazódnak területi igények, fölfrissülnek a kölcsönkapcsolatok az együtt és egymás mellett élő etnikus csoportok között. A szerepviselkedés is kezd karakteresebb lenni, s kiderül, hogy egyáltalában nem függetlenek a kulturális és a politikai identitástól, a gondolkodás helyben érvényes formáitól, a helyi társadalmi erőviszonyoktól. De lassan függetlenednek az etnikai csoportok egyéneinek magatartásai az uralkodó (pártállami vagy nemzetállami) ideológiájtól, a munkaerő-gazdaság rendszerétől, az elvont kommunisztikus jövőképektől, a nem-etnikus kultúra és a kommunikáció hierarchizált rendszerétől. Egyre inkább *értéktudatot* hordoz az etnikus identitás, erősebbet, mint a „hivatalos” nemzeti hovatartozás. Ismét *csoportképző erővé* válik a saját származás, a „másság” tudata, a civis örökség és a gazdatudat azokban a tájegységi törekvésekben, ahol az etnikumoknak még szerepe van, s ahol mindig is szerepe volt. A „vidék szellemisége” ismét elkezdte a „szűkebb haza szellemiségét” árasztani – s megfigyelhető, hogy a politikai pártok születése nyomán, 1989-től már minden második párt ígéreteket tett a helyi társadalmak pártolására, a vidék érdekeinek képviseletére, nem kevés helyen pedig az etnikai csoportérdekek fölkarolására (cigányok, svábok, horvátok stb. intézményes segítségével, „újra-öntudatosítására”) is.

Mindemellett szociális neurózis veszi körül a nemzetiségi-etnikai problémákat. Az etnikumokat az állam rendszerint pusztán „népfajnak” tekintené, s beolvasztaná a határai közötti „homogén” társadalomba. Az

etnikumot azonban nem elsősorban a genetikus szálak, nem a vérségi kötelékek teszik csupán, hanem a kultúra szerkezete, a pszichés sajátosságok, a tradíciók, és a hely. Az etnikai csoportok többsége Magyarországon is többé-kevésbé elhatárolja magát a más csoportoktól. Az identitás – ha nem is jelent rögtön faji előítéletet – a saját csoportot pozitív tulajdonságokkal jellemzi, sztereotípiákkal veszi körül magát. A másokról alkotott kép a társadalmi önbesorolást és a státus-közérzetet is meghatározza, jellemalkotó erővé válik, helyileg is meghatározza magát. S minél erősebb a hiányérzet a saját csoportot illetően, annál erősebb lehet a másik csoport negatív megítélése, az „ellenfél” vagy olykor az „elenség” meghatározása, a társadalmi gondok áthárítása vagy okainak rávetítése másokra. (Gondoljunk itt a zsidók, a svábok, a szlovákok vagy a cigányok elleni indulatokra, amelyek megnyilvánultak az elmúlt fél- vagy negyed évszázadban is). Az önkép idealizálása, az etnocentrikus beállítódás pedig örök társadalmi konfliktusok hordozója. S minél nagyobb válságba kerül egy társadalom gazdasági vagy politikai téren, annál gyakoribb az etnikumellenes megnyilvánulások esélye (bővebben lásd erről Hanák 1988; Kende 1989; Szabó Miklós 1988; Árok szállási 1980; Kósa 1981; A. Gergely 1988; Maget 1968).

Állam nélküli etnikai közösségek is hosszú ideig fenn tudnak maradni. Az etnikus identitás ezért mindenekelőtt az államot szeretné magától eloldani. Az etnikai közösség legminimálisabb célja: a fennmaradás, a nyelv, a kultúra és az én-tudat megőrzése – nem igényel államot. Ezért nem igazán „fejlődőképes” az etnikai lét, s ezért nem következik belőle más, mint fennmaradásának minimális biztosítása. Ha ez egybeesik a nemzeti mozgásiránnyal – mint például az első és a második világháború idején a magyar nemzetcentrikus ideológiák alkalmával –, akkor az etnikumok állam alá vonása ismét megtörténik, mégpedig észrevétlenül, a „közös jövő” reményére hivatkozó, idegenekből mumust csináló, alattomos ideológiák hatására. Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. Hiszen a politikai közösség legmolekulárisabb formája, a túlélésre leginkább alkalmas alakzata az etnikai csoport. Ha megmenekülésről van szó, nem érdemes a gazdasági vagy politikai racionalitás szempontjait fölvetni, nem kell az elmaradottság vagy a fejlettség szintjét mérlegelni. Az *etnikum célja* nem lehet „korszerűsödés”, csak egy létfenntartási célra redukált program, amely nem vár hatalmi jóváhagyásra, nem zseniőrözi, ha érvénytelennek vagy maradinak minősítik. S változni akkor is nehezen tud, ha a megmaradás föltétele épp a változóképesség lenne (történeti elemzését lásd Szabó Miklós 1988).

A mai Magyarország etnikai csoportjait a szakkeresők is csak félve írják körül. Tapasztaljuk ezt Kelet-Európa-szerte – mégis, egyre több kisebbségi mozgalom nyújtja be petícióit napjainkban a saját kormányának vagy a nemzetközi szervezeteknek. Tárgyalásos alkufolyamat elindító lettek az Elbától a Volgáig tartó régió kisebbségei. Szorbok, szlovének, szerbek, cigányok, lettek, horvátok, litvánok, crnagoracok, magyarok, szlovákok, csehek, moldovánok adták föl a leckét kormányaiknak. Semmi okunk hát föltételezni, hogy a hozzájuk hasonlóan asszimiláló-

dottnak mondott néptöredékek nem fogják benyújtani számláikat a közeljövőben. Ahogy a grúzok vagy az örmények, a koszovói albánok vagy a bolgár-törökök megelégték a kisebbségi létet ezekben a totális váltságba jutott országokban, még megeléghetnek korlátozottságukat a járszok, a hetésiek, a palócok, a svábok, a bácskai szlovákok, a kiskunok, a barkók, az őrségiek, a hajdúságiak, a gömöriek, a bihariak, és még ki tudja hányan.

Ezek az identitások sokáig „provinciálisnak”, partikulárisnak és „lokalpatriotizmusnak” minősültek, a túlközpontosított állam nem vette vehette tudomásul, hogy ezek a kisebbségi identitások elnyomatás alá kerültek. Viszont a maguk rejtett, passzív rezisztenciájában, sértettségi magatartásukban megmaradtak, s immár megerősödött kelnek életre. Kivonultak a politikai nemzettudatból, s ha elemi törekvéseiket nem is tudták látványosan kifejezni, mégis tiltakozás volt ez a kötelező állampolgári hűség ellen. A demokráciát „osztó” központi hatalom ellen. Kivárárcmodor ez, olyan, amely érzelmileg utasítja el az asszimilációs politikát, amely tudatos kontroll alá veti a manipulált nyilvánosságot, amely lehetőséget ad látszat-identitások vállalására, de nem adja föl a hagyomány hozta lelki erőt és értékrendet.

Tiszta etnikai közösség természetesen nem létezik – talán sehol a világon. Csak szociális és természeti keretben élő etnoszociális alakzatok léteznek, amelyek nem nyelvi vagy területi egységek. Az etnikai folyamatok és a társadalmi folyamatok többnyire csak részben fedik egymást: a társadalmi konszolidáció rendszerint asszimilációval jár együtt, olykor anélkül is, hogy valódi társadalmi integráció születhetne ebből. Épp ezért föltehető, hogy az asszimiláció soha be nem fejeződő folyamata nem számolhatja föl és nem érvénytelenítheti egészében az etnikai identitást. Ha az etnikai csoport már saját magában sem tudja elhatárolni a környezet másságát, s ha a környezet sem különbözteti meg őt, akkor már etnikai közömbösségről van szó. A tömegkommunikációval és az állam más technikáival szemben jó esélye van a települési közösségeknek arra, hogy újfajta identitásképző folyamatban egy szűkebb identitás „nevelését” biztosítsák. Az etnikai hagyományok sokszor deviánsnak minősülnek – ezért meg kell védeni őket, ami pedig mozgósítja a csoportviselkedést, az összetartozás kinyilvánítását, a konvenciók tiszteletét, az átörökítés fontosságának újra-fölfedezését. A védekező előítéletet az igazságtalannak érzett előítélet motiválja és hívja elő, s a cselekvés- és gondolkodásmódok endogámiája, csoporton belüli érvényessége az életmód továbbadására serkent. Ezek a hatások pedig fölérősödnek az életmód- és életminőség-válságok napjaiban, korszakaiban. Úgy vélem, ez ma kitűnő lehetőséget nyújt az etnikai öntudat kibontakozására Magyarországon. Hisz nemcsak a pártállam omlott össze, nem csupán a hamisan tált társadalomszerkezetről derült ki érvénytelensége, nemcsak az értékrendek kuszálódtak össze és nemcsak az életmódmodellek lettek használhatatlanná – rajtuk kívül még sok minden leromlott, s a hiányok pótlására kézenfekvő modellt nyújt a régi értékek, a tradíciók tartománya.

Az etnikai származáshagyományok, a kulturális hovatartozások és a történeti tudatok mélyrétegeit alig ismerjük. A kiskunok kunszentmiklósi és halasi szórvány-maradványai, a Kiskunhalással szomszédos Kiskőrös szlovák etnikai csoportja, a környező községek sváb identitást hordozó agrárlakossága, a baranyai horvátok és a tolnai székelyek öntudatos kiscsoportjai, az erősödő identitású jászok és nagykunok, az őrségi és a hetési népcsoportok... (és hosszan folytatható a felsorolás) mind-mind azt a tapasztalatot erősítik, hogy léteznek ezek az etnikumok, csak létformájuk nem etnospecifikus a szó mindennapi értelmében, s nem oly könnyen mérhető valamely praktikus politikai mércével, mint szociális vagy gazdasági szerepkörük, kisebbségi önkormányzati intézményeik száma, nyilvános orgánumaik szervezettsége, oktatási intézményeik fejlettsége stb. Az etnikai-kisebbségi identitásra jellemző zártság évtizedek (esetleg évszázadok) óta menedéket nyújt a fogyó, erejét veszítő közösségnek. A csoportmeghatározó jegyek nyilvános reprezentálása ez idáig még nem volt érdeke egyik etnikai csoportnak sem, vagy ha érdeke lett volna is, nem volt rá módja, mert félnie kellett az erőszakos felszámolástól, a nyílt konfrontációktól, a környező társadalommal szembeni ellenállás következményeitől. Inkább megmaradt hát annak, ami, s ha tehet, megelégedett azzal, hogy ugyanannyi jut neki társadalmi sikerből, gazdagságból, politikai szerepből, mint a többi etnikai csoportnak, amelyekkel e téren nem is kellett konfliktust vállalnia.

Köztudott ugyan, hogy a táji hovatartozás, a térségi különbségek megfogalmazása ma már nem alkalmas Magyarországon szélsőségesen nacionalista indulatok keltésére. De ez nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérő kultúrtájak, nem léteznek térségi különbségek, antropológiai jegyek vagy emberföldrajzi sajátosságok, rejtett identitások vagy értékdimenziók. Épp ellenkezőleg: a társadalmi és a természeti tér felfogása, a tájegységek történeti jelentésének, jelentőségének ismerete, vagy a helyi társadalmak és intézményi központjaik funkció-tagoltságának kezelése – megannyi érett eleme az etnikus identitásnak.

Az etnikai idealizmus régóta jellemzi a magyar politikai és közgondolkodást, sőt a teoretikus társadalom-felfogásokat és a hatalmi önigazolókat is. Az a társadalomkép, amely nem a szubjektumra, az egyedi emberi minőség(ek)re koncentrál, hanem a társadalom makroegységeire, nagycsoportjaira – még az sem hagyhatja figyelmen kívül az etnikai identitás-minőségeket.

A nemzetiségi konfliktusok szinte mindenütt, a világ összes országában az államhatalom és a nemzetiségek között robbannak ki, és csupán a felszínen jelenik meg az etnikumok egymás közti érdekellentéte. Mert hogy az állam nemcsak hatalmi és politikai struktúráját jelent, hanem etnikait is. A politikai hatalomnak része a kisebbség-meghatározás, a kisebbségi jogok garanciarendszere, a kisebbség és a többség hatalommegosztására vonatkozó egyensúlyviszony szabályozása, a másság elfogadhatóvá tétele is. Az etnikai szféra politikai jelenlétéhez pedig hozzátartozik a múlt öröksége, a revánsvágyak minősége, az egyeduralkodó etnikum elvitatása, az asszimiláció elleni lázadás és a szeparatizmus is. A szocialista államok valamennyi réteg és osztály esélyegyenlőségét, kollektív jo-

gok rendszerét hirdették meg. A társadalmi stabilitáshoz azonban nemcsak az szükséges, hogy általános állampolgári joga legyen az etnikus identitásoknak. Szükséges a többletjogok, a képviselési biztosítékok, a nemzetiségi-etnikai önkifejezés formáinak szabad tere is. Ezek egy része ugyan megvalósult az 1989 utáni átmenet folyamatában, de, mint majd alább részletezem, igen csalóka módon.

A térbeli és időbeli struktúrák pluralitásának, párhuzamosságainak láttatásához, az etnopsziché mélyén rejlő energiák érzékeltetéséhez néhány momentumot meg kell itt említenem. S ha vannak is történeti okai a mi-tudattal élő néprajzi vagy etnikai csoportoknak és a területi elkülönülésnek, a valódi okok nemegyszer szubjektívek: csakis a magatartásban, a gondolkodásban, a vélekedésekben, a világképben és az értékrendben gyökereznek, nem pedig az öltözködésben vagy a társadalmi rétegződés külsőlegesen jegyeiben (erről kimerítően írt Kósa-Filep 1975; Voigt 1988; Szabó László 1982). Ugyancsak fontos itt említeni az etnikum és a vallás kölcsönhatását. A magyar tájtörténetek és a népcsoport-történetek jellegzetes felekezeti térképpel is kiegészülnek. A jászok, palócok, barkócok, csángók és matyók katolicizmusa, a kunok több évszázados pogánysága és hirtelen református hitre váltása, a szekták területi elhelyezkedése, a zsidók lokális kultúrhatása, a magyarországi szerbek, horvátok, görögök, örmények térségi vagy helyi szerepvállalása éppúgy, mint egy sor egyéb történeti példa mutatja: hazai etnikai csoportjaink hitüket és származástudatukat együtt használták identitásjelző tartalomként. Az „Alföldi út” a példa rá, hogy az oszmán birodalom perifériáján és a magyar társadalom és gazdaság perifériáján, tehát kettős frontier állapotban is képes volt egy társadalmi, történeti, földrajzi régió népessége a nyugat-európai fejlődési út gyorsabb végigjárására és a feudális környezet ellenére tartalmas és viharos polgárosodás megvalósítására (Beluszky 1988; den Hollander 1975; Márkus 1986; Hamvas 1988).

Az etnikai és a helyi társadalmi „térképhez” hozzá kell itt rajzolni a táj történeti szerepének, a személyiségre gyakorolt hatásának fontosságát (Hamvas 1988; Beluszky 1988; Benda 1992) mellett a tájegységek kulturális szféráját, ennek „lenyomatát” is. A „pannon lélek” mássága, a „végváriság”, a „maga ura” biztonság, amely a „sem jobbágy, sem úr” társadalmi státust erősítette, vagy a parasztpolgári és kereskedőpolgári öntudat belső normái talán sokkal alapvetőbb identitás-meghatározó erők voltak, mint azt eddig fölmérhettük. A kialakult *kulturális areák* a meglévő régiók szerves egységei, ezért a régiókat nem államszerkezeti elemnek kellene tekinteni (például nem közlekedési, ágazati, fejlesztési övezetnek), hanem olyan amorf alakzatú keretnek, melyben minden szerves és önerőből építkező regionalizmusnak, így az etnikai szférák önmegfogalmazódásának, érdekképviselésének, autonómiájának is fontos és legitim szerepe lenne. A társadalmi innovációra való hajlandóság is nagymértékben attól függ, milyen „hozott anyaga”, szellemi öröksége és emberi mélysége van a társadalmi mozgásoknak, a közösségek életprogramjának, dinamikus válaszadó képességének. Az etnikai identitás fölmérhetetlenül fontos társadalmi kapaszkodó. Tartós és erős, olyannyira, hogy sok más társadalmi-közösségi viszonyt elementárisabban meghatá-

roz; mint érték pedig létmódot és világképet szabályoz. Vagyis az emberi identifikáció ősi és modern, egyszóval örök alapeleme.

Ennek a nagy hagyományú etnikai normarendnek, értékadó és életmódszervező viszonyrendszernek a szocializmus hazai és regionális évtizedei alatt igencsak megtépázódott az épsége és életképessége. Ennek ellenére a *politikai rendszerváltás* és az egyes társadalmi nagycsoportok helyzetének átalakulása nemcsak nagy reményeket keltett az etnoszférában, hanem a tényleges történések azt az élményt erősítették, hogy érdemi változások történnek majd nem csupán a politikai mező szereplői körül, de az etnikai szférákban is. A rendszerváltást előírányzó pártprogramok közül ugyan meglehetősen kevés vállalta az etnikai kérdések rendezését, ám az 1990-es választások alkalmával triumfáló nemzeti programnak inherens tartalma volt az etnikai identifikáció erősítése, az intézményes és ideológiai nyomás alóli felszabadítás is. Nem kívánom ismételni ennek kapcsán leírt okfejtéseimet (A. Gergely 1994a; 1994b), így csupán jelzem, hogy a rendszerátalakítás programja semmiképpen sem függött össze azzal, hogy a kormányzati döntéshozó köröknek vagy a pártok által „lefedett” társadalomnak bármiféle társadalmi struktúráképe, politikai tagoltsági jövőképe, avagy az etnikai térszerkezetre vonatkozó halovány fantáziaképe lett volna. Ám amellet, hogy az új politokrácia kialakulhatott, s hogy a társadalom strukturális tagoltsága nagymértékben változhatott, mintegy „megengedődött”, hogy a formális demokrácia szabályainak megfelelően az önkormányzatok szférája is önálló érdekerőként jelentkeztek, nemritkán éppen a kormánypárti koalícióval ellentétes helyi felállásban. Feltételeződött ugyanakkor, hogy a politikai rendszer egypárti uralmi szerkezetének többpártivá válása, valamint a politikai érdekképviselő plurális szerkezetének kiépítési kísérlete teljességgel lehetővé tették a helyi autonómiák kialakulását, a kisebbségi érdekképviselő intézményeinek talpraállását. Egyszóval a politikai stabilitás a politikai sokféleség alapján kívántatott biztosítani, beleértve a kisebbségi, etnikai, érdekképviselői szférát is. Amivel ugyan semmiféle baj nem is lett volna, ha a túlélő hagyományok, a nemzeti önállóságot túlhangsúlyozó szovjetellenesség, a magyarság veszteségein bucsálódó új-trianonizmus, vagy a nemzeti dicsőségeken elmerengő nacionalista hübrisz nem kapott volna a kelleténél nagyobb hangsúlyt.

Ámde kapott. Mintegy kormányzati szintű, államideológia-értékű szimbolikus gesztusok fakadtak az új hatalom berendezkedéséből, az antalli múlt-képből, a „nyugat felé kapunyitó” merészségből, s ezek az édesbús nemzettudat ápolására szolgáltak. A rendszerváltásban és az önkormányzati szféra önállóságának, a hatalom „önkéntes” decentralizálásának programjában megkapták magukét a kisebbségi önkormányzatok is, melyek előtt azonban ott függött a „polgárosodó Magyarorszag” újnemzeti vállalása, meg aztán az a felelősségtudat is, hogy ha már létrehoztuk a független hazát, most már magyarokat is kell teremtenünk belé...! (Bővebben erről lásd Biró–Oláh Sándor 1993; Bodó–Biró 1993; Hofer 1992; Hobsbawm 1983; Lengyel 1994; Soós 1996:48).

A magyar identitástudat nacionalista tónusú felhangjairól és az Antall-korszak külpolitikai manővereiről megannyi hazai és nyugati forrás

kínál érdemi elemzést, így ezt nem részletezem. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy a leglátványosabb demokratikus gesztusok mellett is megtörtént a kívánatos változás az *önkormányzatiság* jogi és intézményi garanciáinak biztosítása terén, lezajlott a *kisebbségi képviselők* kérdésének alkotmányos vitája, felállították a kisebbségi önkormányzatokat, amelyek (szükségszerű anyagi feltételek mellett ugyan, de végül is) működni kezdtek. Az immár alaposabb elemzésre vár, hogy az etnikai rétegesség és térbeli tagoltság kifejeződik-e a kisebbségi önkormányzatok szintjén vagy akár a parlamenti érdekképviseleti lobbik szintjén. A tapasztalat szerint a kisebbségi önkormányzatok válasza erre egyértelmű: nem. Ugyanakkor az állampolgári és kisebbségi jogok tekintetében mérföldnyit léptünk előbbre Európa felé, akkor is, ha a nemzetképek megújuló sokasága és a szimbolikus politikai diskurzusban végbemenő *ellenségtematizáció* még nemigen teszi lehetővé a kisebbségi létállapotok „megnyugtatónak” tekinthető minősítését.

Amellett tehát, hogy a rendszerváltási folyamatban megnyilatkozó és intézményesülő kisebbségpolitika a nemzet tartósítására állt be, s amellett, hogy az ország tranzitjellege 1988–1989 óta folytonosan (egészen a schengeni döntésig adatolhatóan is) a kisebbségi-etnikai mozgások tompítója, illetve a migrációs csoportok átmenetileg kedvező állomáshelye lehetett, mégis meg kell állapítani, hogy a mai magyar társadalom etnikai szerkezetéről olyan keveset tudunk, hogy ezzel a tudással csupán látsszategyezményeket, tétova külpolitikai gesztusokat engedhetünk meg magunknak, de azt aligha, hogy hittel higgyük: éppoly toleránsak vagyunk az etnikai másság elfogadásában, mint bármely más plurietnikus európai állam. Sajnos kézenfekvő a feltevés, hogy a kisebbségi önkormányzatok kialakítására tett lépés pusztán hatalmi gesztus volt, s olyan igények pillanatnyi kielégítésére szolgált csupán, melyeket a gyors változásban érdekelt társadalom már követelésszerűen megfogalmazott. Ha térképre rajzolnánk a magyarországi etnikai sokféleséget, még a formális intézményi feltételeket is ábrázolhatnánk, de arra már kevéssé tudunk hitelt érdemlő választ adni, tényleges-e az érintett populáció érdekkifejező lehetősége, avagy az etnikai tagoltság csupán az adott lokális miliő időleges érékállapotát tükrözte, s ekként már elavult...?

A kérdésben lakozó indirekt állítás rövid magyarázatra szorul. Empirikus adatokkal nehezen igazolható, mégis, nem egykönnyen elvethető az a forgatókönyv sem, amely szerint a rendszerváltási periódusában kiszámíthatatlanul gyorsan változó társadalom új eszközöket igényelt a maga szuverenitás-biztosítékainak megteremtésében, hogy kifejezzék és garantálják a társadalmi kohéziót, nevezetesen éppen azt, amelynek intézményes és manipulatív elnyomásával a pártállami rendszer oly kiváló eredményeket ért el. A társadalmi szintű összetartozás-igény, amely a szocializmus évtizedei alatt egyre erőtlenebb formákba húzódott vissza, nyilvánvalóan kapaszkodókat keresett akkor, midőn a társadalmi kohézió hiánya, a dezintegráltság és az identitásválság lett alapvető élményévé. Tudvalévően az átélte összetartozás-tudat, az intézményesült *csopordentitás* és a *legitim* státusú társadalmi *integráltság* élménye nemcsak az *önazonosság* pszichés motivációit biztosítja, hanem egyértelműen *struk-*

turalja is a társadalmi kapcsolatokat. A rendszerváltoztatás hordozta politikai orientációváltás, az új társadalom kiépítésének célképzete elvileg magába foglalta (volna) nemcsak a definiált határu társadalmi rétegek kooperációs készenlétét, de azt a „részvételi robbanást” is, amely az önérdkek reprezentálását vagy a térségi-lokális projektek formájában egyfajta „választói akcionalizmust” mutathatott volna. Tudvalévő az is, hogy ez így nem következett be. A társadalomszerkezet az elmúlt hét évben nemhogy áttekinthetőbb lett volna, de kuszább és definiálatlanabb, mint volt a nyolcvanas évek derekán; az érdekképviselőt megannyi formát öltött ugyan, de sem fölülről, sem az állampolgárok oldaláról nem kontrollálható; a civiltársadalmi tevékenységek (tíz évvel ezelőtt egyebek között általam is) előre „jósolt” kiteljesedése ugyancsak messze elmaradt a kívánatos manifesztációktól. Mi sem egyszerűbb tehát, mint magában a társadalmi gyakorlatban tesztelni, miként változott meg, milyen tartalmakkal gazdagodott a politikai részvételi aktivitás: a pártállami időszakot nagymérvű demokratikus deficit jellemezte, s a rendszerváltási remények szinte „össztársadalmi szinten” arról szóltak, hogy ez demokrácia-többletté fog változni, vagyis a kérdés csak annyi marad, hogyan élhetnek és élnek e többlettel az állampolgárok, mennyi demokratikus „érdekerintettség” jut egy-egy választóra, s miként hárítható el minden újabb akadály, ami a teljesebb hozzáférést biztosítja a plurális döntéshozatal szintjein.

Visszatérve az etnikai szférában politikai döntéshozatalhoz hozzáférést kereső állampolgári magatartáshoz, végső soron immár két választási ciklus óta azt tapasztaljuk, hogy egyetlen párt sem vállalta következetesen, hogy a hazai etnikai-kisebbségi érdekképviselőt valamilyen szinten programjába foglalja, egyetlen adekvát kormányzati intézmény sem tudja vállalni a hazai kisebbségeket és etnikai-kulturális közösségeket érintő kérdések kezelését, s még kevésbé garantált a formális képviselői rendszerben annak kifejeződése, amit egy-egy érintett csoport a maga kulturális tradíciói szerint konszenzusos keretek között „tematizál”. Hogy az állítás világosabb legyen, példával illusztrálom: a magyarországi cigány etnikai csoportok formális képviselői intézményei adottak, helyi igazgatási tevékenységre emlékeztető munkát látnak el, maguk az intézmények pénzügyi támogatást élveznek, önálló döntéseik alapján autonóm érvényű határozatokat hoznak, és a végrehajtási rendszerben is megvan a maguk helye (Pálné 1996–1997). Hiányzik azonban az etnikai-kulturális csoport örökölt, hozott, tartósított hátrányait csökkentő önkormányzati tisztségviselői javadalmazás (magyarán pl. a cigány képviselői fizetés, hogy ne társadalmi munkában kelljen „hatóságként működni” a funkcióra megválasztottnak – lásd bővebben A. Gergely 1997b); igencsak limitált a kisebbségi önkormányzat által elosztható források mennyisége, és keményen szabályozott annak minden formája (vagyis a helyi források maradék-elve alapján gazdálkodhat, de ezzel nincs módjában kompenzálni a sokszor évszázados hiányokat); továbbá maga a kisebbségi önkormányzat is a helyi önkormányzat irányítási-ellenőrzési felügyeletében tevékenykedik, viszont nem vesz részt kontroll-szerepkörben a települési önkormányzati döntésekben (tehát nem szólhat be-

le abba, ami őt érinti, habár abba már beleszólhat, ami csakis rá vonatkozik); formális érdeklőbb segítségével kereshet informális érdekérvényesülési csatornákat, de alulinformáltság és a korábbi zártságból származó szűkebb network miatt eleve hátránnyal indul (azaz: „senkit sem ismer” a munkaerőpiac; a „humántőke-management”, a külföldi beruházók megnyeréséért küzdő csoportok hálózataiban, így eredendően reménytelen, hogy például egy visszafejlesztésre ítélt gazdasági térségben „korszerű megélhetési politikát” tudjon kezdeményezni a választói érdekeinek megfelelően); hovatovább a strukturálisan más típusú társadalmi kommunikációhoz szokott érdekképviselők számára a magyar politikai rendszer párttagoltsága, térszerkezete, képviseleti hierarchiája és központi képviseleti intézményrendszere olyannyira idegen, hogy esélyes aktorként aligha vehet benne részt (értsd: még a cigány önkormányzatok országos szövetségének vezetőivel sem alakulhat ki olyan kapcsolata, amelynek révén az általa képviselt érdekcsoport a legminimálisabb kedvezményhez juthatna). A példák sorolhatók (közülük több csokorra való hangzott el a komlói II. Kisebbségi Önkormányzati Akadémia 1996. novemberi konferenciáján – melyről rövid összefoglalóban beszámoltunk az *Etnoregionális Hírlevél* 3. számában). Összegzésül kimondható, hogy a *rendszerátalakítást követő joghelyzetváltozás* pozitív fejleményei dacára a hazai kisebbségi önkormányzatok szintjén épp csak a kezdő lépések rejtenek magukban, ám legalább annyi ismerethiány, előítélet, kommunikációképtelenség, akkulturációs fogyatékoság terheli az egész helyzetet, mint amennyi elkönnyvelhető eredmény bíztat egy európai rangú kisebbségpolitika kialakíthatóságát tekintve.

Mindamellett éppen az „európai rang” kapcsán lenne érdemes empirikus vizsgálatokkal is alátámasztani, miként különbözik a joghelyzet relatív vagy tényleges javulása és az erre épülő *kisebbségimázs*. Ezzel kapcsolatosan a kilencvenes évek közepén még több a kusza, elmosódott folt, mint a kitisztult kép. A legalapvetőbb kisebbségi létfeltétel, vagyis a jogilag biztosított autonómia már elméleti definícióját tekintve is annyi-féle, ahány kisebbségre egyáltalán alkalmazni próbálják. Az állam törvényeivel kompatibilis *autonómia-elv* még nem okvetlenül szolgálja egyként a kulturális kisebbséget, a szórvány nyelvi kisebbséget, a parlamentáris képviseleti jelenlétet, a kultúramegőrző képességet, a helyi érdekérvényesítési jogosultságot, a gazdasági önállóságot, a helyhatósági hatásköriséget stb. Ahol többféle kisebbség él, például Baranyában vagy Békés megyében, ezenfelül Budapesten, ott jobbra tisztázatlan maradt a megyei önkormányzati szövetségek (társulások) jogi státusa (létrejöttükhöz legalább négy kisebbségi önkormányzat megalakulása volt a feltétel), finanszírozási felelőssége, regionális kötelezettsége, kompetenciája, s éppen ilyen szabályozás nélküli a nagy távolságok áthidalásának, a rendelet-előkészítő munka szakmai követelményeinek, a jogi személyek államhatalmi (köztestületi) egyesületi funkcióinak mértéke, a képviseleti jogok gyakorlásának és a kétharmados törvényekkel kapcsolatos szabályozási hiányosságoknak megannyi kérdésköre (bővebben lásd Tabajdi-Barényi szerk. 1997). A kisebbségi érdekérvényesítés politikai

aspektusainak legalapvetőbb kérdése, hogy ugyanis a centralizált döntérendszerű (vagy döntéshagyományú) politikai berendezkedésben a kisebbségi érdekek képviselője a többségi érdekeken múlik, s ha a többségiség győz a kisebbségen, az nemcsak kényszerűen politikai kisebbséggé válik, hanem strukturális kisebbséggé is lesz, márpedig politikailag korántsem stabil az olyan állam, amelynek területén nagy számban élnek olyan embercsoportok, amelyek ott nem érzik jól magukat (Bíró 1997). A helyzet amúgy korántsem durván elüt az európai átlagtól, hiszen az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet is csak 1992-ben alkotta meg (illetőleg utalta hatáskörileg a Nemzeti Kisebbségek Főbiztosságának intézménye keretébe) azt a kérdéskört, hogy elismertessék és Európa-szerte védelemben részesíttessék a nemzeti kisebbségek kollektív entitása, politikai jogalanyisága.

A kisebbségi jogalanyiség és az évek óta erősödő vita az állam etnikai semlegességének lehetőségéről két szempontból is kulcsfontosságú problémákra irányítja a figyelmet. Egyfelől arra, hogy egy mind határozottabb etnopolitikai szemlélet hatalmasodik el magán a politikai államon, melyben vitathatatlaná válik, hogy amiként az államnak joga van intézményeit, területét és közjait a többség tulajdonának tekinteni, úgy joga van kisebbségeit is kizárólagos tulajdonaként kezelni. Másfelől ennek épp az ellenkezőjére is érdemes figyelni, arra ugyanis, hogy az Antall-korszak vehemens nemzetpolitikájára mintegy válaszul, az etnikailag semleges állam képzete merült fel (lásd bővebben Gombár 1994; 1996). Leegyszerűsítve a kérdés körül folyó vitákat, megállapítható, hogy a két szemléletmód bármelyikének egyoldalú érvényesülése esetén már formáljogi értelemben sem lehet a kisebbségi intézményrendszer demokratikus működéséről beszélni. Épp ezért válik napjainkban mind fontosabbá, hogy a kisebbségi érdekérvényesítés politikai szinten is minduntalan jelen legyen (lásd Bíró 1997:29–30). Olyan európai országokban, ahol tisztán artikulált és egymással, valamint a többségi társadalommal számos téren egészségesen rivalizáló etnikai csoportok vannak, egészen másfajta szabályozást érvényesítenek e tárgyban, mint a nem-hogy az egyenlőség, de az egyensúly szintjén sem lévő kisebbségi érdekviseletek honában.

Kevéssé valószínű, hogy e helyütt érdemben mód nyílne a hazai kisebbségek adattárát ismertetni, s nincs is erre szükség (lásd A kisebbségek jogai Magyarországon. KJK, Bp. 1994). De figyelemre méltó, hogy a kisebbségi törvény által érintett 13 népcsoport meghatározásának alapkritériuma az volt, hogy száz évnél régebben élnek Magyarországon, s ez nyilvánvalóan hosszabb időre kizár a törvényi védelemből és kedvezményekből számos olyan, „ultrakisebbségnek” minősülő csoportot, amelyek ezáltal nem csupán jogi státusuk lehetséges előnyeitől estek el, de számos esetben az európai normáknak nem igazán megfelelő egzisztenciális-kulturális besorolásba kerültek. Márpedig azon az eldöntetlenül hagyott triviális kérdéson túl, hogy a magyarországi kínaiak vagy törökök, grúzok vagy franciák azonos kisebbség-státust érdemelnek-e, mint az ukránok, lengyelek vagy németek, jelen van ebben a törvényileg szabályozott kisebbségi joghelyzetben annak a például etnokulturálisan, vallási-

lag és szociálisan szintűgy definiálható magyarországi zsidó népességnek a tisztázatlan helyzete, amely (jöllehet pusztá önvédelemből) kimaradt a jogállapot-rendezésből, s e tekintetben Európa-képessége, európai kisebbségi joghelyzete is rendezetlen maradt. Szeretném itt hangsúlyozni, hogy nem a kisebbségi létszámgyarapodás híveként, s nem a szabályozások mániákusaként gondolkodom az „illegitim” státusú hazai kisebbségekről, hanem azt a lehetőséget latolgom, hogy amennyiben a szabályozott, legitim helyzetű kisebbségiség oly sok öngazgatási, érdekképviseleti, öndefiníciós és akkulturációs gonddal küszködik, milyen etnikus önmeghatározás és milyen intézményes képviselet juthat azoknak, akiknek jogszerűen még érdekközvetítője sem lehet...?

E kérdés kevésbé költői, mint amilyennek látszik. A joghelyzet meghatározottságát ugyanis körülveszi számos egyéb, olykor éppoly fontos momentum. Ezek közül hármát emelnék itt ki: elsőként a *képviseleti* színt formális háttérben meghúzódó, kívülről korlátozott alternatívát; másodikként a kulturális szerepviselekedés és a *mentalitásbeli*, hagyománykötött tartalmak esélyét; harmadsorban pedig azt a *kisebbségimáaszt*, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, ám valójában mégsem az.

A kisebbségi képviseletek működése a mindennapi élet szintjén alighanem kevésbé problematikus, mind volt huszonöt vagy ötven évvel ez előtt, ám kevésbé is harmonikus, mint amilyen lehetne. E téren megkülönböztetném az intézményes képviseletek és a civiltársadalmi törekvések szintjét, amelyek a maguk legitimitás-szintjével lényegében összehasonlíthatatlanok. Amennyiben ugyanis a többségi társadalom „megengedte”, intézményesítette a kisebbségek jelenlétét, s jóváhagyta szerepvállalásukat az önkormányzatok, megyei vagy országos szervek szintjén, ezzel egyúttal a *nem-intézményes*, vagyis a civiltársadalmi szférába szorította ki a politikai közéletből mindazokat a politikai aktorokat, akiknek érdek megjelenítő szereplehetősége talán kevésbé volt erős, de így azután már a minimum alá zuhant. E kisebbségi csoportok nemcsak hogy nem kedvezményezettek számos téren, de egyrészt minden kisebbségi önérvényesítési szinten azt a jogos választ kaphatják, hogy nem legitim kisebbségek, másrészt mint nem definiált kisebbségek egyszerre a nem-kisebbségi többség táborában találják magukat, ami viszont a lehetségesnél is kevésbé lehet céljuk. Kétségtelen, hogy a helyzet ilyenén értékelése kissé szofisztikálnak tűnhet, de egyre kevésbé lesz az, s minél inkább megnehezedik a demokratikusan szervezett társadalmi diskurzusban részt vevők önálló *interpretációja* az őket magukat érintő feltételekről, annál kevésbé lesz elfogadható a helyzet maguknak az érintett mikro-minoritásoknak.

A kulturális szerepviselekedés és a mentalitásbeli, hagyománykötött tartalmak érvényesülési esélyének romlását persze nem csupán a jogilag nem definiált kisebbségi helyzet adja, hanem a történeti időben kialakult, a jelenben is megőrizni próbált etnikus tartalmak érvényesülési módja is. Magyarán az, ami egy etnikai-kulturális szférában az *etnicitás* tartalma, a maga komplex jelentésterével, szimbolikus kellékeivel, átörökíthető minőségeivel, kultúrahordozó funkciójával. Az etnikus szte-

reotípiáktól a „másság” mint olyan elfogadásáig, s a szubkulturálisan determinált társadalmi jelenségek közismertté válásától a mentális örökség vállalásáig egy sereg olyan reprezentálódó minőség létezik, amelyek a mindennapi kulturális, közéleti, politikai vagy magánéleti miliőben sorsvállalás-minőségűek lehetnek, amennyiben egyáltalán „megengedődik” a létük. Ha példaként a bukovinai székelyek hazánkba telepített-települt csoportjára utalok, vagy a vietnamiakra, kubai és dél-afrikai, koreai vagy bosnyák emigránsokra, oroszokra és csehekre, esetleg a kelet-európai változások sodrában ide került sorsüldözöttekre, azonmód látható, hogy definiálatlan kulturális státusuk mindennemű életvezetés-szintű háttérüket lerombolja, s ezáltal még esélytelenebbekké teszi őket.

Meglehet, ez adott esetben nem a hazai kisebbségjogi szabályozás felelőssége, nem az ország gondja, „csak” az övék... A valóság az, hogy amennyiben a vágyott (nagybetűs) Európa felé masírozunk, jönnek ők is velünk, s látens, „integrálnak” mondható helyzetük majd akkor lesz váratlan meglepetések tárgya, amikor a magasabb szervezetségi szintű európai integrációban lesz majd esélyük új léthelyzet-definíciót követelni vagy végképp átélni a totális elérvénytelenedést. De nemcsak a minálunk „nem őshonos” kisebbségekről van itt szó, hanem olyan etnikus csoportokról is, mint amilyenek a jászok, kunok, besenyők, palócok, barkók, tírpákok, bunyevácok, gömöriek, hetésiek stb., akiknek nincs karakteresen megkülönböztethető nyelvük, nincs anyanemzetük valahol másutt, hanem „csak” származástörténetük, meseviláguk, nyelvtörténetük, viselettörténetük, szokásjoguk, identitásminőségük, kapcsolathálózatuk, kultúrhistoriájuk, tájnéprajzi stílusuk, háztípusuk, nyelvjárásuk, gazdálkodástradíciójuk stb. van. E táji csoportok, nemzetségek, néprajzi csoportok vagy (történelmileg szólva:) „nemzetiségek” ma már – s főképp a politikai integrációjukat szem előtt tartó felfogás alapján – a többségi nemzet részeinek, vagyis asszimilálódnak tekintett egységei és vitathatatlan alkotóelemei, függetlenül attól, mennyiben tartják ezt indokoltnak ők maguk. A helyzet ellentmondásosságára mutat rá az a tény is, hogy a globalizáció folyamatában a nemzetállam válságát megfogalmazók között sincs konszenzus a tekintetben, mi is nevezhető nemzetnek, s a nem normatív tartalmú definíció (tehát az egységes, entitás-jellegű embercsoport, „egyazon hagyomány, eredet, történet vagy mítosz, nyelv, kultúra és akarat egy földrajzilag behatárolt területen” – lásd Bíró 1997b:102.) éppúgy érvényes lenne ezekre a kulturális töredékekre, népcsoportokra is, mint magára a nemzet egészére. Vélekedésem szerint az, ami a kisebbségi autonómia és érdekközvetítési rendszer jelen állapotára vonatkoztatottan kijelenthető volt a föntebb idézett önkormányzati konferencia kapcsán, hogy ugyanis az autonómia-fogalom lényegi tartalmának tisztázatlansága (Tabajdi 1997:11) aligha adhat elemi biztosítékot a valóban kielégítő érdekérvényesítési gyakorlat megoldására – bizony fokozottan érvényesnek tetszik a *nem definiált* kisebbségi státusú társadalmi-kulturális csoportokra nézve.

A kisebbségi létállapot sok tekintetben nem számít a fogyasztói típusú társadalmak modernizációs problémái között olyanoknak, amelyre megnyugtató megoldások vannak Európa-szerte. Rendkívül fontosnak vé-

lem hangsúlyozni, hogy a látszólag teljességgel elrendezettnek tűnő politikai joghelyzet és a lefedetlenül maradt kulturális identitások viszonyában óhatatlanul kialakul az a *kisebbségimázs*, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, valójában mégsem az.

A politikai döntéshozás magasából a magyarországi kisebbségek helyzete lényegében megfelel az EU-kompatibilis szintnek, ám ebben az összképben tagadhatatlan szerep jut a magyarországi Európa-imáznak, a magyarság-imáznak és a határöntúliság-imáznak, megtoldva azokkal az államhatárainkon kívüli imázsokkal, amelyeket Brüsszelben vagy New Yorkban, Munkácson vagy Csíkszeredán formálnak rólunk. Nem egyértelműen tévképzetek ezek, csupán tükrözik azt a kommersz és képzeletbeli Európa-modellt, magyarság-modellt, kisebbségiség-modellt és európaiság-modellt, amelyet idealizált és jelképes erővel megkreált formában mi magunk is folytonosan újratermelünk vagy magunkról kommunikálunk. Nincs itt hely mindezeket kimerítően ismertetni, amit egyébiránt Tamás Pál egyik kiváló elemzésében már részben megtett. 39 különféle „kulturális ikonhoz” kapcsolódó konfliktusforrást vagy konfliktustípust definiál, s ezekhez hozzárendeli az európai csatlakozásban értintettséggel, a manifesztáltsággal, a konfliktusok generálódási időszakával, intenzitásával stb. kapcsolatos paramétereket is, majd ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy „a 90-es évek magyar közvéleményének »Európa«-képe az élitek korábban történetileg meghatározott Európa-víziójának és a társadalom differenciált konfliktus- és érdekelosztásának metszéspontjaiban rajzolódik ki. A rendszerváltást követő évek »Euro-eufóriája« eloszlott. A higgadt, talán valamelyest cinikus számítgatás évei következnek” (Tamás 1996:120).

Kiegészítve Tamás Pál oknyomozását azzal, hogy a magyar politikai elit által generált, Európa-képességünkről (EU capacity) *kialakított imázs* számos ponton nem találkozik például a határöntúli magyarság vagy a hazai kisebbségi-etnikai-kulturális csoportok elemi érdekeivel, vagy éppen félelmeket, feszélyezettséget kelt bennük, ide illeszthetők lennének a magyar közvéleménynek olyasfajta tévképzetei, hogy

ad 1. Európa nyitott, napsütéses, a mi befogadásunkra berendezkedett éteri övezet, ahová mint alpesi platóra, csak föl kell kapaszkodni, s azután már a teljes eufória, a tökéletes szimbiózis árnyékában lehet hintázgatni;

ad 2. mindez jár nekünk, hiszen Bibó István, Szűcs Jenő, Hanák Péter, Benda Kálmán és mások tanításaiból is tudjuk, hogy tradícióink az európaiság gyökereivel találkoztak már évszázadokkal ezelőtt, tehát csupán „jogos visszafogadásunk” lenne a társult tagsági viszony, nem pedig a földrész úri gesztusa;

ad 3. Európa (úgy-ahogy) működő egysége csupán gyarapodhat azáltal, ha mi is hozzá tartozunk, ártalmára éppenséggel nem leszünk;

ad 4. továbbra is alkalmasak vagyunk makro- és mezoszintű szervezeti felzárkózásra, csupán csak a mikroszintű elmaradottságokkal kellene még kezdenünk valamit, s majd ebben éppen Európának lesz érdeke segíteni,

ad 5. itt van ez a keleti felével kezdeni mit sem tudó Európa, amelyen csakis mi segíthetünk, hisz a román félszeket, az oroszos pohártörést, a zsidós bánatot, a cigányos fülbecincogást csakis mi értjük igazán, s egész régiókat a Nyugat csakis révünkön értheti meg...

és így tovább. Mindezek persze nem egyszerűen vaskos tévedések, hanem a hazai politikai kultúra és intézményrendszer közelmúlt évtizedeiben végbement „de-europaizálódásunk” ellenhatásaként feltöltult vágyképek kivetítései, valamint a hazai puha rendszerváltás nyomán kialakított önkép, az Európa-képes tárgyalásos demokráciára való virtuális alkalmasság termékei. Jellegzetesnek tartom azonban, hogy ebben a „csatlakozási” képzavarban sem az európai kisebbségek, másságok, identitások nincsenek jelen a maguk konkrét valóságában, sem a hazai vagy szomszédos etnikai-kulturális tudattartalmak, élethelyzetek, aspirációk, legitimitások nincsenek „bekódolva”. Holott teljesen nyilvánvalóan, s főképp az európai integrációt előkészítő kulturális háttér megmunkálás komoly feladatára fordítva a figyelmet, a hazai politikai intézményrendszer és a gazdasági vagy jogi kompatibilitás képzetéből származó „készenléti” közállapot rávetítése a kulturális deficitet hordozó civiltársadalmi, kisebbségi, helyi társadalmi szférára – tájékoztatatlanságra, sőt valósággal riasztó Magyarország-képre –, torzulásra utal.

A csatlakozási képzetek és tévképzetek okairól széles körű diskurzus folyik ma már Magyarországon. Számos ponton könnyen egyetérthetünk Ágh Attila értékelésével, aki szerint „a társulási folyamat egész időszakában a politikának kell játszania a kezdeményező és közvetítő szerepet a társadalmi szereplők europaizálásában”, de a politika elsődlegességének, s különösen a makroszintű, kül- és nemzetpolitikai stratégiáknak nem volna szabad oly módon kiterjeszkednie, hogy a többi politikai szereplő (actor) és szervezet (agency) ne alakíthassa ki a maga relatív önállóságát az europaizálódás folyamataiban. „A felülről meginduló mozgásnak, politikai átalakulásnak a politikan belül is mindinkább el kell érnie az alulról jelentkező »spontán« törekvések szintjét, s csak azokat kibontakoztatva töltheti be a saját szerepét” (Ágh 1996:59–60). S minthogy a csatlakozási, makropolitikai megállapodások feltételezik az informális, majd a formális kapcsolatok létrehozását a pártok, érdekképviselők, civil szerveződések („sokoldalú fórumok”) között, alapvető fontosságú tehát, hogy a politikai párbeszéd intézményesült szintjén a politikai pártok, a vezető politikusok, az irányítási tisztviselők, a parlamenti képviselők és más, a közpolitikában szerepet vállaló csoportok is részt vállaljanak az EU-eufóriát átélő elitek mellett. Ennek azonban akadálya Ágh szerint is, hogy bár az Uniónak és egész Európának tanulási folyamatban kell részt vennie az új tagországok befogadását illetően, de a csatlakozási vágyak, a kezdeti lelkesedés és az ismeretszint-hiány utáni kijózanodásban immár érdemes lenne számolnunk azokkal a szervezeti-intézményes kapacitáshiányokkal, felkészületlenséggel, kulturális deficittel is, ami a nagypolitika „alatti” szinten a hon polgárait nyomasztja. Mivel pedig a nagypolitikában eddig jórészt csak az elvont ideológiák, érték-képzetek és politikai jelszavak formájában jelent meg Európa mint cél, ideje volna az (Ágh kifejezésével) „europaizálást” politikai üggyé (policy

issue), széles körű és nyilvános politikai viták tárgyává tenni. A makropolitika érvényre juttatásának alapvető ellentmondása ugyanis, hogy az „európai” és a „provinciális” ellentéte továbbgyűrűzik a mezopolitika felé, elválik a két szint egymástól, viszont a makropolitika hiányosságai fokozott mértékben zuhannak majd a mezopolitika (és természetesen hozzá: a mikropolitikák) színterére, tehát nagyfokú egyensúlyhiány, „elbillenés” bekövetkezésével kell számolni. A „hiányzó közép” Ágh szerint magyar tradíció, vagyis a politikai rendszer leggyengébb pontja, amelynél az államszocializmus összeomlása utáni vákuumhelyzet általános atomizálódásra, értékvesztésre és értéktévesztésre vezetett, a kialakult mezoszinteken pedig az egyesületek, az önkormányzatok és a nonprofit szervezetek pártosodása, túlpolitizálódása ment végbe, s ellentétben a nyugati modellel, a makropolitika szintje élesen elkülönül az alatta lévőkötől, terepként szolgálva negatív és pozitív végösszegű játszmáknak, amelyekben az elit döntésszerepei, terjeszkedése vagy zártsága, megegyezés-képessége vagy döntéshozatali zártsága megnehezíti a politika egyéb szereplőinek megfelelő aktivitását (Ágh 1996:60–77).

A szakértő elemzésének ideiktatása csak annyiban indokolt, hogy egyrészt idejekorán figyelmeztet várható folyamatok és akadályok következményeire, másrészt maga az elemzés is árulkodik arról, hogy a *mikroszintű* érdekszférával való egyeztetés, vagy a róla való képalkotás föl sem merül az „európaizálás” szintjén (vajon miért nem „*europaizálódás*”? – már megint vannak valakik, akik valamivé-valami-lyenné változtatni hivatottak a többieket, mint a bolsevizálás, kollektivizálás, hazáfiásítás számos korábbi időszakában?). S utóvégre szerényen megemlíteném, hogy a kisebbségi önkormányzatiság (idehaza) európai rangúnak tekintett szférájáról még véletlenül sem esik szó az érintettek vagy az „eupaiasítani” érdemesek körében. Megítélésem szerint ez olyasfajta, korántsem burkolt *diszkrimináció*, amely ellen egy valóban európai államban ma már kormányváltást követelnének a kisebbségjogi szervezetek. S akkor itt még szó sincs arról, hogy a rendszerváltó Antall-kormányzat idején meghirdetett (s Európában nem épp európai gesztusnak tekintett) „tizenöt millió magyar” iránti elkötelezett aggodalom hogyan enyészett el napjainkra, s hogy az Unió szervei által feltételül szabott „szomszédsággal való jó kapcsolat” az EU-képesség egyik legalapvetőbb bizonyítéka lenne, vagyis az európai normák között a kisebbségek komolyan vétele igen kínos etikettel és elvárásrenddel van körülvéve, amihez korántsem bizonyos, hogy a mezo- és makropolitikai szintű alkalmazkodókészségünk elegendő szintű lehet. De úgy gondolom, egyáltalán nem szükséges, hogy az integráció vágya a kisebbségek abszolút mértékű integráltságának bizonygatása árán érvényesüljön, a plurietnikus Európában sem mi lennénk az egyetlen kisebbségi toleranciát gyakorló állam... Mindemellett nem volna elhanyagolható szempont az európai típusú kultúra ideálképéhez legalább képzeletben odailleszteni a (legalább hazai) kisebbségi-etnikai kultúrák sokszínű képzetét...

Nem fejtettem ki, csupán utaltam főntebb az etnicitás elemzésében megfogalmazódó, az etnikai és társadalmi csoportok közötti határépítés/határátlépés jelenségére, amelynek a társadalmi aktorok közötti

kommunikáció szintjén is legalább három, egymást átható szférája van. Ezek komplex módon szövődnek egymásba, az identitás kialakulásában, közvetítésében és érvényesítésében azonban mindhárom (mikro-, mezo- és makroszint) egyaránt fontos a személyközi, csoportközi és nyilvános diskurzusok érvényesülésénél. E szintek belső hálózati, kommunikációs és kulturális közvetítő mechanizmusai a régi és új generációk közötti folytonosságot, hídszerepet töltenek be, s a szintközi relációk lényegében csak a multietnikus összhang kárára korlátozhatóak, erősítve a hatalommal szembeni oppozíciót, konfrontációs felületeket képezve vagy oly mértékű etnikai mobilizációt serkentve, amelynek levezetésére az állam intézménye nincs kellőképpen felkészülve (bővebben Barth 1996:13–24).

Itt kell kitérnem röviden annak jelzésére, hogy maga a kisebbségről megalkotott imázs is nagymértékben befolyásolhatja a politikai döntéshozókat abban az EU-képben, amelyet rólunk kialakítanak, illetve amelyet mi magunkról reprezentálni tudunk, s amelyet révünkön a kommunikációs útvonalak szereplői a társadalom szélesebb rétegeihez közvetíteni képesek. A politikai rendszerváltozás, a struktúra átépítése és a gazdasági folyamatok liberalizálása sem annak logikáját követi, ami a politikai társadalom mélyrétegeiben végbemegy, így nincs és nem is lehet tekintettel például arra, hogy a leszakadó-lemaradó társadalmi csoportok, marginalizálódó rétegek, szegények és jövőképnélküliek szimbolikus részesedése milyen lesz és milyen lehet egyáltalán az európai „nagyágból”, gazdagságból, életreményekből. A makrofolyamatok tehát egyaránt fedik, magukba foglalják az integráció és a dezintegráció eszközeit, módszereit és következményeit, serkentik vagy akadályozzák a civil társadalom és az etnikai tagoltság intézményes, nem-intézményes, szubkulturális megnyilvánulásait, s ezáltal a határok fölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok egymásrahatásában is nagy szerepük van. De korántsem egyértelmű, hogy a társadalom belső integrálódási folyamatai a maguk sajátos formáiban éppen segítik vagy inkább akadályozzák az európai csatlakozási folyamat mint külső integráló hatás társadalmi elfogadását és támogatását. E *belső mentális törésvonalak* és külső makropolitikai kihívások szimbiózisa alig kecsegtet tényleges reménnyel. Ki kell tehát emelni, hogy mert számos jelenség hat egymásra, egyszerre történik meg a *globalizálódás-univerzalizálódás* mellett a *autonomizálódás-minorizálódás* is. E két, egymásra kölcsönösen ható és visszaható folyamat következménye, szinte „kiegyezési szintje” a regionalizálódás, amely mezo- és makroszintű történésekben érhető tetten. S bár az integráció elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak mulhatnak, mégsem nyilvánul meg kellő figyelem a társadalmon belüli kooperációk kezelése ügyében, s talán ennél is kevésbé látványos az érdemi nemzetközi összhang megteremtése terén. Általánosan fogalmazok bár, de jelesül inkább a kisebbségi szférák közötti egyensúlyteremtési kísérletek eredményességére gondolok, s ebből eredően arra, vajon jövendő

európai helyünk meghatározásában mennyi a mi saját szerepünk, s mennyi a globális vagy makroszintű szerveződéséké.

Sietve jegyezném meg, hogy az etnicitás globális ébredéséről folytatott diskurzus nem kis mértékben a tömegtájékoztató eszközök hatására és a tudományos szintű tematizálási hajlandóság ez irányba fordulása miatt kapott többlet-figyelmet az elmúlt években. Jórészt fölerősítve azt a kontrasztot, hogy bár etnikai természetű apróbb konfliktusok korábban is előfordultak a világ minden pontján, a tetteleges részvétel, a tömegkommunikáció üzleties ráindulása ezek követésére csupán nemrég kezdődött meg, s így hasonlíthatatlanul nagyobb tömegű konfliktusról van állandó értesülésünk, mint amennyi az érintett szereplők által valószínűleg is átélhető. Meglehető az is, hogy a korábban csupán elbizonytalanodott, meggyengült identitások megerősödésének vagyunk tanúi, s az sem kizárható, hogy a Keleten és Nyugaton egyaránt megbukott elnyomó rezsimok után akkora *szabad tér nyílt a lokális identitások reprezentálására*, hogy mozgásos kihasználása valóban nagy látványosságokkal jár, s még olyan, aligha ismert etnikai identitások is megukra találnak, amelyeket térképre rajzolni is lehetetlenség volna (Barth 1996:19–20).

S ez fontos momentum, még ha ironikusnak, lekezelő tartalmúnak tetszik is. Mégpedig azért, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy az etnikai szféra jelenlétéről, identitásminőségéről, konfliktusairól akkor tudunk bármi bizonyosat is, ha *reprezentálódik* – ami a politikai cselekvésnek adekvát módja lenne. Egy kisebbségi proklamáció, egy pozitív diszkriminációs gesztus, egy nem definiált etnikai csoportkapcsolat nyilvános megjelenítése egyértelművé, közérthetővé válhat akkor, ha megfogalmazódik, ha közbeszéd témájává, közfigyelem tárgyává lesz. De alighanem komolyabb gondot rejt, ha nem reprezentálják, ha nincs jelen a politikai palettán, ha nincs is módja vagy belső készítetése egy etnikai csoportnak a nyilvánosság védelme alá helyeznie magát, mert ebben nem bízik, történelmi tapasztalatai nem amellet szólnak, hogy érdemes lenne nyilvánossá tenni létének módját és értékeinek tartalmát. *Az önmegfogalmazás* módja, s egyáltalán igénye is magában hordozza az elfogadtatás vágyát vagy kényszerét, valamely értékre és értékközpontokra épülő saját kultúra (akár etnocentrikus) megalapozását, illetőleg olyan kulturális relativizmus igényét, amely a saját kultúrát és a másét egyazon kontextusban, de merev értékhierarchia nélkül képes elfogadtatni.

S e ponton újabb rövid kitérőt kell tennünk két irányba is. Egyfelől afelé a helyzet felé, amelyben a kortárs Európát vagy az *euroatlanti kultúrát* találjuk, amelynek nem egyetlen ország vagy nemzet, nem egyetlen ideáltipikus kultúra az alapja, hanem egy vegyes, keveredett, változásban lévő kulturális massa, amelyhez viszonyulni lényegében nem lehet. Lehetne „igazodnunk” egy integrálódási folyamatban „a” francia kultúra vagy „a” német, vagy „az” északi egyes jegyeihez, jelképeihez, normáihoz, szokásrendjéhez, értékeihez, s ez sem lenne könnyű. De nem lehet Nyugathoz és Északhoz, Mediterráneumhoz és Baltikumhoz egyformán alkalmazkodni. Magában a csatlakozási folyamatban a befogadók sem egyfélék, ők sem változatlanok, s elvileg egyikük sincs ténylegesen az elen, hogy csatlakozhassunk, ha úgy véljük, hogy annak hasznát látjuk (a

keserveiről úgyis csak később értesülünk majd, ha nem vagyunk képesek odafigyelni arra, hogy mások keserveiből mit is tanulhatnánk). De „a” nyugati, „az euroatlanti” egységhez csakis formálisan igazodhatunk, s addig járunk jól, míg ők is csupán ezt várják tőlünk, kiegészítve azzal, hogy amit képesek lennének magunkkal „hozni”, arra nekik is szükségük van, szükségük lehet – de csupán az esetben, ha annak egészséges állapotában „szállítjuk”, s nem akkor, ha lepusztult, erőtlen, kihalásra ítélt minőségben. Éppen ezért kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás *felzárkózás vagy lemaradás* egyértelművé válása lesz-e számunkra, hogy befogadtatásunk akadályai áttállíthatók-e valamiképp? Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa mint fejlődési cél* mit jelent a magyar közfelfogásban, és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára – de hogy közöttük egybehangolt szándékról még beszélni sem lehet, az bizonyos. Állampolgári szintről nem is látható át, hogy új orientációnk lehetséges beteljesüléséről, integrációról vagy reintegrációról, esetleg csupán egy regionális (Duna-táji) struktúra-módosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

A másik megfontolnivaló éppen az lenne, hogy Magyarország – önképe alapján – hol tart abban a mozgásfolyamatban, amelyben a globalizálódás megköveteli az univerzalizálódás elfogadását, ugyanakkor az egyes országok, államok, népek, kultúrák találkozása nem oldható meg az autonómia-élmény biztosítékai nélkül, melyek eszmei önvédelmi eszközként, érték-térként fontosak számunkra. Úgy tapasztalom, s az utóbbi évek társadalomtudományi szakirodalmá is azt igazolja, hogy a magyar társadalom koránt sincs tisztában önmaga értékeivel, nincs stabil önképe, sőt kifejezetten *diffúz önképe és önértékelése* van, vagyis mint egész, mint karakterjegyekkel bíró entitás nem képes önmagát reprezentálni. Európai helyünk és várható helyzetünk akkor lenne előzetesen körülírható, ha az integráció együttműködésre kész, kulturálisan nyitott, reflektálni képes társadalmi közegben mehetne végbe. De mert országunk ma épp az ellenkezőjét mutatja, épp a *kooperációkészség* hiányát reprezentálja, éppen a szolidaritás megfogatózását érzi maga is, kétségtelenül el kellene azon gondolkodni, mit kínálhat(na), miféle kulturális tartalmak érték-hordozójaként jeleníthetné meg magát, hogy megfelelő társakra leljen, s hogy hovatartozási igényét ne csupán kihasználják, hanem *partnerkapcsolati* szinten kezeljék. Ellenkező esetben ugyanis egészen *pázenfekvő* állapottal találkozhat a csatlakozást áhító magyar társadalom: azzal, hogy mint egészt is csak olyan kisebbségi, leértékelt helyzetben fogadják el, amelyben lehetetlen az alkuképesség pozícióinak elérése, megoldhatatlan az egyenrangúság, vagy legalább az egyenlőség. S ezt kiegészíthetném még azzal, hogy gazdasági és politikai reprezentációnk, jövőbeli szerepünk amúgy is nyomasztóan tele van a félperiféria-helyzet, a beszállítói-munkaerő-közvetítői szerep képzetével – miért ne lehetne akkor legalább a kultúra, az önértékelés, az identitásvállalás területén egészséges viszonyunk önmagunkhoz, saját kisebbségeinkhez, szomszédainkhoz...?

Az önmegfogalmazás módja alighanem tükrözi nemcsak a kétséget és reményt, hanem a bevált gyakorlatot és eredményességet is. Emiatt is vélekedem úgy, hogy ameddig Magyarország bizonytalan lesz a téren, hogy hazai etnikai csoportjait, kisebbségeket és szubkultúrákat, táji és regionális csoportokat képes-e, akar-e értékükön mérni, addig az „integrált” Európától sem várhat mást, mint másod-harmadosztályú besorolást, avagy olyan „minorizációs” helyzetet, amelyben szükségképpen jut az alulértékelés annak, aki alsóbbrendűnek, alábbvalónak érzi vagy mutatja magát. Úgy gondolom, egyfajta *belső törésvonal, mentális szakadék* van „egységesnek” tekintett nemzeti kultúránk és kisebbségeink kultúrája között, nincsenek átjárások, megértések, megtűrések és értékátvételek az egyes etnikai csoportkultúrák között sem, tehát szétmállott, puha valamiképp az egész. Ugyanakkor empirikus kultúrakutatási szinten bármely csoportkultúrát, bármely etnikai miliőt vesszük nagyító alá, mind-egyiknél megelhetők azok az értékpillérek, amelyekeken épségben áll, működőképesen van jelen az adott kisebbségi kultúra megannyi jegye. Minthogy azonban ezek nem reprezentálódnak „azon a szinten”, amelyen „europaizálódni” ildomos volna, még inkább visszaesnek, még jobban elerőtlenednek ezekben a kultúráközi érintkezési időszakokban.

Meglehet, túl költői szavak ezek egy primér csatlakozási folyamat kezdetén, s túl „búsmagyarosan” látnokiak ahhoz, hogy kézzelfoghatók legyenek. Két szinten szeretném az alábbiakban megvilágítani, milyen önértelmezési krízis jeleit látom, illetve milyen mentális integrációs stratégia alkalmazási lehetőségét tartanám kívánatosnak.

Első szinten az *önértelmezésnek*, az önmeghatározásnak olyan hiányjeleit, *válságtüneteit* volna érdemes itt fölidézni, amelyek a szimbolikus politikai diskurzusokban konstituálódnak. Léven szó dolgozatomban elsősorban az etnikai és kisebbségi aspektusokról, amelyek taglalását alig volt képes mellőzni az elmúlt másfélszáz esztendő magyar közgondolkodása, érdemesnek tartanám azt elemezni, milyen „magyar karaktert”, milyen nemzeti profilt „viszünk magunkkal” Európába, s ebben hol és miképp van jelen kisebbségeink korántsem elhanyagolható tábora. E téren nemcsak a „magyarság-viták” fölidezésétől kellene megtartóztatnom magam, de nem kívánám megcsócsálva ismételni Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és mások önismereti kérdéseinkről és önképünkről megfogalmazott gondolatait sem. Elegendőnek tartom itt a pusztá utalást is a Gombár Csaba kihívására indult „*társadalompolitikánk etnizálódása*” tematikájú vitára (amely megjelent a *Politikatudományi Szemle*, 1994/4. számától kezdve; valamint Gombár 1996), továbbá azt a szimbolikus politikai diskurzus-elemző tevékenységet, amelyet Szabó Márton mutat föl évek óta. Szabó pontosan azt a politikai reprezentáció-szintet elemzi, amelyen a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definiálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok olyan tartományára közelíthetünk rá, amelyben (ha egyáltalán valamiképpen) a *kommunikációs stratégiai* elgondolásoknak még érvényes befogadási közege van (bővebben lásd Szabó Márton 1994a; 1994b; 1996).

Egy másik metszetben, amely inkább a térbeliség, a társadalom táj-történeti tagoltsága és a regionalizálódás esélyei felől közelít európai integrációs törekvéseinkhez, szintűgy új szemléletmód meggyökeresedését, új paradigma-vállalást látok: ez pedig a *regionalizálás*, regionalizálódás és regionalizmus tematikája. Túl azon, hogy magam is eleget írtam már erről, okvetlenül hangsúlyozandónak vélek három különböző, bár több ponton illeszkedő aspektust. Az egyik maga a társadalom térszerkezeti fogalomrendszere, a település-, a társadalom- és a regionális földrajz közelítésmódja, valamint a város-antrópologia újabb irányzata, amelyek *tér és társadalom* történeti dimenzióit, a térhasználat módjait és szimbolikus jelentéstartalmait a mindennapi életvilágok működésének, térfogalmak, kiterjedések és *térhasználati eljárások* alapján világítják meg (bővebben lásd Nemes Nagy 1996; Niedermüller 1994; Enyedi 1996). A másik ugyanennek a térbeli viszonyrendszernek a jogi-igazgatási-irányítási szervezetrendszerrel való kapcsolata, amelynek EU-kompatibilitása érdekében hihetetlen szellemi tőkebefektetések indultak meg, de a *területi érdekintegráció* és a települési *önkormányzatiság* egésze ez idő szerint mint a *politikai rendszer térbeliségének* egyik rendkívül gyenge pontja nevezhető csak meg (bővebben Pálné 1996–1997, valamint Z. Chojnicki–T. Czyz 1992; G. Gorzelak–A. Kuklinski 1992; B. Jalowiecki 1992). Tér, kisebbség és politika dimenziójában egy harmadik, még halvány kísérlet is indult, amely a *szimbolikus térhasználat*, a régió mint identitáshordozó komplexum, s mint az identitást és reprezentációt egy „intézményben” összefogó jelenség definiálható (bővebben lásd Biró–Bodó 1996; Bodó–Biró 1993; Biró–Oláh 1993; Bourdieu 1985; A. Gergely 1997; Voutat 1992) – ennek a kutatási-elemzési irányzatnak azonban még csupán igen szűk körű a befogadottsága. Úgy vélem, a három interdiszciplináris megközelítés éppen azon a ponton találkozik, ahol etnikum, régió és kisebbségpolitika ütközési vagy kooperációs felületei kezdődnek, s vélekedésem szerint innen indulhatna maga az európai struktúrához alkalmazkodni kívánó kommunikációs stratégia is.

ÖSSZEGZÉS

Az európai csatlakozásunkat előkészítő és társadalmi-politikai stratégiáját körüljárni kívánó tudományos feladatok között kiemelten fontosnak vélem a már körvonalalaiban kialakított, apróbb változtatásokkal magukhoz az európai változásokhoz is igazodni próbáló integrációs stratégia folyamatos „karbantartását”. Úgy gondolom, hogy az e téren megindult intenzív kutató és összegző munkákra tekintettel, ezekre építve, de magának a magyar társadalomnak aktuális állapotát folytonosan figyelemmel kísérve érdemes kialakítani olyan kommunikációs stratégiát, amely még számos kutatás előtt áll, és amelyhez intézményközi kooperáció kialakítása és hatékony szervezése lenne szükséges. Alapvetően fontosnak tartanám – s a szakirodalmi tájékozódás alapján úgy látom, mások is így vélik –, hogy meg kellene világítani immár a közvélemény különféle szintjeit érintő formában azt a helyzetet, amelyben Magyarország sem

egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexibilis állam, s ugyanakkor Európa sem egyszintű, korántsem okvetlenül nyitott és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől, azok brüsszeli lobbiképességétől és külpolitikájától, az integrálódás útján elindult országok „hozott kultúrájától”, tolerancia-szintjétől és kisebbségvédő hajlandóságától.

Bizonyos vagyok abban, hogy ezt az első szintű megközelítésmódot a kommunikációs stratégiában is ki kellene egészítenie olyan empirikus elemzéseknek, amelyek hitelt érdemlően tájékoztatnak arról, vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitáshagyományok osztoztottsága és tradicionális továbbélése, valamint a politikai és társadalmi innováció meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe erősebb hazai és nemzetközi konfliktusok nélkül integrálódjon. A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében – így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy maga a csatlakozási folyamat miképpen értelmezhető úgy a magyar társadalom kulturális, etnikai, érdek- és más „célcsoportjai” számára, mint „nemzeti érdek” egy nemzeti karakterét egyre kevésbé világosan hordozó országban és a nemzeteit egyre inkább fölemészítő, regionalizáló, társító és koordináló Európában. A kommunikációs stratégiában lehetetlen nem venni tudomást a magyar társadalom egyes csoportjainak érdekérintettségéről, az európai egységesülési folyamat átélhetőségéről, a kultúraközi érintkezési szabályok, normák, minták továbbélésének jellemzőiről, illetőleg arról a szimbiózisról, vagyis annak lehetőségéről kell empirikus kutatási bizonyosságot szerezni, amely a kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációk szintjén megy végbe ma Magyarországon – ha egyáltalán végbemegy.

HIVATKOZOTT ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrássy György 1996–97. Európából Európa felé – kulturális változások Magyarországon. In: Horváth Csaba (szerk.) *Konfliktus – konszenzus – kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. Pécs–Budapest: JATE–FES, 137–145.
- Arday L.–Hlavik Gy. 1988. *Ethnic Groups in Contemporary Hungary*. Budapest: TIT, 107.
- Ágh Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 87–99.
- Árokszallási Borza Gyöngyi 1980. Társadalmi előítéletek – etnocentrizmus. *Létünk*, 4–5, 760–167.
- Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1, 3–25.
- Beluszky Pál 1988. Az „Alföld-szindróma” eredete. *Tér és Társadalom*, 3.
- Benda Gyula 1991. A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In: *Előadások a polgárosodásról, I.* MTA Politikai Tudományok Intézete, 5–11.
- Bibó István 1979. Az örendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője. *Párizsi Magyar Füzetek*, 4, 162–198.
- Biró A. Zoltán–Oláh Sándor 1993. Emlékmű – jelkép – identitás. *Antropológiai Műhely*, 2, 87–103.

- Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna 1996. Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagyí József (szerk.) *Egy más mellett élés*. Csíkszereda: KAM, 15–43.
- Bíró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Századvég
- Bíró Gáspár 1997a. A kisebbségi érdekvédelem lehetőségei Európában. In: Tabajdi Csaba–Barényi Sándor (szerk.) *Kisebbségi érdekvédelem, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995. november 9–10.). Budapest: Osiris, 27–30.
- Bíró Gáspár 1997b. A nemzetállam válsága? In: Glatz Ferenc (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 101–109.
- Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán 1993. Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2, 57–85.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1, 7–22.
- Bowen, John R. 1997. A globális etnikai viszály mítosza. 2000, szeptember, 18–23.
- Brunner, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest: Telemi László Alapítvány Közép-Európai Intézete, 99.
- Chojnicki, Zbyszko–Teresa Czyz 1992. Region, Regionalisation, Regionalism. In: Gorzelak, Grzegors–Antoni Kuklinski (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warszawa: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, 419–444.
- Cohen, Abner 1974. *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 156.
- Csámpai Ottó 1994. Adalékok a Nyitra-vidék nemzeti-etnikai azonosságtudatához. *Valóság*, 8, 33–43.
- Csepeli György 1991. Nemzeti és kisebbségi előítéletek. *Juss*, 3, 106–116.
- Enyedi György 1996. *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 138.
- Erlich, S.– G. Wootton, 1980. *Three Faces of Pluralism. Political, Ethnic and Religious*. London: Gowér, 103–189.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. London.
- A. Gergely András 1988a. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1994a. Nemzetváltás és identitás. Konferencia-előadás. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 431–467.
- 1994b. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In.: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai Györgyi (szerk.) *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor kötetek, 54–77.
- 1997a. Tér – szimbólum – politika. *MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek* 9, 83.
- 1997b. *Etnoregionális Hírlevél*, 3. Budapest: MTA PTI.
- Glatz Ferenc 1992. Kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. *História*, 11. melléklet 62.
- Gombár Csaba 1994–1995. Társadalomszemléletünk etnizálódása. *Politikatudományi Szemle*, 4.; 1995. 1.
- 1996. *Magammal vitázom. Nemzetről, etnikumról, az egyes emberről*. Budapest: Korridor, 139.
- Gorzelak, Grzegors–Kuklinski, Antoni (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warszawa: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development
- Gyáni Gábor 1988. Történészvíták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, 4, 76–83.
- Hajnal István 1988. *Az újkor története*. Reprint. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hamvas Béla 1988. Magyarország kulturális szférái. In: *Közös életrend*. FSZEK, 171–184.
- Hanák Péter 1988. *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat, 302.
- Hankiss Elemér 1985. Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.) *Monumentumok az első világháborúból*. Budapest: Műcsarnok – Népművelési Intézet, 36–48.
- 1989. *Kelet-európai alternatívák*. KJK. 407.

- Hobsbawm, Eric-Terence Ranger (eds.) 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Hofer Tamás 1991. Hozzászólás Erdély néprajzához. *Ethnographia*, 34, 225-229.
- 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29-51.
- Höllander, den J. 1980. *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó 124.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press 697.
- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster. 321.
- Jalowiecki, Bohdan 1992. The Regional Question. In: Grzegors Gorzelak-Kuklinski, Antoni (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warsaw: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, 445-464.
- Joó Rudolf 1984a: Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1984b *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Kossuth 283.
- 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat 229.
- Kennedy, Paul 1997. *A XXI. század küszöbén*. Budapest: Napvilág Kiadó 413.
- Kósa László-Filep Antal 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai
- Kulcsár Kálmán 1997. *A nemzetközi viszonyok a második világháború után. (Változások és elméletek)*. Kézirat.
- Lengyel László 1994. Szép új világ. 2000, február, 7-12.
- Maget, Marcel 1968. Problèmes d'ethnographie européenne. In: *Ethnologie générale. Encyclopédie de la Pléiade*, 1247-1338.
- Márkus István 1987. Az „alföldi út” és elakadása. *Valóság*, 4.
- Martinussen, Willy 1986. Önvédelem-e a nacionalizmus? Norvégia példája. *Szociológiai Függetlenség*, 2-3, 101-113.
- Nemes Nagy József 1997. Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. *MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek*, 17. 57.
- Niedermüller Péter 1987. Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban. In: Kósa L. (szerk.) *Népi kultúra - népi társadalom*, XIV. Budapest: Akadémiai Kiadó 291-315.
- 1994. *Mozgó Világ*
- Pálné Kovács Ilona 1996-1997. A hatalom térbeli szerkezete (lokálitás és regionalizmus). In: Horváth Csaba (szerk.) *Konfliktus - konszenzus - kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. Budapest: JATE-FES, Pécs-Budapest, 1996-1997, 337-344.
- Pierré-Caps, Stéphane 1997. *Soknemzetiségű világunk*. Budapest: Kossuth 221.
- Robbins, Keith 1991. Regionalizmus a modern Nagy-Britanniában a „strathclyde-i régióból” nézve. *Világtörténet*. tavasz-nyár, 1-8.
- Rokkan, Stein 1980. Territories, Centres and Peripheries toward a Geotechnico-economic-geopolitical Model of Differentiation within Western Europe. In: J. Gottman (ed.) *Centre and Periphery*. Beverly Hills: Sage
- Rokkan, Stein-D.W. Urwin 1984. *Economy, Territory, Identity: the Politics of the Western European Peripheries*. London: Sage
- Schooler, C. 1976. Serfdom's Legacy: An Ethnic Continuum. *American Journal of Sociology*, 81. 1265-86.
- Shils, Edward 1987. A hagyomány. In: Hofer-Niedermüller (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 15-63.
- Sibley, D. 1986. Persistence or Change? Conflicting Interpretations of Peripheral Minorities. *Environment and Planning. Society and Space* 4, 57-70.
- Smith, A. D. 1978. Domination and Containment: an Approach to Modernization. *Comparative Studies in History and Society*, 20.
- 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge University Press
- 1982. Ethnic Identity and World Order. *Millenarium, Journal of International Studies*, 12.
- Soós Gábor 1996. Kitalált hagyományok. *Kutatói Füzetek*, 1, JATE, 42-51.

- Szabó Máté 1983. A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). *Világosság*, 8–9, 494–502.
- Szabó Márton 1994a A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és érték-választások*. Budapest: MTA PTI, 525–546.
- 1994b A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 103–132.
- Szabó László 1980. *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen: Stud. Folkl. et Ethnogr. 4, 131.
- 1988. A palócok társadalomnéprajza. *Folklor és Ethnographia* 46. Debrecen: KLTE, 400.
- Szabó Miklós 1982. Mi a kozmopolitizmus? *Mozgó Világ*, 9, 121–128.
- 1988. Történelmi nemzet – etnikus tudat. *Világosság*, 8–9, 582–589.
- 1989. *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc Könyvek. ELTE–MKKE, 311.
- Tabajdi Csaba 1997. A kisebbségi érdekérvényesítés esélyei és az autonómiaformák. In: Tabajdi Csaba–Barényi Sándor (szerk.) *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995. november 9–10.). Budapest: Osiris, 9–15.
- Tamás Pál 1996. Társadalmi konfliktusok és európai kommunikációs stratégiák. In: Inotai András–Tamás Pál (szerk.) *Európai politikai évkönyv 1995–1996*. Budapest: MTA, 97–123.
- Taylor, Peter 1991. Nemzet és nacionalizmus. *Tér és Társadalom*, 3, 1–15.
- Voutat, Bernard 1992. *Espace national et identité collective*. Livre politique, 19, Lausanne: Institut de Science Politique, 464.
- Walzer, M.– E. Kantovicz–J. Higham–M. Harrington 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard University Press, 142.
- Weber, Max 1992. Etnikai közösségi kapcsolatok. In: *Gazdaság és társadalom*, 2/1. kötet, IV. fejezet, 91–107.

SZABÓ MÁTÉ

AZ EU és a civil szervezetek

A 20. század végén a globalizáció és a regionalizáció folyamatai a nemzetállami funkciók átalakulásához, illetve csökkenéséhez vezetnek, ugyanakkor más, nem-kormányzati jellegű aktorok részvételét, illetve előtérbe kerülését segítik elő a nemzetállamok kompetenciáiból kikerülő társadalmi, gazdasági és politikai döntési folyamatokban (Ágh 1997). Melyek ezek az aktorok, és hogyan foglalkoznak velük olyan nemzetközi integrációs szervezetek, mint az Európai Unió?

A nem-kormányzati szervezetek (non-government organization – NGO) körében külön tárgyalást igényelnek a szakszervezetek és a gazdasági érdekképviseletek. Ebben a tanulmányban elsősorban azzal foglalkozunk, hogy miként alakul az egyesületek, alapítványok, polgári kezdeményezések kapcsolata, illetve milyen esélyeket kínál a magyar civil szektornak az uniós csatlakozási folyamat.¹

A CIVIL SZERVEZETEK SZEREPE, FUNKCIÓI A MODERN TÁRSADALMAKBAN

A civil szervezetek, amelyek Kelet-Európában részben a korábbi ellenzéki mozgalmak leszármazottjai, részben új alapításúak, a nyugati demokráciákban régóta a demokratikus politikai berendezkedés nélkülözhetetlen alkotóelemei, fontos közvetítő szerepet töltenek be a társadalom és a politikai intézmények között. A formális politikai szervezetek és technikák szabályozta társadalmi-politikai tevékenység önmagában nem elégséges a demokrácia működéséhez. A politikai intézmények folytonosan rászorulnak a társadalom kezdeményező és alakító befolyásolásra, és ez sokszor konfliktusok forrása a politikai élet és a társadalom különféle csoportjai között. Aktív társadalmi visszacsatolás nélkül a politikai döntések értékelése lehetetlen. A civil szervezetek a közvélemény és

a közélet fontos alkotóelemei ebben a politikai rendszer és a társadalom közötti visszacsatolási folyamatban, ahol a politikai döntések visszhangja egyetértő vagy kritikai-korrektív társadalmi véleményben és cselekvésben mutatkozik meg.

A civil szervezet fogalma a nem-állami, nem formálisan szervezett társadalmi-politikai tevékenység különféle formáit, a politikai és társadalmi élet különféle problémáinak megoldására szerveződött állampolgári aktivitásokat öleli fel. A civil szervezetek céljai kiterjedhetnek bármely, a társadalom számára lényeges problémakörre. Önmagukban persze a civil szervezetek nem szükségképpen demokratikusan szervezettek, nem is okvetlenül a demokráciáért küzdenek, lehetnek köztük öntevékenyen rasszista, fajvédő és a faji megkülönböztetés elleni szerveződések. Civil jellegük csupán a csoport autonóm, nem-állami kialakítására és működésére utal, amiből egyáltalán nem következik, hogy a demokrácia létetemenyesei lennének az államhatalommal szemben. Egyébként nem csupán az állam vagy a kormányzat szerveivel szemben fejthetnek ki tevékenységet. Létrejöhetnek a kormányzati célokat támogató civil szerveződések is, illetve ezek szemben állhatnak más civil szerveződésekkel, vagy gazdasági, illetve más nem-politikai csoportosulásokkal és szervezetekkel.

A civil szervezetek sokféle formát ölthetnek, tipikusnak tekinthetők az alábbiak:

- egyesületek, egyletek;
- társadalmi mozgalmak;
- helyi vagy speciális orientációjú érdekképviseleti szervezetek;
- ifjúsági, nemzetiségi, nemzeti, szakmai, vallási, kulturális szövetségek, egyletek;
- körök, klubok, vitatkozó csoportok.

A civil szervezetek hiánya vagy nagymértékű visszaszorulásuk a politikai elnyomás, a társadalmi passzivitás, vagy a pusztán elvileg, az utópiákban létrehozható „problémátlan” állapotok jellemzője. A modern társadalmakban a vallás, a tudomány, a kultúra, a politika, vagy akár a gazdaság normális funkcionálásához elengedhetetlenül szükség van a civil szervezetek működésére. Az állami-politikai szervezetek és más különféle nagy bürokratikus szervezeti rendszerek (egyházak, iskolarendszer, vállalatok stb.) még a legnagyobb igyekezet és nyitottság mellett sem képesek a gyorsan változó társadalmi igények követésére és az ebből adódó konfliktusok megoldására. Az új társadalmi problémák megfogalmazásával, tudatosításával és a megoldásukhoz vezető utak, alternatívák megvitatásával a civil szervezetek segíthetik, illetve korrigálhatják a nagy bürokratikus szervezetek döntéshozatali folyamatát.

A különféle civil szervezetek elterjedése és fejlődése így a társadalmi-politikai problémákkal áll összefüggésben, de nem a civil tevékenység okozza a problémát – amint azt a diktatórikus politikai rendszerek és ideológiák vélték –, hanem csupán megjeleníti azt a kihívást, amelynek a politikai és az egyéb bürokratikus szervezetrendszereknek meg kell felelniük. A civil szervezetek elnyomása, visszaszorítása, amely a modern történelemnek sajnálatosan hosszú időszakait jellemezte, és ma sem tűnt

el teljesen a világból – de még az európai kontinensről sem –, hosszabb távon a politikai és társadalmi rendszerek problémamegoldási képességét és reakcióját veszélyeztető stratégia.

A civil szervezetek szelektív segítése és tolerálása a modern politikai-társadalmi rendszerben nélkülözhetetlen feltétele a tartós stabilitásnak. Ezt a feladatot a politikai-adminisztratív ellenőrzésnek kell ellátnia nyilvánosan intézményesített szelekciós szempontok szerint. A demokratikus berendezkedés ellen irányuló civil szervezetek létrehozása, a polgárháborús veszély és más fontos érdekek a legdemokratikusabb országokban is szükségessé teszik a civil szervezetek ellenőrzését és esetenként tevékenységük korlátozását, vagy akár beszüntetését az alkotmányos rend fenntartása érdekében. Pozitív vonatkozásban pedig a politikai-adminisztratív ellenőrzés anyagilag és egyéb eszközökkel támogatja a munkáját segítő civil szerveződések (példa erre az alapítványok adómentességének nemzetközi gyakorlata, illetve közvetlen állami támogatásuk). Salamon és Anheier a nonprofit szektor globális fejlődéstendenciáiról készített nemzetközi összehasonlító kutatásuk eredményeit elemelve a zárófejezetben az alábbi főbb fejlődési trendeket jelölik meg:

- a legitimitás, elismertség növekedése;
- a partneri viszonyrendszer kialakulása a kormánnyal;
- professzionalizáció a szolgáltatásaiban;
- és a globalizálódás tevékenységében és kapcsolatrendszerében (Salamon–Anheier 1995:133–146).

A különféle civil szerveződések a konfliktus és a kooperáció viszonyrendszerét alakíthatják ki egymással és más típusú politikai szervezetekkel. A civil szervezetek és a politikai pártok, illetve az érdekvédelmi szervezetek között nagyon laza a választóvonal, aktívan közreműködhetnek egymás munkájában, illetve elláthatnak egymás működési körébe tartozó feladatokat.

Magyarországon az úgynevezett nonprofit szektor, az egyesületek, alapítványok és más NGO-jellegű szervezetek fejlődése konferenciák, „nonprofit expo”, a nonprofit törvény megalkotása, vagy a személyi jövedelemadó egy százalékának átutalási lehetősége kapcsán kerül időnként a közvélemény érdeklődésének fókuszába. Tekintsük át röviden – viszonylag friss statisztika alapján – a magyar civil szektor összetételét (lásd 1. táblázat). A modern társadalmak különböző nagy alrendszerei – a vallás, a tudomány, a gazdaság, a kultúra és a politika vagy a szabad idő eltöltése – egyaránt indokolhatják a civil szervezetek létesítését a felvetődő problémák megoldásának elősegítésére. A civil szervezetek igen dinamikusan fejlődnek Magyarországon a rendszerváltás után.²

A nonprofit, önkéntes, civil szervezetek szektora számot tarthat a társadalomtudományok és jelesül a politikatudomány folyamatos figyelmére is, hiszen a „nem-kormányzati szervezetek” létezése is már valamiféle politizálást jelent, növeli a civil, az állampolgári aktivitás nem-kormányzati terrénumát, bővíti a társadalmi autonómia körét, és lehetőség szerint szűkíti, illetve kontrollálja az állami vagy egyéb monopolszervezetek hatalmát. A nonprofit, nem-kormányzati szervezetek működésének azonban akkor is vannak bizonyos hatásai és következményei a po-

litikai rendszerre, ha nem tekintik közvetlen céljuknak, és nem alakítanak ki érvényesítésükre politikai kapcsolatrendszerrel, befolyási szférát. James Douglas (1991:85–90) szerint a nonprofit szervezetek a következő kihívásokat közvetítik a politikai rendszerhez, amelyeknek a jelentősége megnő a demokratizálódásnak, az új politikai rendszer intézményesedésének időszakában:

- a személyes és anyagi erőforrások önkéntes mobilizálása a közjó érdekében;
- az állam korlátozása az ellenőrzés és a kiegészítő vagy alternatív szolgáltatás révén;
- a pluralizmus biztosítása a korábban monopolizált állami szférával szemben;
- a társadalmi innováció, a kreativitás és kísérletezés szabadságának megőrzése a bürokratizálódás ellenében.

Nemzetközi összehasonlító kutatás szerint Magyarországon elsősorban a hobbi és szabadidős tevékenységek megszervezésére alakulnak öntevékeny szervezetek (Salamon–Anheier 1995:120–122). Emellett azonban a globalizáció, a globális civil társadalmi fejlődés nyomán az emberi jogok nemzetközi és nemzetállami keretek közötti védelmében is van szerepe a nem-kormányzati szervezeteknek. A nemzetközi jogfejlődésnek ezeket a tendenciáit ma már a magyar jog és intézményrendszer is képes és kész követni (Weller 1995; Barabás 1997). Az összességében kedvezőbb állami és egyéb intézményes környezetben a nonprofit szektor szervezeteinek meg kell találniuk helyüket, szerepüket, alkalmazkodniuk kell a változó követelményekhez. Kuti Éva szerint 1989 után mindegyre és mindenkire kiterjedő kihívás jelenik meg a szektorban:

„A politikai változások új feltételeket teremtettek. A kihívás mind a korábban kormányzati befolyás alatt álló, mind az ellenzéki szervezetek számára ugyanaz: meg kell találniuk helyüket és szerepüket az új, demokratikus politikai rendszerben és a háromszektoros gazdaságban. Ez a legitimitációért, a társadalmi elismertségért és anyagi forrásokért folytatott küzdelem” (Kuti 1992:17).

A civil szervezetek a nyugati demokráciákban is kiépítenek globális vagy regionális hálózatokat az államhatárok felett anyagi és emberi erőforrások, know-how áramoltatására. Ez egyfajta köztes helyzetként írható körül: az állami-politikai szervezetekhez képest több készséget mutatnak erre a civil szervezetek, amelyeknél viszont több hajlandóságot mutatnak a versenyszektorban működő gazdasági és szolgáltató szervezetek. A kortárs társadalomtudományokban „globalizáció” és „regionalizáció” címszó alatt széles körben vitatott folyamatok a gazdaságból és az infrastruktúrából, valamint a kommunikációs és számviteli rendszerekből kiindulva foglalják el az egyes társadalmi alrendszereket, és a civil szektor könnyebb zsákmányuk, mint az állami-politikai tevékenység jó része (Lengyel 1997:31–63, 162–194). A nyugat-európai demokráciákban pedig a regionális integráció következményeként már az állami és jogi intézményrendszer harmonizációs-integrációs folyamatai zajlanak. Az 1989 utáni helyzetben a forrásokban relatíve gazdagabb, több integrációs tapasztalattal és know-how-val rendelkező nyugat-európai és

észak-amerikai civil szektor sokszor többnyire állami támogatással keresi és építi ki kelet-európai kapcsolatait, és új partnereit igyekszik bevonni a már kialakult hálózataiba. Emögött az a megalapozott feltételezés áll, amely szerint egyrészt a korábbi kommunista rendszerek gátolták a civil szektor fejlődését, és, másrészt, a forrásokban szegény, a piacgazdaságra való átmenetek problémáival küszködő társadalmak önmagukban nem, vagy csak igen nehezen és hosszú idő alatt képesek ilyen civil szektor kialakítására. A társadalmi és az állami támogatás hiányai a kelet-európai civil szektort egy időre anyagi támogatás és gyakorlati tapasztalatok vonatkozásában egyaránt nagyban ráutalják a nyugati demokráciák támogatására, aminek révén viszont közvetlen kapcsolatok, hálózatok épülhetnek ki a nyugati civil szektorral.

Az új demokrácia állama és intézményei jó esetben nyílt teret nyújtanak a civil kezdeményezéseknek, de forrásokat és tapasztalatokat aligha. A civil szektor stabilizálódásához konszolidált társadalmi-politikai környezetre van szükség, ahol a civil kezdeményezések tudhatják, milyen üggyel hová fordulhatnak, hogyan érhetik el klienseiket, mit tehetnek anyagi forrásaik és szervezeteik stabilizálása érdekében. A közép-európai országokban már intézményesültek a nyugati kapcsolatok és a forrásmobilizáció, illetve kialakult a viszonylag stabil környezet, így a civil kezdeményezések a saját területükön zajló folyamatokkal foglalkozhatnak, túljutottak azon a fázison, amikor saját külső és belső kapcsolatrendszerükért a különböző ürügekkel beavatkozó kormányzati politika ellen kellett küszködniük (Kaldor-Vejvoda 1997:20–23).

NEMZETKÖZI SZERVEZETEK – EURÓPAI UNIÓ – CIVIL SZERVEZETEK

Egyre több társadalmi-politikai feladat kerül nemzetközi, illetve regionális vagy más integrációs szervezetek hatáskörébe, ami természetes módon növeli a nemzetközi civil szervezetek kialakításának igényét (lásd 2. táblázat). Főként az emberi jogok védelme, a nemzetközi jogi normák érvényesítése, az új, igazságosabb világrend kialakítása, a béke, a környezetvédelem, a nők és a harmadik világbeli országok érdekvédelme, valamint az etnikai csoportok autonómiája témakörében alakultak az utóbbi években, évtizedekben egyre növekvő számban nemzetközi civil szervezetek. Az állam szuverenitásának keretein belül működő civil szervezetek vonatkoztatási pontjait világosan kijelölik a nemzetállamok, ezzel szemben az új típusú, regionális vagy nemzetközi civil szervezetek kapcsolatrendszerre az ENSZ-hez, illetve más nagy nemzetközi és integrációs szervezetekhez fűződik. Több nemzetközi civil szervezetet „államközi nem-kormányzati szervezetnek” (Intergovernmental Organization, IGO) tekinthetünk abban az értelemben, hogy államközi megegyezősek hívták életre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csupán az adott államok érdekeit jelenítenék meg a nemzetközi politikában. Az olyan típusú keletszervezetek, mint az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága, akár a támogató államokkal szemben támasztott civil igényeket, panaszokat is feldolgoz-

hatnak. Az ENSZ és később az Európai Unió is létrehozott különféle ágazati politikai területeken olyan kereteket, amelyek az integráció résztvevőinek körében intézményes formákat biztosítanak a korábban a „nemzetállam foglyaként” (Charles Tilly) működő civil, mozgalmi szervezetek működésének. Az emberi jogok területén maradvá: az Európa Tanács jogvédelmi rendszerében találunk olyan intézményes megoldásokat, amelyek adott feltételek mellett lehetővé teszik a nemzetállamok felletti, európai fórumokhoz folyamodást bizonyos jogsértések esetén.

„Nem-kormányzati szervezetek akkor nyújthatnak be panaszt az Emberi Jogok Európai Bizottságához, ha közvetlen áldozatai az Egyezményben biztosított valamely jog (különösen a véleménynyilvánítási, egyesülési és gyülekezési szabadság) megsértésének. Egyéb esetekben segítséget nyújthatnak a jogsértés áldozatának, s annak hozzájárulásával a kérelem részeként érvként felhozható az NGO véleménye is... A Bíróság előtt a nem-kormányzati szervezetek a »bíróság barátaiaként« ...beavatkozhatnak az eljárásba... ha az ügy ítéli meg, hogy az ilyen vélemény hozzájárulhat az eset eldöntéséhez... Számos nemzetközi nem-kormányzati szervezet... élt eddig ezzel a lehetőséggel” (Weller 1995:56).

Ezeknek az egyezményeknek Magyarország is részese, az ilyen típusú részvétel a magyar NGO-k számára is lehetséges (Weller 1995:57). Az Európai Szociális Chartának azonban, amely 1961 óta szintén hasonló mechanizmusokat, eljárásokat intézményesített, Magyarország nem részese.

„A Szociális Charta ellenőrzési mechanizmusának hatékonyabbá tétele érdekében a munkáltatói szervezetek és a szakszervezetek, valamint az NGO-k részvételének erősítésével a Charta második kiegészítő jegyzőkönyve létre kíván hozni egy kollektív panasz eljárást. Ennek megfelelően panaszt nyújthatnak be a nemzetközi, a reprezentatív nemzeti munkáltatói és munkavállalói szervezetek, valamint a konzultatív státussal rendelkező nemzetközi nem-kormányzati szervezetek” ... „A nemzeti NGO-knak a hozzáértés mellett reprezentatív jellegűeknek kell lenniük, a reprezentativitásról pedig nemzeti kritériumok hiányában a panaszokat megvizsgáló Független Szakértői Bizottság dönt” (Weller 1995:58).

Az Unió a környezetvédelem területén is támogatja a polgári kezdeményezéseket, bevonja őket a nemzetközi, illetve a „reprezentatív” szervezetek környezetpolitikájának kialakításába. Az európai környezetvédelmi szervezetek is igyekeznek befolyásolni az EU környezetvédelmi stratégiáját. Az EU az 1998-as környezetvédelmi konvenció kidolgozásának folyamatába intézményesen kívánja bevonni az NGO-kat, amelyek stratégiai konferenciákon készülnek fel erre a feladatra.

„Precedens nélküli a nemzetközi jogban, hogy az NGO-k delegációja ilyen mértékben hozzájárulhat egy nemzetközi (államközi – *SZ. M.*) tárgyalássorozathoz. Jóllehet csak megfigyelői státusban, de mégis a tevékeny részvételnek egy magas szintjét érik el a nemzetközi környezetvédelmi jog létrehozásában” (Tóth Nagy 1997:5). Az NGO-k véleményét ismertetik azon a közös értekezleten, amelyet az (európai környe-

zetvédelmi – Sz. M.) miniszterek-NGO-k rendeznek a környezetvédelmi folyamatokban történő állampolgári részvételtől” (Tóth 1997:5).

Ugyancsak régóta részt vesznek a harmadik világ fejlődését segítő NGO-k az EU fejlesztéspolitikájának kialakításában, illetve végrehajtásában.

„Évente körülbelül 800 millió ECU-t osztanak szét az EU fejlesztési segélyeiből az NGO-k csatornáin, és a Bizottság több vonatkozásban is igényli a szektor segítségét a fejlődő országokkal kapcsolatos politikájának kialakításához.”²³

Érthető, ha az ilyen eljárások és intézmények révén a nyolcvanas-ki-lencvenes években kialakulnak az EU-szintű lobbizás- és jogvédő szervezetek, polgári kezdeményezések regionális hálózatai, főként a szociálpolitika, a jogvédelem és a környezetvédelem, a kisebbségvédelem terén, és az itt nem tárgyalta területi-regionális és érdekképviseleti-szakszervezeti, illetve más, az EU által is kiemelten támogatott szférákban. Az EU a kollektív cselekvés, a kollektív lobbizás relatíve önálló politikai szintjévé válik a nemzetállamok felett, egy tanulmány például a kilencvenes évek elején 20-ra teszi az EU szinten megszerveződött, az EU szociálpolitikai programjaihoz kötődő nonprofit szervezetek és hálózatok számát (Cram 1996:339–359).

Nem csoda, hogy a megfelelő forrásokkal és támogatottsággal rendelkező civil szervezetek igyekeznek az uniós politikázás, érdekérvényesítés szintjére is eljutni, vagy egyenesen ezen a szinten szerveződnek meg, és igyekeznek integrálni a különböző államok keretei között működő hasonló profilú szervezetek erejét. Ez azonban az Unió szintjén kétségteljesen meglévő segítő szándékok ellenére sem problémamentes folyamat. Az uniós szintű működés ugyanis olyan infrastrukturális, szervezeti és stratégiai, illetve kommunikációs érettséget tételez fel, amelynek az informalitásban gyökerező civil szektor résztvevői sokszor csak eredeti identitásuk és céljaik feladása árán felelhetnek meg. A részvétel és az ellenőrzés, a demokrácia és a hatékonyság, a laikus és a professzionális jelleg az egyes helyi vagy nemzeti NGO-k esetén sincsenek mindig teljes összhangban (Krémer 1996a; 1996b), a nemzetek feletti szinten pedig még nagyobb problémákat okozhat az összhang hiánya (Schmidt-Take 1997; Beisheim 1997). Más oldalról a nemzetek feletti szintű NGO-működés nagyon élesen veti fel éppenséggel a képviselőket, a támogatókkal, a bázissal való kapcsolat, a legitimitás kérdését, hiszen a nemzetközi téren vagy az integráció szintjén működő NGO-k eredeti klienseiktől nagyon távol, a nemzetek feletti bürokráciákhoz pedig nagyon közel kerülhetnek. Sőt, felmerül az a kérdés is, hogy a nemzetek feletti bürokráciák saját kompetenciájuk növelésére, program-stratégiáik erősítésére törekedve az EU szinten működő NGO-k létrehozását szorgalmazzák, amelyek elválhatnak az adott területen működő releváns nemzeti szervezetek, szövetségek világától. Az EU szintű tevékenység már önmagában nagymértékben visszahat a nemzeti és lokális szintek működésére, amint azt Cram a szociálpolitika terén meggyőzően bemutatta (Cram 339–350); de a folyamat kétarcú, hiszen az európai szinten való találkozás, a fejlettebb, gazdagabb tapasztalatok átadása, sőt esetleg a kölcsö-

nös vagy az uniós segítség az adott terület részvételi hatásfokát is megnövelheti helyi vagy nemzeti szinten (Cram 1996:352).

Sidney Tarrow (1995:223–225) egyenesen azt a tézist állította fel az EU szintjére kerülő társadalmi konfliktusok elemzése kapcsán, hogy bizonyos nemzeti politika szintjén gyengébb érdekcsoportok, amelyek ki-rekesztődnek a nemzeti korporatista érdekegyeztetésből, elvileg sikerrel próbálkozhatnak érdekeik kerülő úton, az európai szinten történő érvényesítésével, s ezzel a „konfliktus Európaivá változtatását” érhetik el. A konfliktusok globalizálódásának csupán egyik terepe az európai régió. „A globalizáció ... nyomán a mobil militáns aktivisták az olcsó és könnyen elérhető kommunikációs technikák segítségével hálózatokat és nemzetek feletti szervezeteket hoznak létre, amelyek a világ társadalmi mozgalmait kölcsönösen reagáló kollektív cselekvések világhálózatává változtathatják” (Tarrow 1995:223). Az „őrktutya” („watchdog”) funkció, a saját közösségekre, szektorokra gyakorolt negatív következményű hatások tematizálása nemzetközi vagy integrációs szinten következik be, ha a „kutya nem ugathatott” a nemzeti politika szintjén, azaz ha ott az érdekérvényesítés valamely okoknál fogva elmaradt vagy nem volt sikeres, akkor európai szinten van még esély a megszervezésére, esetleg európai vagy nemzetközi segítséggel. Tarrow szerint az EU különösképpen fogékony a nem-kormányzati szervezetekkel való együttműködésre.

„Paritásos bizottságok, irodák és speciális csoportérdekeknek szentelt bizottságok létrehozása révén az EU a mozgalmak aktivistáinak bevonását rutinizálta, intézményesítette. Ezt megteszi minden modern kormányzat, de még inkább az EU, amely választott szerveinek gyengesége, illetve nem-választott tisztviselőinek igényei miatt rászorul a demokratikus legitimációra, arra, hogy közvetlen kapcsolatokat létesítsen az európai társadalmak életerejével (forces vives)” (Tarrow 1995:240). Ennek az európai, közvetlen demokratikus legitimációt nélkülöző bürokráciának és a már kialakult civil, mozgalmi hálózatoknak az egymásratalálását Tarrow (1995:240–241) elsősorban a környezetvédelem, illetve a regionális érdek érvényesítésének síkján véli felfedezni. A szervezett társadalmi érdekek érvényesítésére tehát elvileg kétféle nagy stratégiai opcióra nyílik lehetőség az európai szint intézményesülésével: Brüsszel szintjén, európai hálózatokat kiépíteni, vagy pedig erős, hazai nyomásgyakorlás révén, a saját nemzeti kormányzati apparátus közvetítésével fellépni a brüsszeli direktívák ellen (Tarrow 1995:242–243).

Tarrow paradigmátikus megfogalmazásai is nyilvánvalóvá teszik, hogy különböző civil szerveződések, különféle érdek- és társadalmi csoportok eltérő stratégiákat alakítanak és alakíthatnak ki, eltérő esélyeik vannak az európai döntések befolyásolására mind a nemzeti, mind az integrációs arénában. Például új profilú társadalmi igényeket kifejező csoportok – amilyenek a nyolcvanas évek új társadalmi mozgalmával megjelenő feminista, környezetvédelmi, jog- és kisebbségvédő kezdeményezések –, vagy a regionális autonómiák talán inkább az újonnan felépülő európai politikai aréna felé fordulnak, mint a több évtizede a korporatív érdekérvényesítési rendszerbe hatékonyan betagozódott foglalkozási érdekcsoportok. Az előbbieket nemzetközi esélyeit növeli párhuzamos és egyidejű

megjelenésük a nyugati jóléti államokban, a problematizált kérdések határon túlnyúló, globális jellege, az új társadalmi mozgalmaknak a globális és a lokális szint közötti közvetlen kapcsolatot kereső politikaértelmezése (Szabó 1989:149–175). Az utóbbiak esélyei az integrációs szinten annak mértékében növekszenek, ahogyan létrejön a szabad munkaerőpiac, tőkepiac, illetve integrálódnak a munkaügyi kapcsolatok és a jóléti szolgáltatások kezelésének módjai. Nincsenek tehát eleve és végleg EU szintű, illetve onnét kizárt civil érdekek. Az uniós ágazati politikák és intézmények változása folyton változó „politikai térben” zajlik, amelyben a potenciális érdekérvényesítés lehetőségei a különféle csoportok számára folyton újrendeződnek, megjelennek e csoportok stratégiáinak változásában. A „transznacionális érdekérvényesítő/mobilizációs képesség” és a „nemzetállami érdekérvényesítési/mobilizációs képesség” viszonyai az egyes civil szerveződések vagy szektoraik számára változóak.

Az új politikai szint megjelenése intézményesen, illetve belpolitikailag azt eredményezheti, hogy a végrehajtó hatalom befolyása nő a képvisellettal szemben, és ennek következtében a hagyományosan a nemzeti képviseletben erős csoportok érdekérvényesítése gyengülhet, a végrehajtással együttműködőké pedig sikeresebb lehet (Tarrow 1995:242). Megfontolandó érv lehet az EU-ban a bürokráciával megnövekedő méretek problémája is (Opp 1994), hiszen a nagyobb politikai integrációs egységen belül a kisebb, halkabb csoportok érdekérvényesítési esélye csökkenhet – hacsak nem rendelkeznek éppen jobb nemzetközi kommunikációs képességekkel, miként a posztmaterális, magasan képzett, fehérgaléros bázisú új társadalmi mozgalmak, amelyek szervezeti és érdekérvényesítési potenciáljukat megsokszorozhatják integrációs szinten. Az EU-ban a „demokratikus deficit” (Navracsics 1998b) problémái és dilemmái tehát ebben a vonatkozásban is sokoldalúan jelentkeznek és korántsem egyértelműek, hiszen az európai bürokráciák egyelőre gyenge képviseleti legitimitációja éppen megnövelheti a közvetlen részvételi legitimitációs források iránti érzékenységüket, ami az európai civil társadalom támogatását eredményezheti. A többszatornás érdekérvényesítés pedig szükségképpen megnöveli a versenyt a különböző csatornák között, így a lokális, regionális és nemzeti érdekartikuláció még nyitottabbá is válhat a civil szervezetek számára azok európai megjelenésével párhuzamosan. A társadalmi-politikai konfliktusok kezelésének az Európai Unióban tehát újabb szintje alakul ki, a korábbi helyi, ágazati, regionális, nemzeti „politikai arénák” mellé társult az uniós politikálás szintje is, megjelent a „konfliktus európai dimenziója” (Tarrow 1995:243) a civil szervezetek számára is. Tarrow szerint azonban ezt nem tekinthetjük valamiféle végleges és visszavonhatatlan strukturális politikai változás alapjának, hiszen „a nyugat-európai államok és civil társadalmak ereje azt mutatja, hogy létezik ugyan a globalizáció vonzása, de hatásait nagymértékben éppen a nemzetállamok és intézményeik közvetítik. Ez a brüsszeli döntések vonatkozásában közvetlenül is megmutatkozik a nemzeti végrehajtó hatalom és bíróságok végrehajtói, kivitelezői szerepében” (Tarrow 1995:243).

AZ EURÓPAI UNIÓ CIVIL SZEKTORRAL KAPCSOLATOS POLITIKÁJA

Amint láttuk, a nyolcvanas-kilencvenes években több ágazati politikaterületen – például környezetvédelem, szociális jogok, emberi jogok és kisebbségek védelme – az EU valamilyen mértékben bevonja politikájának kialakításába és megvalósításába az adott területeken tevékenykedő regionális, illetve nemzeti – „reprezentatív”, illetve annak tekintett vagy avanzsált – civil szervezeteket. Az európai szinten lobbizva, tiltakozva, konferenciákat és kampányokat szervezve – részben az EU pénzén – próbálják befolyásolni az EU és ezen keresztül a saját államuk politikáját. Általánosságban a civil szervezetekkel kapcsolatos állásfoglalások eddig még nem nagyon születtek az EU szintjén, márpedig ezekre mindenképpen szükség volna, hiszen felvet néhány olyan kérdést, mint például az európai egyesületi státus egységesítése vagy egységes versenyfeltételek biztosítása (Perri 6 1992; 1993), és általánosságban pedig választ kell adni arra, hogy milyen módon, milyen kritériumok alapján szelektál például az EU bármely szerve, amikor „reprezentatívnak” ismer el például egy német vagy francia környezetvédő szervezeteket tömörítő szövetséget, mely regionális szervezeteket, hálózatokat tekinti partnerének, hogyan alakul a sokféle támogatás mellett azok önállósága, identitása stb.

Részben az ilyen kérdések megválaszolását elősegítő majdani közös politika előkészítését szolgáló dokumentum, a *Kommunikáció a Bizottságtól* (Communication from the Commission) született 1997-ben (COM(97) 241,06/06/97): „Az önkéntes szervezetek és az alapítványok európai szerepvállalásának támogatásáról” (*Promoting the Role of Voluntary Organisation and Foundations in Europe, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg 1997*). A továbbiakban ennek a témánk szempontjából érdekes, több mint 80 oldalas dokumentumnak az ismertetésével próbálom meg bemutatni azt a „képet”, amelyet a dokumentumot előkészítő Európai Bizottság („Brüsszeli Bizottság”), az EU végrehajtó szerve az EU az országaiban működő civil szektor helyzetéről, problémáiról „kapott”, és amelyet „kommunikációjában” „továbbad”. A dokumentum egyaránt szól az EU intézmények, illetve a tagállamok döntéshozóihoz, mintegy szignalizálva egy üzenetet, de kötelező érvény nélkül.

A dokumentum összetett, tartalmas, többdimenzionális. A viszonylag rövid, alig tíz oldalas elemzést az alapítványok és egyesületek problémáiról az EU tagállamaiban és az európai politizálás szintjén, valamint az ötoldalnyi konklúziót és ajánlást egy 1993-ban készített, körülbelül 2300 szervezet válaszait feldolgozó kérdőíves vizsgálat összefoglalója támasztja alá az alapítványok és egyesületek helyzetéről az EU akkori tagállamaiban (kb. 10 oldal), illetve az EU tagállamairól készült jogi-pénzügyi összehasonlító elemzés az alapítványok és egyesületek helyzetéről (kb. 60 oldal). A továbbiakban rövidítve megpróbálom kivonatolni a dokumentumot, és bemutatni főbb megállapításait, ajánlásait, követve a jellegeből fakadó sommás, taxatív stílust.

A kommunikáció sajátos ajánlasi, de nem kötelező erejű státusát a következőképpen világítja meg:

„1. A Kommunikáció a társadalom és gazdaság egyik szektorával foglalkozik az EU-ban: az önkéntes szervezetekkel és az alapítványokkal. Ezek a szervezetek fontos szerepet töltenek be a társadalmi tevékenység csaknem minden területén. ...

1.1. Ezek a szervezetek az utóbbi időben jelentősen hozzájárultak Európa fejlődéséhez, amit bátorítani és továbbfejleszteni kellene. ...

1.3. A dokumentum célja, hogy bemutassa a szektor növekvő fontosságát az EU-n belül, bemutassa, milyen problémákkal és kihívásokkal néznek szembe ezek a szervezetek, illetve hogy vitát nyisson azokról az elképzelésekről, amelyek elősegíthetik a szektor fejlődését az európai, a nemzeti szinteken egyaránt, és növelik problémamegoldó kapacitásukat, valamint elősegítik maximális hozzájárulásukat az európai integráció fejlődéséhez.

1.4. Ez a dokumentum az intézkedések sorozatát tartalmazza, amelyek tagállami szinten oldhatóak meg, de nem kíván ezzel a tagállamok számára konkrét intézkedéseket előírni. A tagállamok hatáskörébe tartozik annak eldöntése, hogy milyen intézkedéseket kívánnak tenni... A dokumentum bizonyos célokat fogalmaz meg az Unió számára is...”

A dokumentum a nonprofit szektor teljesítményét mind gazdasági, mind szociális, mind pedig politikai szempontból jelentősnek és támogatásra méltónak tartja (3–6. o.). Megállapítja, hogy a nonprofit szervezetek és az EU több politikaterületen is szorosan együttműködnek, kiemelve ezek közül a következőket (6–8. o.):

- a szociálpolitika,
- a fejlesztési segélyek és a humanitárius segélyek,
- a környezetvédelem,
- az emberi jogok védelme.

Mindezekben a területeken a következő kooperációs feladatokat és lehetőségeket jelöli meg a dokumentum (7–8. o.):

– Az önkéntes szervezetek szemléletének és „grassroots” tapasztalatainak tekintetbevétele az EU politikaformálásában.

– Információk áramoltatása az EU szintjéről a lokális szintekre az NGO-k közreműködésével, illetve működésük elősegítésére.

– „Civil dialógusok” kezdeményezése az EU-ról és aktuális kérdéseiről.

– EU szintű jogi szabályozás és intézmények kialakítása a nonprofit tevékenység számára.

– Közvetlen anyagi segítségnyújtás a szektornak, illetve a szektor klienseinek.

A dokumentum felsorolja a legjellemzőbbnek tartott problémákat is az EU intézményei és a nonprofit szervezetek közötti együttműködésben, illetve a nonprofit szervezetek európai szintű kooperációjában (8–11. o.):

– Általában az információk hiánya a szektorról az EU-ban, és az adekvát információkon alapuló EU-politika hiánya a szektorral kapcsolatosan.

– A kommunikációs és kapcsolatteremtési nehézségek a tagállamokban működő hasonló profilú szervezetek között.

– Az EU-támogatáshoz való hozzáférés nehézségei és felhasználásának problémái a civil szektorban.

– A nonprofit szervezetek kölcsönös jogi elismerése, a közös jogi státus hiánya az EU tagállamaiban.

– Az EU szintjén működő nonprofit szervezetek „reprezentativitásának gyengesége”. („Néhány esetben hiányzik az európai hálózatok adekvát struktúrája és tagsága ahhoz, hogy elősegítse a lokális, a regionális és a tagállami szinten működő szervezetek széles spektrumából a vélemények megjelenítését.” 11. o.)

– A hatóságok (tagállami, lokális) segítségének elmaradása a nemzetközi, illetve az uniós szintű NGO-munkához.

– Megfelelő tréning és hálózati technikák hiányosságai a nonprofit szervezetekben.

Az összefoglaló rész, a „Konklúziók” (11–15. o.) tartalmazza a különböző ajánlásokat és javaslatokat, tehát a kommunikáció felszólító, szignalizáló részét.

A tagállamok szintjén a nonprofit szektor kezelésében a következőkre kellene nagyobb figyelmet fordítani (11–12. o.):

– A hatóságok minden szintjén jóval alaposabb ismeretekre és szorosabb kapcsolattartásra volna szükség a nonprofit szektorral.

– E hatóságoknak „partneri” viszonyt kellene kialakítaniuk a szektorral.

– Tovább kellene fejleszteni, vagy ahol egyáltalán nincs, ott megalkotni a szektorra vonatkozó jogi szabályozást.

– Pénzügyi kereteket és versenyszabályokat létrehozni a szektor működéséhez, hogy „pénzügyi egészsége” (financial health) biztosítva legyen.

– Tréningeket, az információs társadalom fejlődésébe való bekapcsolódást és az EU pénzalapjai által támogatott programokhoz való jobb hozzáférési lehetőségeket kellene biztosítani a szektor számára.

A nonprofit szektor számára adott ajánlások alig két rövid bekezdést tesznek ki, jóval szükségesebbek, mint a tagállamoknak és az EU-nak címzett többoldalas részek. A kommunikáció megalkotóit ebben a visszafogottságban valószínűleg az motiválta, hogy ne tűnjön a dokumentum a szabad kezdeményezések hálózatait bármiben korlátozó hatósági direktívának. A rövid szöveg is csupán megismétel néhány, korábban is elhangzott megállapítást, például utal a „reprezentativitásnak” az EU számára alapvető fontosságú követelményére, amelyet azonban nem lehet előírni: „A szervezetek hálózatai kísérleljenek meg kialakítani olyan átfogó jellegű tagsági bázist, amelyet valóban reprezentatívnek lehet tekinteni.” (12. o.) Ugyancsak fontos igényt fogalmaz meg az a javaslat, miszerint „a szektor igyekezzék többcsatornássá tenni a pénzügyi támogatást, hogy ne váljék nagyon függővé egy bizonyos típusú támogatástól” (11. o.). A dodonai mondat az EU Bizottság kommunikációjának kontextusában úgy értelmezhető, hogy az Unió nem kíván kizárólagos finanszírozóvá válni a nonprofit szektorban, akkor sem, ha a dokumentum

egésze az EU-finanszírozás nagyobb szeletét kínálja fel a szektor arra alkalmas részének.

A dokumentum a legterjedelmesebben az Európai Közösség szintjén fogalmazza meg ajánlásait (12–15. o.):

– Szükséges a folyamatos információcsere, a dialógus és a „partnerség” a szektor és az EU szervei között.

– Magasabb elismertséget („higher profile”) kell adni az önkéntes szervezetek munkájának, amit a Bizottság különböző módokon, például „Az önkéntes szervezetek és az európai állampolgárság évének” kampányával kíván előmozdítani.

– A szektor szerepét a többi „Európai Év” kampányában is ki kell emelni és publikussá kell tenni. (Ez megtörtént EU-szinten és a magyarországi programokban is az 1997-es rasszizmusellen kampányban.)

– AZ EU-nak folyamatosan figyelemmel kell kísérnie a szektor fejlődését, információgyűjtés, illetve a jelen kommunikációt megalapozó 1993-as vizsgálatokhoz hasonló kutatások finanszírozásával.

– Európai tréning programokat kell szervezni a nonprofit szervezetek európai hálózatainak európai szintű szerepvállalásuk elősegítésére, az Európán belüli és kívüli partnerek megismerésére.

– Az információs fejlődés vívmányainak elérését és az EU segítségének elnyerését, főként az európai hálózatok létrehozását speciális támogatási programokkal kellene elősegíteni.

A dokumentum ezekkel a gondolatokkal – az eredetiben fettel kiemelve – zárul (15. o.):

„A Bizottság széles körű dialógust kíván kialakítani, amelybe bevonja a sektort, az Európa Parlamentet, a Régiók Bizottságát, a Gazdasági és Társadalmi Bizottságot, valamint a tagállamokat és más érdekelt feleket, hogy megvitassák a jelen dokumentumban felvetett problémákat teljes mélységükben. A Bizottság a konferenciák és szemináriumok sorozatán kívánja megvitatni a dokumentumot és a belőle következő feladatokat.”

A dokumentumban kijelölt konkrét feladatok végrehajtására, illetve a kommunikációval megindítani remélt folyamatoknak az áttekintésére ma még nincs mód. Ezek hosszabb távú elemzése fogja majd megmutatni azt, hogy valójában mennyire jelent továbbfejlesztést, összegzést, illetve új perspektívákat a Brüsszeli Bizottság röviden ismertetett ajánló dokumentuma, kommunikációja a harmadik szektorral kapcsolatos EU-közpolitika, illetve a tagállami politika terén. Azonban, mint láttuk, ez nem előzmények nélküli, jó szándékúan deklaratív dokumentum, hanem hosszabb idő alatt jelentős forrásokat megmozgató együttműködések tapasztalataira épül az EU integrációs szervei gyakorlatában.

Jelentősége talán éppen abban állhat, hogy továbbfejlesztzi az NGO-k bevonását az EU több, ettől eddig érintetlen politikaterületén a politikák előkészítésébe és implementálásába. Eddig ugyanis csak bizonyos ágazati politikákban – mint például a harmadik világgal kapcsolatos politika, a környezetvédelem – alakult ki ez a folyamat. Itt egyre erősödő kölcsönös kapcsolatrendszer, „policy mix”-ek jöttek létre az EU intézményei és programjai, a tagállami és EU-szintű vagy globális NGO-k és

a tagállamok bizonyos intézményei bevonásával. A nonprofit szervezetek segítségével történő EU és tagállami politikacsinálás és implementáció dicsérete és felhívása a Bizottság kommunikációjában ezt a gyakorlatot segíthet kiterjeszteni más, erre alkalmas politikaterületekre. Továbbá az EU azzal, hogy új politikai hangsúlyt adott a nonprofit szférának, a csatlakozó tanulmányban a tagállamok között világosan bemutatott különbségek és egyenlőtlenségek felszámolását indíthatja el a felfelé nivellálás szándékával. Az egyes politikaterületeken a fejlettebb EU-tagállamokban kialakult működő modellek az EU segítségével honosíthatók az eddig kulturális, intézményi-jogi vagy fejlettségi sajátosságok miatt kevésbé fogékony tagállamok ágazati politikáiban, illetve új ágazati politikákban. A kisebbségi és egyéni jogok védelme például az egyik olyan terület, ahol az egyéneknek és csoportjaiknak tipikusan külső segítségre lehet szükségük az őket egyébként megillető jogositványok kikényszerítésére vagy új jogosultságok intézményesítésére, és ehhez az európai hálózatok, az EU intézményei – amelyek a fejlettebb országok tapasztalatainak alapján alakultak ki és működnek – fontos segítséget adhatnak. Az EU így multiplikátori szerepre tehet szert intézményi, információ- és anyagi forrásai révén, segítheti a társadalmi öntevékeny szervezetek és a döntéshozók, a hatóságok jobb együttműködését, a sokat emlegetett „partnerséget” ott, ahol még nem jött létre a tagállamon belüli társadalmi-politikai fejlődés és konfliktusok eredményeként. Ez a multiplikátori, „diffúziós” funkció az államon mintegy „átnyúlva”, közvetlenül a társadalmi szervezeteket, a civil társadalmat megszólítva és segítve érvényesül az EU-nak a harmadik világ országai, illetve a posztkommunista térség irányában folytatott fejlesztési-segélyezési politikájában is, és valószínűleg különös hangsúlyokat kaphat a csatlakozási folyamatba bevont államok esetében. A Phare és a Tacis programok „Demokrácia” csomagtervének végrehajtását Közép-Európában és Magyarországon (Skuhra 1997) feltehetőleg befolyásolják majd a kommunikáció ajánlásai, illetve az, hogy Magyarországon a civil szektor – legalábbis a korábbi, a kommunista rendszerre jellemző elnyomását, illetve a többi volt kommunista országot tekintetbe véve – eléggé dinamikus fejlődött és fejlődik (Kuti 1996; Kaldor–Vejvoda 1997:20–23). Ha a kommunikáció szelleme és betűje érvényes lesz a keleti bővítés során, akkor a magyarországi nonprofit szervezetek az EU programjainak elősegítői, sőt bizonyos mértékig akár a kialakítói, implementálói is lehetnek az EU-csatlakozás, illetve felzárkózás folyamatában. Mint Perri 6 (1992) és Kuti Éva elemzték (Perri 6–Kuti 1993), Magyarország és más közép-kelet-európai országok csatlakozása az EU-hoz lassúbb, hosszabb előkészítést igénylő folyamat, amely alkalmas arra, hogy szerves kapcsolatokat alakítson ki a nyugati demokráciák és Magyarország nonprofit szektorai között, és lehetővé teszi, hogy az egységesülő társadalmi-politikai térbe a feladathoz felnövekedő civil szektor lépjen be az ezredforduló után. Mindkét oldal, az EU és Magyarország döntéshozói és politikacsinálói számára megfogalmazzák a szerzők (Perri 6–Kuti 1993:65–66), hogy a nonprofit szektor sajátos akcentusú szempontjait vegyék figyelembe az integrációs folyamatok tervezésénél és menedzselésénél, és ehhez szerintük még mindkét

oldalnak sokat kell fejlődnie, elsősorban az intézményes keretek kialakítása terén. Utóbbihoz, reméljük, közelebb vitt az 1997-ben megalkotott törvény a közhasznú szervezetekről, hiszen a törvényhozók igyekeztek az EU-ban már elterjedt intézményes-jogi technikák egy részét felhasználni a magyar civil szféra szabályozásában.

JEGYZETEK

- ¹ A gazdasági érdekszervezetek és a szakszervezetek problémáival külön tanulmány foglalkozik tematikus sorozatunkban: Stumpf–Horváth 1998; a regionális érdekek érvényesítését az EU politikájában másutt Navracsics Tibor (1998a) dolgozta fel.
- ² „A nonprofit szektor a rendszerváltás sikerágazata. A civilek ma 45 000 főállású alkalmazottat – kétszer annyit, mint például a bányászat – foglalkoztatnak. Bevételeik 20 százalékát állami forrásokból, ugyanannyit támogatóktól szereznek, a többit azonban maguk termelik ki.” (Klecska Ernő: Finisben a civiltörvény. *Magyar Hírlap*, 1997. december 1.)
- ³ A dokumentumot később részletesen ismertetem. COM 97/241.OOPEC Luxemburg, 1997. 8.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest: MTA. 87–101.
- Barabás Miklós (szerk.) 1997. *Párhuzamosok és metszéspontok: avagy állam és civil társadalom Magyarországon*. Budapest: Európa Ház
- Beisheim, Marianne 1997. Nichtregierungsorganisationen und ihre Legitimität. In: *Beilage zur Parlament, Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 43. 17. Okt. 21–29.
- Cram, Laura 1996. The EU Institutions and Euro-Interests in EU Social Policy. In: Danica Fink-Hafner–Terry Cox (eds.) *Into Europe?* Ljubljana: SLFSS, 339–363.
- Douglas, James 1991. Mit mond a politikatudomány a nonprofit szervezetekről. In: Kuti Éva–Marschall Miklós (szerk.) *A harmadik szektor*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport, 85–99.
- Kaldor, Mary–Ivan Vejvoda 1997. Az EU-hoz csatlakozás feltételei. In: *Politikatudományi Szemle*, (VI.) 3, 5–31.
- Kaposvári Ildikó–Králik Miklós–Sebestyén István 1997. *Magyarország civilnézetben*. Budapest: Európa Ház. 158.
- Krémer Balázs 1996a Az NGO kultuszáról. *Esély*, 2, 45–65.
- 1996b Ami az állam és a civil szféra között van. *Mozgó Világ*, 9, 31–50.
- Kuti Éva 1992. A harmadik szektor helye és szerepe a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásában. In: Kuti Éva (szerk.): *A nonprofit szektor Magyarországon*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport
- 1996. A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában. *Közgazdasági Szemle*, (XLIII) 10, 905–919.
- Lengyel László 1997. *Mozgástér és kényszerpálya*. Budapest: Helikon
- Navracsics Tibor 1998a Területi érdekképviselet az EU-ban. *Társadalmi Szemle*, 1, 61–76.
- 1998b A demokrácia problémája az EU-ban. *Politikatudományi Szemle*, (VII.) 1.
- Opp, Karl-Dieter 1994. The Role of Voice in a Future Europe. *Kyklos*, (47).3, 385–402.
- Perri 6 1992. Útban az Európai Közösség felé. In: Kuti Éva (szerk.) *A nonprofit szektor Magyarországon*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport, 46–68.

- Kuti Éva 1993. A közös piac veszélyei és kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 2, 110–125.
- Salamon, Lester M.–Helmut K. Anheier 1995. *Szektor születik. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport
- Schmidt, Hilmar–Ingo Take 1997. Die Beitrag von Nichtregierungsorganisationen zur Demokratisierung. In: *Beilage zur Parlament, Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 43. 17. Okt.12–20.
- Skuhra, Anselm 1997. *Democratization in Central and Eastern Europe: The Democracy Programme of the EU*. Paper presented at XVII.IPSA World Congress
- Stumpf István–Horváth Viktor 1998. Érdekérvényesítés az Európai Unióban és a magyar helyzet. *Politikatudományi Szemle*, 2, 105–129.
- Szabó Máté (szerk.) 1989. *Politikai ökológia*. Budapest: ELTE
- Tarrow, Sidney 1995. The Europaisation of Conflict. *West European Politics*, (18) 2, 223–251.
- Tóth Nagy Magdolna 1997. Road to Aarhus: Will the ECO's be Heard? *The Bulletin*, (7) 3 (Autumn/Winter).
- Weller Mónika 1995. A nem-kormányzati szervezetek szerepe az emberi jogok védelmében nemzeti és nemzetközi szinten. *Acta Humana*, 21, 45–61.

1. táblázat

*Nonprofit szervezetek Magyarországon
Alapítványok és egyesületek tevékenységcsoport szerint, 1996-ban*

Tevékenység- csoport	Alapítványok		Egyesületek		Összesen	
	száma	meg- oszlása (%)	száma	meg- oszlása (%)	száma	meg- oszlása (%)
Kultúra	2684	15,5	2026	6,9	4710	10,1
Vallás	925	5,4	305	1,0	1230	2,6
Sport	1090	6,3	6237	21,1	7327	15,6
Szabadidő, hobbi	476	2,8	7264	24,5	7740	16,6
Oktatás	4764	27,6	374	1,3	5138	11,0
Kutatás	570	3,3	403	1,4	973	2,1
Egészségügy	1558	9,0	381	1,3	1939	4,1
Szociális ellátás	2635	15,2	895	3,0	3530	7,5
Nyugdíj- és egészség- biztosítás	34	0,2	318	1,1	352	0,8
Polgárvédelem, tűzoltás	74	0,4	1135	3,8	1209	2,6
Környezetvédelem	402	2,3	587	2,0	989	2,1
Településfejlesztés	801	4,6	925	3,1	1726	3,7
Gazdaságfejlesztés	343	2,0	299	1,0	642	1,4
Jogvédelem	97	0,6	465	1,6	562	1,2
Közbiztonság védelme	354	2,3	864	2,9	1218	2,6
Többcélú adományoztatás, nonprofit szövetségek	44	0,3	675	2,3	719	1,5
Nemzetközi kapcsolatok	278	1,6	352	1,2	630	1,3
Szakmai, gazdasági érdekvédelem	56	0,3	5533	18,7	5589	11,9
Politika	101	0,6	530	1,8	631	1,3
<i>Összesen</i>	<i>17286</i>	<i>100,0</i>	<i>29568</i>	<i>100,0</i>	<i>46854</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Kaposvári-Králik-Sebestyén 1997:158

2. táblázat

Nemzetközi NGO-k működési terület szerint

Témák	1953	1963	1973	1983	1993
Emberjogi	30,0	27,0	22,4	22,7	26,6
Világrend	7,3	2,8	6,6	9,9	7,6
Nemzetközi jog	12,7	13,4	13,7	7,4	4,1
Béke	10,0	14,2	7,7	6,3	9,4
Nők jogai	9,1	9,9	8,7	7,2	9,7
Környezet	1,8	3,5	5,5	7,5	14,3
Harmadik világ	2,7	2,1	3,8	3,7	5,4
Etnikai csoportok	9,1	8,5	9,8	10,6	4,6
Eszperantó	10,0	12,8	15,3	11,8	9,6
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%
N=	110	141	183	348	631
Növekedés	–	28,2%	29,8%	90,2%	81,3%

Forrás: Yearbook of International Organizations idézi: Dieter Rucht: Forschungsjournal NSB, Vol. 9, 1996/2. 34.

TÁJÉKOZÓDÁS

SZABÓ ANDREA

A politikai tiltakozás elemzésének módszere¹

A társadalmi és a politikai tiltakozások tanulmányozásának módja nem vagy csak kevéssé kidolgozott az európai és a magyar szakirodalomban. E mögött három ok is meghúzódhat. Az első a politikából eredő félreértésen alapul. Eszerint a politikai tiltakozások, a tiltakozási kampányok a fennálló demokratikus hatalmi-politikai berendezkedés legitimitását kérdőjelezzik meg. A másik – az előzővel azonos súlyú – probléma az, hogy a politikai tiltakozás fogalmát sokféleképpen értelmezik. Ha nagyon sarkítottan akarunk fogalmazni, azt mondhatnánk, hogy a politikai tiltakozás az, amit az adott kutató annak gondol. A fogalomhasználat függ attól, hogy

- milyen típusú és mennyiségű az a forrásanyag, amely rendelkezésre áll;
- történeti jellegű vagy a jelenre – esetleg a közelmúltra – vonatkozik az a kutatás, amelyben a tiltakozás fogalmát használják;
- van-e valamilyen speciális terület, amely különösképpen érdekli a szerzőt;
- a tiltakozást leíró munka elméleti vagy empirikus jellegű-e;
- a kutatónak mennyi pénze van a kutatásra, azaz milyen széles az a bázis, amelyre építhet.

Eddigi tapasztalataink szerint a politikai tiltakozást „*esernyőfogalomként*” használják, amely alá a legkülönbözőbb tiltakozási formák – erőszakos tiltakozások, demonstrációk, gyülekezések, tüntetések – beférnek.

A harmadik ok technikai jellegű. Azon túl, hogy nem lehet pontosan tudni, ki hogyan, mire használja a definíciót, talán még ennél is nehe-

* Köszönetet szeretnék mondani a tanulmány megírásában nyújtott támogatásáért dr. Szabó Máté professzor úrnak. A kutatást támogatja a Swiss Found.

zebb a cselekmény empirikus vizsgálata. Nincs egységes standardja annak, hogyan, milyen szempontok alapján kell vizsgálni a tiltakozásokat. Nincs mindenki által elfogadott jó módszer, nincs igazán megfelelő forrásanyag. Éppen ezért, aki arra vállalkozik, hogy a tiltakozásokat vizsgálja, a definíción túl, a módszertant is saját magának kell megalkotnia, vagy kiválasztania a másokéi közül. A legtöbb kutató által használt technika az újságokon mint forráson alapuló sajtóelemzés. A sajtóelemzés módszere azonban csak az egyik, és nem feltétlenül a legjobb az egyéb – például dokumentumelemzés, interjúzás, elektronikus médiaelemzés – szóba jöhető módszerek közül. A tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk, miért is a sajtóelemzés a legelterjedtebb a politikai tiltakozások elemzésére. Nem szeretnénk ugyanakkor eltitkolni a sajtóelemzés hibáit, azokat a buktatókat sem, amelyekkel a politikai tiltakozások elemzésénél a kutató szembetalálja magát.

A dolgozatban nem pusztán szakirodalmi leírásokra támaszkodunk. 1994 nyarán zajlott a mind ez idáig legnagyobb szabású hazai tiltakozáskutatás. *A kollektív cselekvések stratégiái a demokratizálódó társadalmakban, Magyarország: 1989–1994*¹ című négy országra – Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Németország keleti tartománya – kiterjedő összehasonlító vizsgálatnak magam is résztvevője voltam. A kutatás során szerzett gyakorlati tapasztalatok és a nemzetközi szakirodalom együttesen képezik a tanulmány alapját.

A dolgozat két fő részre tagolható. Először kísérletet teszünk a legfontosabb – a politológiai szakirodalomban alapvetően a nyolcvanas évektől uralkodóvá vált – politikai tiltakozás definíciók rövid bemutatására. Pontosabban azokat a definíció-kísérleteket tárjuk az olvasó elé, amelyek alapján a legjelentősebb empirikus kutatások születtek az elmúlt időszakban. Ezután a politikai tiltakozáskutatás egy lehetséges módszerének feltételeit vesszük górcső alá.

I. A POLITIKAI TILTAKOZÁS FOGALMI KERETEI

A politológiai szakirodalom egyik legáltalánosabb fogalomrendszerét írja le a *The World Handbook of Political and Social Indicators*, amely három kiadásban (Russett et al. 1964; Charles Lewis Taylor és Hudson 1972; Taylor és David A. Jodice 1983) jelent meg. A kézikönyv a különböző kiadásaiban különböző módon határozza meg a politikai tiltakozás fogalmát. A kutatók 136 ország adatait elemzik az 1948 és 1977 közötti 30 éves időtartamban, és ennek kapcsán fogalmazzák meg a politikai tiltakozás általános definícióját. Ahogy azt az alábbiak is bizonyítják, a politikai tiltakozás fogalma gyakran nem is igazán fogalom a szó szoros értelmében, hanem azoknak a tiltakozásoknak, illetve akció típusoknak és formáknak gyűjteménye, amelyekkel az adott kutató foglalkozni kíván.

A kötet második, 1972-es kiadásában a szerzők a demonstráció fogalmát a következőképpen foglalják össze: „olyan erőszakmentes gyülekezés, amelyet előre bejelentettek és tiltakozás céljából szerveztek a rend-

szer vagy a kormány, illetve annak egy vagy több vezetője, vagy azok ideológiája, politikája ellen, esetleg tervezett politikájuk vagy annak hiánya ellen; esetleg megelőző akcióik vagy tervezett akcióik ellen” (Rucht–T. Ohlemacher 1992:80; Zimmermann 196:111).² A kézikönyv szerzői kutatásaik során az ülösztájkot, a nyílt levelet, a bojkottot, a politikai okokból elkövetett öngyilkosságokat, a demonstrációkat és a politikai sztrájkokat vizsgálták.

A politikai tiltakozás kutatásának nemzetközileg is az egyik legelismertebb és legtekintélyesebb szakértője Charles Tilly. Tilly és munkatársai társadalomtörténeti orientációjú munkáikban (a 19. század elejétől megtörtént) sztrájkokkal, kollektív erőszakkal foglalkoznak. Az erőszakos tiltakozások gyűjtésének oka Tilly szerint elsősorban az, hogy az újságok az erőszakos cselekményeket jobban dokumentálják, azaz több, pontosabb és hasznosabb információkat lehet megtudni róluk. Ebben az esetben a vizsgálat tárgya és módszere igen szoros összefüggést mutat.

Tilly munkássága első időszakában a 15 főnél, majd később a 10 főnél kevesebb személyt mozgósító demonstrációkat kizárja a tiltakozások köréből. Kizárja ezenkívül azokat az akciókat is, amelyek nem végződnek közvetlen interakcióval. Definíciója szerint „az erőszakos tiltakozás kölcsönös és kollektív kényszer egy autonóm politikai rendszeren belül, amely megszűntet vagy fizikailag megrongál tárgyakat, illetve megsebesít embereket” (Rucht–Ohlemacher 1992:80).

Később az olasz, a német és a francia tiltakozások tanulmányozása után Tilly módosítja definícióját. 1978-ban megjelent munkájában, a „From Mobilization to Revolution”-ban, arra a következtetésre jut, hogy az erőszak általában nem spontán jellegű, hanem az eseményben szintén érdekelt pártok beavatkozásának a mellékterméke. A tiltakozások a pártok beavatkozása nélkül jórészt erőszak nélkül végződének. Így az „erőszakos” cselekmények kutatása helyett inkább a számára fontosabb gyülekezésekre helyezi a hangsúlyt. Tilly újabb definíciója „Tíz vagy annál több kormányon kívüli személy ugyanazon a helyen gyülekezik és konkrét követelésekkel áll elő. A követelések, ha realizálnák őket, érintenék bizonyos – a gyülekező tagokon kívül álló – személy(ek) vagy csoport(ok) érdekeit” (Rucht–Ohlemacher 1992:83).

A politikai tiltakozás definíciójának vizsgálatakor nem tekinthetünk el Sidney Tarrow amerikai politológus munkásságának ismertetésétől. Tarrow az Olaszországban 1966 és 1973 között lezajlott politikai tiltakozásokat elemzi. Kutatásainak céljával azt tűzte ki, hogy bemutassa a tiltakozások szakaszait, a különböző tiltakozási formákban történő változásokat. Politikai tiltakozásnak nevezi „a kollektív érdekek nevében szervezett direkt bomlasztó akciókat, amelyek kényszerítőek más csoportokra, így az elitre és a hatalomra nézve” (Rucht–Ohlemacher 1992:85). Tarrow szerint csak olyan akció tekinthető tiltakozásnak, ahol a résztvevők száma eléri vagy inkább meghaladja a húsz főt.

Hanspeter Kriesi svájci politológus két kutatása is figyelmet érdemel. A nyolcvanas évek elején kutatócsoportjával Svédország politikai tiltakozási kultúrájáról végeztek empirikus vizsgálatot. Ebben a kutatásban részletes definíciót fogalmaznak meg: „a mobilizációs események” ke-

retfogalom segítségével határozzák meg a tiltakozásokat. Elsősorban a svéd „köznép” mobilizációit elemzik. Minden olyan mobilizációt vizsgálnak tehát, amely a közreműködő aktorok részéről minimális aktivitást igényel a megfogalmazott közös célok érdekében, és az adott esemény valamiféle nyilvánosságot kap. Kizárják ugyanakkor a vizsgálatból a rutintevékenységeket és a választásokkal kapcsolatos tevékenységeket.

1989-ben készítette Hanspeter Kriesi négy országra – Franciaország, Hollandia, Németország, Svájc (1975–1988) – kiterjedő empirikus vizsgálatát. A szerző a nem konvencionális cselekvéseket kutatja, a petíciótól egészen a politikai gyilkosságig. Kriesi különbözteti meg először a szakirodalomban „action campaign” és a „issue campaign” fogalmát. Az „action campaign” „olyan specifikus akcióorozat, amely stratégiaileg megtervezett, meghatározott, írásban megfogalmazott célok elérésére irányul” (Rucht–Ohlemacher 1992:85). Ugyanakkor ez a definíció alkalmazható a spontánabb jellegű interakciós sorozatok megjelölésére, amelyeknek „kevésbé konkrétan megfogalmazott céljuk és kevésbé konkrétan megtervezett stratégiájuk van, de lényegében valamilyen okból összefüggnek”. Az „issue campaign”-t az előbbieket sorozataként definiálja Kriesi.

Ruud Koopmans csatlakozik Kriesihez annyiban, hogy ő is kizárja a politikailag motivált tiltakozások fogalmából a nem konvencionális jellegű cselekvéseket. Azt, hogy mit jelent a nem konvencionális cselekvés, külön nem határozza meg, helyette ahhoz az általános módszerhez folyamodik, hogy a tiltakozások kódolóit látja el a vizsgálat tárgyát meghatározó részletes listával. Az akciókat rögzítő személyeknek 5-féle cselekvéstípust határozott meg:

- a hagyományos cselekvéseket:
  - törvényes: például különböző jogi keresetek stb.;
  - politikai: például levél a politikusoknak, társadalmi mozgalmak alakítása stb.;
  - a média közvetítésével: például közvetlen információk a társadalomhoz, röpirat, reklám stb.;
- a direkt – demokratikus cselekvéseket:
  - a lakosság kezdeményezései;
  - referendum;
- a meggyőző jellegű cselekvéseket:
  - például petíciók, népgyűlések, tiltakozó menet (ha legális és nem erőszakos) stb.;
- a konfrontációkat:
  - legális: például bojkott, éhségstrájk, politikailag motivált öngyilkosság;
  - illegális: illegális demonstrációk, illegális bojkott, blokádnak, titkos információk publikálása stb.;
- az erőszakos cselekvéseket:
  - „könnyű” (light): lopás, emberek megfenyegetése;
  - „nehéz” (heavy): tulajdon rongálása, bombamerénylet, szabotázs.

Az adatrögzítők számára szánt kódutasításban jelzi, hogy a nem konvencionális terminus elsősorban a demonstratív, a konfrontatív és az erőszakos tiltakozásokat jelöli.

A korábbi definíciókhoz képest az újdonság Koopmans fogalomhasználatában, hogy a „gumifogalom” mellé a kutatásban résztvevő kódolók saját tudását, illetve tapasztalatát is beépíti.

A kontinentális politikai tiltakozás kutatás két meghatározó alakja Dieter Rucht és Thomas Ohlemacher. Az általuk leírt fogalmi keret inkább szintetizációja a fentebbieknek. Amiért fontos, az az, hogy legjobban mutatja a politikai tiltakozások „gumifogalom” jellegét. Véleményük szerint politikai tiltakozás minden olyan kollektív cselekvés, amely konfrontatív, bomlasztó, és néha erőszakos eszközöket használ, és amelynek célja explicit jellegű.

Grzegorz Ekiert, Jan Kubik (Rutgers) és Szabó Máté (ELTE), a legnagyobb magyarországi vizsgálat készítői a tiltakozás fogalmát a tiltakozó cselekmény meghatározása felől közelítik meg.

Tiltakozó cselekmény az a nyilvános³, kollektív cselekvés⁴, amelyet bizonyos sajátos követelések artikulálására hajtanak végre. Nem rutinizált, jogilag előírt magatartás, amelyet a társadalmi-politikai szervezetekben hajtanak végre, és formája tekintetében is különbözik az igények elfogadott, rutinizált megjelenítésétől. Bizonyos alkotmányosan és jogilag szabályozott cselekvéseket, mint a sztrájk, gyűlés vagy a tüntetés, szintén tiltakozó cselekményeknek tekinthetünk radikális, „diszruptív” jellegük következtében. Az igényeket „artikulálják”, ha a szervezett avagy szervezetlen cselekvők intézményekhez, szervezetekhez, vállalatokhoz fordulnak, a következő módokon:

„1. Azt kívánják, hogy bizonyos döntéseket, jogszabályokat vagy politikákat változtassanak meg, és/ vagy

2. Azt kívánják, hogy mozdítsanak el bizonyos, döntésekért avagy politikákért felelős személyeket pozícióikból, és/vagy

3. Résztvételt igényelnek a döntéshozatali folyamatokban, és/vagy

4. Jelenleg hatályos intézmények és jogszabályok megváltoztatását, avagy újak létrehozását kívánják, és/vagy

5. Pénzügyi követeléseket támasztanak az intézményekkel szemben, és/vagy

6. Általános ellenzékiiséget fejeznek ki a fennálló intézmények és jogszabályok ellen, és/vagy

7. Szubjektív identitásuk és jogaik elismerését igénylik” (Ekiert-Kubik-Szabó 1995:2).

Ekiert, Kubik és Szabó definíciója a fentebb jelzett többi kutatás meghatározásait ötvözi magába, elsősorban Kriesiét, illetve Rucht és Ohlemacherét. Újdonságereje ugyanakkor abban van, hogy a szerzők igen pontosan és részletesen definiálják az általuk tiltakozásnak vélt cselekményt. E tanulmány írója leginkább ezen utolsó tiltakozási fogalomhasználattal tud azonosulni és ezt tekinti a továbbfejlesztések alapjának is.

Az empirikus kutatások kapcsán két fontos kérdés merül fel, amelyre még a kutatás megkezdése előtt választ kell keresnünk. Az első, hogy

mit, a második kérdés pedig, hogy *milyen módszerrel*. Az első kérdésre igyekeztünk választ adni a fentiekben. A második dilemma megválaszolása kapcsán azonban több olyan rész kérdés is adódik, melyek együttesen adják meg a választ a „milyen módszerrel” kérdésre.

II. A SAJTÓELEMZÉS FELTÉTELEI

II. 1. Mintaválasztás, az elemzés alapegysége

A sajtóelemzésben használt minta kiválasztásához három lépésben juthatunk el. Első lépésként a *forrást* kell kiválasztani. A második lépésben a cél a *dokumentum* kiválasztása a már meglévő forrásból. Végül pedig az adott sajtótermék megfelelő *szakaszainak* kiválasztása történik, azaz a már kiválasztott cikk tiltakozással kapcsolatos részeinek elemzésén a sor.

II. 1. 1. Forrás kiválasztása

A politikai tiltakozások vizsgálatnál szóba jöhető források száma nem végtelen. A szakirodalom által leggyakrabban használt források:

- a hivatalos statisztikák, adatok;
- az archívumok, levéltárak adatai;
- a rendőrségi adatok;
- a szervezetek dokumentumai;
- a televízió, rádió, azaz az elektronikus média;
- az újságok, az írott média.

A kutatás megkezdése előtt a felsorolt források közül – elsősorban a rendelkezésre álló anyagi lehetőségek figyelembevételével – kell választani. A választásnál figyelembe kell venni, hogy a forrás és a feldolgozására használt módszer befolyásolja a kapott eredményeket, ezért a választáshoz a forrásoknak egyenként meg kell felelniük négy alapvető kritériumnak. Az adott forrásanyagok:

- a kutatás teljes időszakában folyamatosan fellelhetőnek kell lennie;
- a forrásokon belüli gyűjtési szempontoknak állandónak kell lenniük, vagyis nem változhat az egyes cikkek bekerülési esélye;
- a forrásanyagok elég szélesnek kell lenni ahhoz, hogy megakadályozza a példálózást, lehetőség szerint minden csoportnak, mozgalomnak, tiltakozásnak bele kell férnie a „merítési hálójába”;
- végül könnyen hozzá férhetőnek kell lennie.

Ami a fentebb felsorolt hat forrást illeti, megállapítható, hogy az összes szempontnak egyik sem tesz eleget önmagában. Ahhoz, hogy bizonyítható legyen az állítás, miszerint a politikai tiltakozások kutatására mégis a sajtó a legalkalmasabb, röviden szólni kell az egyes forrásfajták előnyeiről és hátrányairól.

1. Hivatalos statisztikák, adatok

A hivatalos adatok és statisztikák nem minden esetben tartalmazzák a szelekció kritériumait, azaz azt, hogy minek alapján került az egyes tiltakozás az adott statisztikába. Előfordul, hogy a hivatalos kategóriák eltérnek a tudományos életben használtakétól. A hivatalos statisztikák esetében nem zárható ki politikai motívumok megjelenése. A statisztikai adatok előnyének tekinthető, hogy bizonyos periódusonként nyilvánosan is elérhetővé teszik a vizsgált politikai tiltakozásokat.

2. Archívumok, levéltárak adatai

A levéltárakban fellelhető források általában történeti jellegű kutatásokhoz nyújtanak lehetőséget. Előfordulhat, hogy a fellelhető dokumentumok maguk is az újságok egykori adataira vagy magukra a különböző periódikákra támaszkodnak. Magyarországon a különböző levéltárak kutathatósága eléggé eltérő, de jellemző rájuk a viszonylagos zártság, ami megnehezíti a hozzáférhetőséget.

3. Rendőrségi adatok

A rendőrségi archívumok főleg az erőszakos, illetve az illegális eseményeket, cselekményeket örökítik meg. Ugyanakkor az adatállomány meglehetősen heterogén – a sporteseményektől kezdve a kulturális rendezvényeken át a politikai gyűlésekig terjed, azaz minden eseményt rögzítenek, ahol rendőri erő jelenik meg. A rendőrségi archívumok hozzáférhetősége a legutóbbi időkg szigorúan korlátozott volt.⁵ Az egyes tiltakozásokról felvett háttérbázis gyakran csak formális, általában rövid, a kutató számára nem releváns adatokat tartalmaz.

A francia Olivier Fillieule kutatásai során leginkább a rendőrségi archívumokat részesíti előnyben, alapvetően ezt tartja megbízhatónak a források tekintetében. Szerinte a rendőrségi archívumok (legalábbis a francia) széles merítésűek, pontos adatokat tartalmaznak és könnyen hozzáférhetőek.

4. Szervezetek dokumentumai

Az egyes tiltakozásokban részt vevő szervezetek dokumentumai a leginkább szelektáltak és a legszubjektívebb források, hiszen szinte kizárólag az adott szervezet által rendezett, illetve a szervezethez kötődő tiltakozásokat rögzítik. Igaz ugyanakkor – és ez mindenképpen ezen forrás előnyére írható –, hogy ezek az egyes eseményeket széleskörűen, minden apró részletre kiterjedően és vélhetően pontosan leírják. Különösen jól alkalmazhatóak a tiltakozásban részt vevő szervezetek dokumentumai tiltakozások minőségi jellemzőinek vizsgálatakor. Hátrányuk ugyanakkor a szervezetek forrásanyagaival szemben az elérhetetlenség, illetve a beszerzésükhöz szükséges magas eszköz- és időráfordítás.

5. Televízió, rádió

Az elektronikus média válogatott híryanagot közöl. A félórás hírműsorokban, ahol leginkább találkozhatunk a politikai motivációjú tiltakozásokkal, kevés a háttér-információ, inkább magát az eseményt írják le. A televízió és a rádió ugyanakkor az újsághoz képest gyorsabban képes követni a napi eseményeket. Szélesebb körben elterjedt, bár nem biztos, hogy jobban elérhető. Összességében inkább az aktuálisan zajló tiltakozások gyűjtésére alkalmas. Az elemzési költsége messze meghaladja az összes többi forrás költségeit.

6. Újságok

Jól működő polgári demokráciában hosszabb ideje, akár a múlt század óta is kiadnak újságokat (pl. The New York Times), amelyek így mind a történelmi, mind az aktuálisan zajló tiltakozások elemzésére alkalmasak. A hírek rendszerint naponta jelennek meg, így a kiválasztás során egyforma az esély a bekerülésre. Az újságok egymással versengenek, ezért kénytelenek megbízható forrásokhoz folyamodni. Általában a híryanag magasán standardizált, így nagyobb az esély a szisztematikus feldolgozásra. Az újságok más kutató számára is hozzáférhetőek, ezért az adatok jól ellenőrizhetőek. Az összes felsorolt forrás közül talán a legkisebb energia- és pénzbefektetéssel dolgozhatók fel.

Az újságnak mint a politikai tiltakozás forrásának több hátránya is van. Az írott, illetve az elektronikus média is hírérték⁶ alapján szerveződik, azaz az újságíró számára az a fontos, hogy mi az a hír, ami eladható, mi az, ami az embereket érdekli, és ebből adódóan mi az, ami a legtöbb nézőt, olvasót vonzza. Ennek lehetséges következménye, hogy egyes hírek felértékelődnek, mások pedig eltűnnek a sajtó hasábjairól (például a kis létszámot mozgósító tüntetések gyakran kimaradnak az újságok tudósításaiból). Épp ezért vált általánossá egy több szempontból álló kritériumrendszer az egyes sajtótermékek kiválasztására.

A hírértékkel függ össze az empirikus érvényesség problematikája, azaz, hogy valóban az történt-e, amit leírtak az adott újságban. Az elbeszélő, az újságíró subjektív reprezentációja nem mindig tárható fel, és különíthető el teljes mértékben. Nem mindig tudható tehát, hogy az újságíró személye mennyire „van jelen” az adott tiltakozásokkal kapcsolatos cikkben. Gyakori eset a tiltakozó események összemosása, hiszen lehet, hogy önmagában egy tiltakozás nem lenne érdekes, nincs hírértéke, de ha például ellenreakcióként szélsőségesek is megjelennek, mindjárt nagyobb jelentőséggel bír az adott hír.

Olivier Fillieule szemben áll a hagyományos felfogással, és elutasítja az újságot mint a tiltakozások vizsgálatának megfelelő forrását. Szerinte fontos információkat – mint például a résztvevők száma és az erőszakos események – hibásan közölnek a napilapok. Véleménye szerint azonban nem az az alapvető probléma, hogy az újságokban közölt adatok pontatlanok, a fő baj „a szisztematikus teljes hiánya az újságok között és egy újságon belül is” (Fillieule 1996:92). A kutatók nemigen tudják kiszűrni az újságok tudósításai alapján a megjelentek létszámát – amint erre

Fillieule figyelmeztet, az újságok ezt mindig valamilyen külső tényező alapján döntenek el.

Az, hogy mi jelenik meg az újságokban az egyes tiltakozásokról, általában két dolog függvénye: az újságok érzékenysége a tiltakozó események iránt, és a tiltakozás intenzitása, amelyet meghatároz a tiltakozás mérete, erőszakossága, időtartalma.

Fillieule szerint az újságok érzékenysége meghatározza azt, hogy mit és hogyan írnak le az adott médiumban:

„ha egy adott esemény olyan részeket tartalmaz, amely már egyébként is a média érdeklődésének középpontjában van, annak bekerülési esélye nagyobb, mint a többi eseményé;

ha fontos, sorsdöntő események vannak, akkor csökken a sajtó érdeklődése más események iránt;

ha egy adott esemény nagyon nagyra növi ki magát, akkor a sajtó alapvetően arra koncentrál, például 1993-ban Magyarországon a vasutasok sztrájkja” (Fillieule 1996:94–95).

Fillieule nézeteivel szemben más tiltakozáskutatók szerint az újság szavahihetősége attól függ, hogy a kutató milyen információt akar megtudni belőle. A kemény (hard) információk tekintetében – például a tiltakozás helyszíne, a résztvevők körülbelüli száma, az akcióformák, a le tartóztatottak száma – az újságok ritkán és keveset tévednek, ezzel szemben a lágy (soft) információk elemzésére – például a résztvevők motivációi, az okok és következmények – nem alkalmas az újság.

A fentebb vázoltakat figyelembe véve „A kollektív cselekvések stratégiai a demokratizálódó társadalmakban Magyarország: 1989–1994” című kutatás vezetői a sajtót választották fő forrásként, ugyanakkor a sajtó korlátai miatt egy-egy tiltakozás elemzésekor más forrásokhoz is folyamodtak.

II. 1. 2. Dokumentum kiválasztás

A következő fontos kérdés, amely tisztázásra vár, az, hogy a különböző sajtótermékek közül melyiket válasszuk?

A megfelelő sajtóorgánum kiválasztásának hat fő kritériumát fogalmazhatjuk meg Ruud Koopmans alapján.

1. Folyamatosság:

– a kiválasztandó újságnak a vizsgálat teljes időtartama alatt meg kell jelennie;

– a többi kritérium tekintetében sem lehet jelentős változás a vizsgált periódus alatt.

2. Gyakoriság:

– a kutatónak előre el kell döntenie, hogy milyen gyakorisággal vagy mely periódusban megjelenő újságokat választ, de ha egyszer már döntött, mindig az azonos időszakban megjelenő sajtóorgánumot kell használnia.

A gyakoriság kapcsán felmerülő kérdések iskolapéldája Kriesi kutatása, amelynek során kizárólag a hétfői újságokat választották ki, így a hétvége két napjának eseményeit is rögzíteni tudták. Ugyanakkor a nemzetközi adatok azt mutatják, hogy a tiltakozások nem egyenletesen oszlanak el a hét különböző napjain. Például Fillieule elemzéséből kiderül, hogy a nyolcvanas években Franciaországban hétköznapokon több és jelentősebb esemény zajlott le, mint hétvégén. „Hétfőtől csütörtökig az események száma folyamatosan emelkedik, csütörtökön tetőzik, majd péntektől vasárnapig jelentősen csökken” (Fillielue 1996:96). Ráadásul a hétköznapi és a hétvégi események jellege is különbözik. Hétvégénként Franciaországban főleg az ‘általános’ politikai eseményekhez kapcsolódó tiltakozások zajlottak le. Így a csak hétvégéket figyelő kutatásoknál megeshet, hogy a gazdasági jellegű problémákhoz kapcsolódó események ki maradnak a mérítési hálóból. Fennáll a veszélye a túlzott homogenitásnak, amely félrevezetheti a kutatót az események elemzése közben.

3. A minőség kritériuma:

– csak olyan újságokat lehet választani, amelyeket magas minőségi információforrásként ismer el a közvélemény, illetve a tudós társadalom⁷.

4. Nemzeti alkalmazási terület:

– amennyiben országos vizsgálatról van szó, olyan újságokat kell választani, amelyek az egész ország területen történt eseményeket veszik figyelembe (ez a kritérium főleg a tartományokra osztott országoknál, például Németország esetében fontos szempont);

– ha nemzetközi összehasonlító vizsgálatról van szó, vagy csak országos napilapokat használhatunk, vagy hasonló méretű és fejlettségű régiók lapjait.

Hanspeter Kriesi négy országra kiterjedő vizsgálatánál például a kiválasztott lapok mind regionális jellegűek voltak. Szigorú szelekciós szempontok segítségével próbálták kiküszöbölni a regionalitás hiányosságait.

5. Politikai színezet:

A politikai tiltakozások elemzésénél a politikai színezet kapcsán két versengő nézet uralkodott el a szakirodalomban. Nagyjából politikailag semleges újságokból kell méríteni, azaz sem túl jobboldali, sem a szélső baloldalon álló lapokat nem szabad választani. Ezzel szemben áll az az elképzelés, miszerint a paletta közepén található lap mellé, mintegy kontrollcsoportot alkalmazva, esetleg érdemes egy-egy szélsőségesebb lapot is a vizsgálat tárgyává tenni.

6. Szelektivitás:

Lehetőség szerint ne legyen túl magas a szelektivitás az adott lapnál. Ezt a szubjektív feltétel – hasonlóan a politikai színezethez – csak az előzetes feltérképezés, tesztelés alapján teljesíthető.

„A kollektív cselekvés stratégiái a demokratizálódó társadalmakban Magyarország: 1989–1994” című kutatás az említett hat szempont figyelembevételével három napilapot és két hetilapot alkalmazott a politikai

tiltakozások elemzésére. A kötelezően figyelemmel kísért lapok a *Magyar Hírlap*, a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság*, a *HVG* és a *168 Óra*.

II. 1. 3. Az elemzés alapegységeinek kiválasztása

A minta kiválasztásának legvégső, de semmiképpen sem utolsó szempontja, hogy mit tekintünk a megfigyelés alapegységeinek. Azaz annak eldöntése, hogy mi a „lehetséges legkisebb kódolási egység”. Elemzési egység lehet egy dokumentum, egy cikk, egy kép, egy rajz, egy mondat vagy legvégső esetben egy magányos szó is. Nem mindegy, hogy ezek közül honnan választjuk ki a tiltakozásokat.

Az általunk felhasznált adatbázis készítői megkülönböztették az adatgyűjtés és az elemzés egységét:

„Az adatgyűjtési egység az újságcikk, amely egy tiltakozó akcióval foglalkozik. Az elemzési egység, amely egyetlen kérdőívbe kerül, a különböző forrásokból származó információkat egyesíti, amelyek mind ugyanazzal a tiltakozással, avagy azzal a cselekménysorral foglalkoznak, amelyet tiltakozó cselekményként fogunk fel” (Ekiert–Kubik–Szabó 1994:3).

Meghatározták ugyanakkor az információnak azt a minimumát is, amely szükséges volt ahhoz, hogy egy tiltakozásról szóló elemzési egység az adatbázisba kerülhessen.

„Akkor dokumentálunk egy tiltakozó cselekményt, ha legalább a következő faktorok *egyike* azonosítható a források alapján:

A tiltakozás kezdetének vagy befejeztének az időpontja,

A tiltakozás formája (sztrájk, tüntetés),

A tiltakozás szervezői, és/vagy résztvevői,

A tiltakozók megfogalmazta igények vagy feltételek” (Ekiert–Kubik–Szabó 1994:3).

A megfelelő forrás, a releváns sajtótermék és az alapegység kiválasztásán túl két fontos kérdés még megoldásra vár. Ez pedig minden empirikus kutatás sarkköve: az érvényesség és a megbízhatóság.

II. 2. Empirikus érvényesség és megbízhatóság⁸

A vizsgálat megbízhatósága azt jelenti, hogy „valamely eljárás, ha ismételten alkalmazzuk ugyanarra a tárgyra, *mindig* ugyanazt az eredményt adja-e” (Babbie, 1995:155). Ezt a szempontot nevezhetjük a vizsgálatok objektivitási követelményének is. A politikai tiltakozások vizsgálata tipikusan olyan elemzést igényel, ahol többféle kutatói segédzsemélyzet – kódoló és rögzítő – vesz részt. E közreműködők előzetes tudása, felhalmozott ismerete nem egyenlő mértékű. Az empirikus érvényesség kritériumának alkalmazásához tehát nagyon fontos, hogy pontosan rögzítettek legyenek a korábban ismertetett kiválasztási szempontok, a munkában résztvevők ismeretei a tiltakozásokkal kapcsolatban – például használt módszerek, előzmények stb. – megközelítőleg azonosak legyenek, és folyamatos legyen az ellenőrzés.

A másik kérdés a tiltakozás feldolgozása során a használt kategóriák megbízhatósága, tehát az, hogy az elméletileg kigondolt elemek működnek-e a kutatás gyakorlati megvalósítása során. Mint korábban láttuk, a politikai tiltakozásokkal foglalkozó politológusok gyakran változtatják az általuk használt kifejezéseket és kategóriákat. Gyakran egy-egy kutatás során is megváltozik a fogalom, ami szinte bizonyosan összefügg a gyakorlati megvalósulás és az előzetes elméleti keretek közötti különbséggel. A megbízhatóság természetes módon javítható a kutatásban részt vevő személyek közötti folyamatos egyeztetéssel, a szakirodalomban évtizedek alatt kidolgozott, bevált fogalmak használatával. Megjegyzendő azonban, hogy még ebben az esetben is számíthatunk arra – főleg összehasonlító vizsgálatoknál –, hogy a feldolgozás során akad olyan elem, amelynek későbbi értelmezése komoly problémákat okoz.

A politikai tiltakozások elemzésekor az empirikus érvényesség szempontját is figyelembe kell venni. Röviden úgy fogalmazhatnánk meg a tiltakozás során felmerülő érvényesség kérdését, hogy az, amit a kódoló rögzítenek az erre a célra kialakított kérdőívben, a valós esemény, vagy pedig az adott újságíró véleménye. Az újságíró által közölt információk relevánsak-e vagy sem. Az adatokkal és a cikkekkel foglalkozó személy a saját szubjektumát mennyire tudja kiküszöbölni a rögzítés során. Ezekre a kérdésekre nincs optimális jó válasz. A válaszok függenek attól is, hogy a rögzített hibák milyen jellegűek: szisztematikus torzításról vagy véletlen hibáról van szó.

Amíg az elfogultság szisztematikus, addig kiküszöbölhető a feldolgozás során használt technikákkal, például a kódolóknak adott pontos utasítással, folyamatos ellenőrzéssel. Ha a tiltakozások során csak a hétfői lapszámokat választjuk ki, akkor a feldolgozás során tudnunk kell, hogy az újságokban szisztematikus módon alulreprezentáltak lesznek a hétköznapokon szokásos sztrájkok, tüntetések. Ugyanakkor, amint Fillieule rámutatott, az, hogy mi került be egy újságba, azaz mi a szelektálás kritériuma, nem mindig és nem pontosan tudható, így a véletlen hibák gyakoriak az újságokban. A véletlen hibák kiszűrése sokkal nagyobb energiabefektetéssel jár, és nagyobb apparátust igényel. Elmondható azonban az is, hogy a véletlen hibák *hosszú idősorban* kiegyenlíthetik egymást, és így alapvető módon nem befolyásolják a kapott eredményeket. Mindkét hibacsoportra fel kell készülni elsősorban úgy, hogy pontos definíciókat fogalmazzunk meg a kutatás megkezdésekor, a kutatásban részt vevő személyeknek pontos és megbízható – más kutatók számára is hozzáférhető – tájékoztatást nyújtunk.

II. 3. A sajtóelemzés

A tanulmány végén szeretném pontosítani, hogy a politikai tiltakozások feldolgozására használt sajtóelemzés végül is miben különbözik más módszerektől.

A tiltakozások elemzésének módszere elsősorban az újságban megjelent *nyílt* híryanagra szorítkozik. A sajtóban megjelent közlemények

módszeres mennyiségi elemzése nem az adatokra vonatkozó kontextusra, hanem magukra a cikkekben megtalálható tényekre, adatokra irányul. A politikai tiltakozások esetében a kutatók rendszerint a vizsgálat alapegységét vagy standard kérdőív segítségével dolgozzák fel, vagy a kódolóknak adott részletes utasításokkal – de nem kérdőíves formában – történik az adatgyűjtés. A két módszer esetében más-más eredményre jutunk. Az első sokkal precízebb – de elsősorban szám- – adatokat bocsát az elemző rendelkezésére, lehetővé téve ezzel a statisztikai elemzések elkészítését. A második esetben a szövegelemzésre, a kontextus megvilágítására is lehetőség nyílik.

„A kollektív cselekvés stratégiái a demokratizálódó társadalmakban” című kutatás során a sajtó elemzését használták alapvető módszerként. A kutatás 78 kérdésből álló standard kérdőívre épült, amelyhez részletes kódutasítás tartozott. E kérdőív nyitott és zárt kérdéseket egyaránt tartalmazott, azonban statisztikai elemzésre elsősorban a zárt kérdések esetében nyílt lehetőség. A kutatás a tiltakozásokra vonatkozó explicit adatokat gyűjtötte, és nem vizsgálta egy-egy szó, szócsoport, mondat kontextusát.

A dolgozatban kísérletet tettünk, hogy bemutassuk a politikai tiltakozások elemzésére használt egyik lehetséges módszer, a sajtóelemzés legfontosabb feltételeit. A hazai politikatudomány fejlődése szempontjából fontosnak tartjuk, hogy a későbbiekben a tudományág által használatos egyéb empirikus módszerek ismertetésére is folyamatosan sor kerüljön.

JEGYZETEK

¹ A vizsgálat vezetői Grzegorz Ekiert, Harvard Egyetem; Jan Kubik, Rutgers Egyetem és Szabó Máté, ELTE ÁJT Politológia Tanszék.

² A politikai tiltakozás fogalmi keretének meghatározásakor: Deiter Rucht és Thomas Ohlemacher (1992) tanulmányára támaszkodunk.

³ Nyilvános az a cselekvés, amelyet legalább egy újsághír közöl.

⁴ Kollektív cselekvés olyan cselekmény, amelyet legalább három személy hajt végre. Bizonyos extrém tiltakozási formák, mint például az önégetés, az éhségsztrájk, vagy a terrorcselekmények, szintén „kollektív cselekvésként” definiálhatóak ritkaságuk és politikai jelentőségük következtében.

⁵ Az elmúlt időszakban jelentős változások történtek a rendőrség adatbázisainak kutatási lehetőségeiben. Az ORFK Művelési Alosztálya minden kért adatot, aktát hiánytalanul rendelkezésünkre bocsátotta.

⁶ A tömegmédiá alrendszerre szerveződéséről lásd Pokol 1992:Függelék.

⁷ E kritérium alkalmazásakor a legnagyobb buktató az, hogy vajon ki vagy kik azok a személyek, akik hitelesen el tudják dönteni, hogy melyek a magas minőségű újságok. Erre a problémára Antal László *A tartalomelemzés alapjai* című klasszikus munkájában azt az eljárást ajánlja, hogy a kutatás vezetője végeztessen független szakértőkkel előzetes tesztelést. Az ő döntésük, illetve javaslatuk lehet alap az adott újság kiválasztásakor.

⁸ Az empirikus megbízhatóság és érvényesség kérdéskörét sokan és sokféleképpen járták már körül a szakirodalomban. Az egyik legfontosabb magyarul is megjelent könyv ebben a témában Babbie 1995.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agh Attila 1994. A demokratikus átmenet feltételrendszere. *Politikatudományi Szemle*, (III) 4.
- Az elbizonytalanodás éve. In: dr. Kurtán Sándor–dr. Sándor Péter–dr. Vass László 1994. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest: Magvető Kiadó
- Arató András 1994. Jegyzetek Kende Péter előadásához. *Politikatudományi Szemle* (III) 4.
- Babbie, Earl 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó
- Bendzsák Katalin 1996. A rendőrség és a tüntetések – interjúk rendőri vezetőkkel. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 1.
- Ekiert, Grzegorz–Jan Kubik 1996. Instruction for Protest Event Analysis in Hungary and a Questionnaire for the Survey. Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 2.
- Fillieule, Olivier 1996. Tömegdemonstrációkkal kapcsolatos kutatás rendőrségi adatok alapján – A francia példa. Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 2.
- Haberma, Jürgen 1995. Polgári engedetlenség – a demokratikus jogállam próbaköve. In: Felkai Gábor (szerk.) *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Jenkins J. Craig–Bert Klandermans 1995. The Politics of Social Protest, In: J. Craig Jenkins–Bert Klandermans (eds): *The Politics of Social Protest*. London: University College London Press
- Kriesi Hanspeter–Ruud Koopmans 1995. *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press
- Lakatos Judit–Molnárfi Erika–Németh Ildikó 1994. Sztrájk esetek Magyarországon (Sztrájkfelhívások, sztrájkkészültségek, figyelmeztető sztrájkok, sztrájkok) 1993-ban. In: dr. Kurtán Sándor–dr. Sándor Péter–dr. Vass László (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Misztal, Borislaw 1993. A tiltakozás politikája – Lengyelország és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, (II) 3.
- Nollert Michael, 1995. Neocorporatism and Political Protest. In: J. Craig Jenkins–Bert Klandermans (eds.): *The Politics of Social Protest* London: University College London Press
- Porta, Donatella della 1996. A tiltakozások rendőri kezelésének kutatása. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 1.
- Rucht, Dieter 1995. Jog az ellenálláshoz? A polgári engedetlenség aktualitása, legitimitása és határai. In: Felkai Gábor (szerk.) *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Rucht, Dieter–Thomas Ohlemacher 1992. Protest Event Data: Collection, Uses and Perspectives. In: Mario Diani and Ron Eyerman (ed.) *Studying Collective Action*. London: SAGE Publication
- Sternstein, Wolfgang 1995. Senkinek semmi hatalmat! In: Felkai Gábor (szerk.) *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Szabó Máté 1993. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (II), 3.
- 1995. Politikai tiltakozás mint az új politikai kultúra eleme: Magyarország, Szlovénia, Szlovákia. *Szociológiai Szemle*, 3.
- 1995. A szabadság rendje. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában. *Politikatudományi Szemle* (IV), 4.
- 1996. A tömegdemonstrációk és a rendőrség Magyarországon a demokratizálódás folyamatában a sajtó tükrében 1989–1994. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 1.
- Thoreau, Henry David 1990. *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Wallace, Michael–J. Craig Jenkins 1995. The New Class, Postindustrialism, and

Neocorporatism: Three Images of Social Protest in the Western Democracies. In: J. Craig Jenkins-Bert Klandermans (eds): *The Politics of Social Protest*, London: University College London Press

Zsolt Virág–Andrea Mezei–Andrea Szabó et al. 1996. Reports on the Protest Events in Each Year of the System Transformation and During the Christian Democratic Government (1989. January 1. – 1994. July 1.). Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok*, 2.

KÖNYVEKRŐL

LÖFFLER TIBOR

A modern hatalomelméletek határai

Balázs Zoltán: Modern hatalomelméletek
Korona Kiadó 1998.

Balázs Zoltán a magyar politológia régi adósságát törleszti azzal, hogy monografikus igénnyel dolgozta fel a hatalomról szóló modern elméleteket. Könyvében tiszteletre méltó erőfeszítéseket tesz, hogy kövesse a külföldi (nyugati) szakirodalom elméleti és módszertani csapásirányait: a hatalom formái, típusai, konverziói; a hatalom dimenziói (döntés, nemdöntés, nem-esemény); valamire való és valaki fölötti hatalom; a hatalom forrása és struktúrája, a metahatalom; aktuális és potenciális hatalom; Weber, Arendt, Habermas, Parsons elméletei; a hatalom erkölcsi-sége, hatalom és tekintély különbsége stb.

A könyv nyelvezete érthető, helyenként igencsak élvezetes. A szerző érvelése és okfejtése még azokban a részekben is világos, gördülékeny és jól nyomon követhető, ahol nemcsak ismertet vagy áttekintést ad, hanem az elméletek belső kritikáját nyújtja vagy az egymással való összefüggéseiket világítja meg. Mindezt nem a recenzenstől elvárható kötelező udvariasság mondatja velem: a téma absztrakciós szintje, következőképpen a mondandó megértése-megértetése miatt nagyon fontos szempontokról van szó. Balázs Zoltán három elemzési módszert vett alapul, amelyek még a téma avatottabb ismerői számára is bizonyosan sok újdonsággal szolgálnak: (1) az egyes elméletek belső konzisztenciája, az axiómák és fogalmi eszközök tartóssága és használhatóságuk a hatalom vizsgálata során; (2) a tágabb társadalomelméleti koncepciók, amelyekbe a hatalomelméletek illeszkednek; (3) az elméletek viszonya egymáshoz.

A könyv értékelését megnehezíti, mintegy gerjesztve a kritikus észrevételeket, a vállalt és kinyilvánított monografikus igény, ami lehetőleg teljes körű és módszertanilag koherens feltérképezést feltételez. A szerző ugyanis indokolatlanul leszűkítette a kutatásait az angolszász szakirodalomra, figyelmen kívül hagyva a nem angolszász, de angol nyelvű, illetve az angolszász szakirodalomból is rekonstruálható anyagok sorát. A

preferált politológiai megközelítést azzal ellensúlyozta, hogy könyve – idézem – szociológiai, közgazdaságtudományi és történefilozófiai fejezeteket tartalmaz. Az így felsejlő interdiszciplinaritás viszont már azzal torzóban maradt, hogy mellőzte a (politikai) pszichológia vagy a kommunikációelmélet kérdésfeltevéseinek és eredményeinek szisztematikusan áttekintését (lásd hatalomvágy, uralkodói és alattvalói személyiség, autoriter személyiség, paternalizmus, konfliktusképesség, illetve nyelvpolitika, definíciós és interpretációs monopóliumok, nyelvi kompetencia, médiahatalom stb.), a jogtudományról nem is beszélve. A recenzió nem könnyű helyzetét érzékelteti és egyben magyarázat a túltengő bírálatra a szerző vallomása a könyv „műfajáról”: „a könyv nagyobbik része voltaképpen recenzió, áttekintés...”

Az, hogy a szerző a könyv céljaként kizárólag a modern hatalomelméletek feldolgozását jelöli meg, bizonytalanságban hagyja az olvasót. Abban igaz van a szerzőnek, hogy igazából szószaporítás modern hatalomelméletekről beszélni, hiszen – idézem – „csakis modern hatalomelméletek léteznek”, továbbá „a politikatudomány maga is újabb keletű diszciplína”. A szerző azonban az elméleti és – főleg – tudományrendszertani határokat illetően bizonytalanságban hagyja az olvasót. Nem derül ki, hol kezdődik a modernitás a tudománytörténetben. Nemcsak Machiavelli és Hobbes – itt a szerző által megadott névsort idézem –, de Marxtól Nietzscheig sokan kikerültek a vizsgálódás köréből. (Marx esetében hadd hivatkozzak arra a tézisére, hogy Marx ugyan nem írta meg „Az állam”-ot, „A tőke” mellett, de ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne fejezet az állam- és hatalomelméletek történetében, pláne hogy marxista vagy marxizáló iskolák és irányzatok sokasága tekinti forrásnak gondolatait. Nietzsche mellőzése pedig, ha másért nem, hát az elhíresült és sokak gondolkodását különbözőképpen megtermékenyítő Wille zur Macht tétele miatt érthetetlen. Így aztán a 19. századi német politikai gondolkodás teljes örökségét is hiányolhatjuk: állam- és hatalomfetisizmus, Machtstaat-Rechtstaat stb. Balázs általában nem vizsgálja a hatalomelméletek államelméleti vonulatait. Csak Foucault kapcsán tér ki a politikai hatalomra és az államnak a hatalomgyakorlási technikákban játszott szerepére, holott a marxista, az elitista és a pluralista társadalomelméletekben egyaránt bevett tematika az államhatalom. A pluralista és az elitelméleteknek a szerző külön fejezetet szentel, de anélkül, hogy az államhatalom problematikát felvetné, másrészt a marxista-marxizáló osztályhatalom-elméleteket az Elitizmus című fejezeten belül (31–48. old.), az elitelméletekkel ütköztetve, s csak Poulantzason keresztül (N. Poulantzas: *Class Power In: S. Lukes (ed): Power. Readings in Social and Political Theory.* Oxford 1986.) mutatja be. Poulantzasnak azonban már egy korábban megjelent, átfogó munkájából (*Political Power and Social Classes.* London 1973.) sokkalta bővebben megismerhetjük az osztályhatalom-tézist – államelméleti keretekbe ágyazottan... Ezt a könyvét azért kell felelegetnem, mert az állomása volt az „instrumentalista” Miliband és a „strukturalista” Poulantzas közötti túllontúl közismert neomarxista vitának, amely Miliband könyvével (Ralph Miliband: *The State in Capitalist Society.* New York 1969.) vette kezdetét.

A vitáról egyébként rendkívül hasznos magyar nyelvű anyagok jelentek meg Ágh Attila tollából és közreműködésével. A legismertebb: *A politikai marxizmus az angolszász világban*. Kossuth 1988. (Miliband és Ágh névével nem találkozhatunk a bibliográfiában!) Balázs Zoltán egy megjegyzése arról árulkodik, hogy némely alapproblémával azért tisztában van: „az osztályelmélet is »kénytelen« legalább viszonylagos önállóságot, autonómiát engedni a politikának, ha a hatalomról és az uralomról egyáltalán bármit is mondani akar” (31. old.). Csakhogy a „strukturalista” és „instrumentalista” neomarxista állampfogások mellett a harmadik éppen az állam autonóm társadalmi szerepét, viszonylagos függetlenségét vallja. (Lásd Theda Scopol: *States and Revolutions*. Cambridge 1979. – A mű nem szerepel a bibliográfiában.) A vulgármarxista osztályelmélet kritikája helyett pedig hasznosabb lett volna azokat a neomarxista-újbaloldali felfogásokat boncolgatni, amelyek – Weberből is táplálkozva – a társadalmi termelési viszonyokat mint hatalmi és uralmi viszonyokat értelmezik.

A könyvnek pozitívuma, hogy a szerző nemcsak steril elméletek, hanem empirikus folyamatok leírására is vállalkozik. Ilyen téma többek között a magyar rendszerváltás is, amely azonban veszít relevanciájából azaz, hogy két részre, az Elitváltás című alfejezetre (45–47. old.) és a Hatalom és tranzitológia című alfejezetre (222–226. old.) szakad. És itt újfent a monografikus igényrel feldolgozott szakirodalom hiányosságáról kell írnom: kimaradt Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, nemzetközileg ismert könyve, valamint Szelényi Iván *Új osztály, állam, politika* című tanulmánykötete. Utóbbi azért is érdekes lett volna, mert Szelényi vitatkozik Bourdieu és Gouldner elméleteivel, amelyeket viszont ismertet a szerző.

A könyvnek kifejezetten a monografikus igényből fakadó gyengéje, hogy bár az irodalomjegyzék tagadhatatlanul tekintélyes, mégsem oly meggyőző, mint azt a szerző az előszóban reméli.

Az előszóból kiderül, hogy a könyv alapjául a szerző 1993-ban megírt és 1996-ban megvédett kandidátusi disszertációja szolgált, amelyet a könyv kiadásához kibővített és átdolgozott, eredetileg nem tárgyalt, illetve az elmúlt években megjelent anyagokat is felhasználta. Mégis azt mondhatjuk, alapművek maradtak feldolgozatlanul: Harold Lasswell: *Power and Personality*. 1948; Harold Lasswell–Morton Kaplan: *Power and Society*. 1950. (Lasswellről csak pár sort olvashatunk a 38. oldalon, melyekben a szerző Paczolay Péter és Szabó Máté *A politikatudomány kialakulása* című művéhez utalja az olvasót. Balázs interpretálásában Laswell hatalomfelfogásának lényege: (1) a hatalom értékek által közvetített és értékekre vonatkozó döntési szituáció; (2) ez a szituáció interperszonális viszonyokkal írható le, és az élet bármely területén előfordulhat. A Paczolay–Szabó könyvből azonban megtudható még, hogy: (3) a hatalomnak „birtokosai” és „alávetettjei” vannak; (4) a hatalom „a személyközi magatartásirányítás sajátos esete”, az értékekre vonatkozó döntések befolyásolásának képessége; (5) „A hatalmi szituációban a hatalom birtokosa az általa elvárt vagy előírt magatartásmintától való eltérést szankcióval sújthat.”) Robert Bierstedt: *The Analysis of Social*

Power. *American Sociological Review*, 15, 1950. (A tanulmány elmélet-történetileg megelőzi Robert Dahl 1957-ben megjelent alapművét.); Floyd Hunter: *Community Power Structure*, 1953. (A társadalmi hatalom szociológiai megközelítéseiben úttörő munka a C. Wright Millstől 1956-ban kiadott *The Power Elite* mellett.); Dennis H. Wrong: *Power: Its Forms, Bases, and Uses*. New York, 1979.; Gerhard E. Lenski: *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. 1966 és 1984.; French and Raven: *The Bases of Social Power*; Michael Korda: *Power*. New York, 1975.; James G. March: *The Power of Power*, 1966. Jack H. Nagel: *The Descriptive Analyses of Power*. New Haven, 1975.; Tom Baumgarten–Walter Buckley–Tom R. Burns–Peter Schuster: *Meta-Power and the Structuring of Social Hierarchies*. In: Tom R. Burns and Walter Buckley (eds.) *Power and Control: Social Structures and Their Transformation*. London, 1976. (Utóbbinak a könyv metahatalommal foglalkozó alfejezetében lett volna helye.); Richard M. Emerson: Power Dependence Relations. *American Sociological Review* 27, 1962. (Emerson a megalapozója a függőségelméleteknek, amely Emerson esetében illeszkedik a valaki „fölött” gyakorolt hatalom kérdéséhez. A könyv Hatalom valamire és hatalom valaki fölött alfejezete foglalkozik a témával.); Amitai Etzioni: *The Active Society*, 1968. (Etzioni komoly mértékben járult hozzá a hatalmi problematika fogalmi tisztázásához.).

Szinte teljes mértékben feldolgozatlanul maradt a magyar szakirodalom, mert – a szerző szerint – nagyon kevésé tudott hozzájárulni az elemzett koncepciók továbbfejlesztéséhez, és inkább csak adaptációjukat nyújtja. Bibó István, Bihari Mihály, Bruszt László, Csanádi Mária, Csepeli György, Farkas Zoltán, Felkai Gábor, Gombár Csaba, Hajnal István, Hardi Péter, Houranszki Ferenc, Kis János, Kulcsár Kálmán, Molnár Tamás, Orthmayr Imre, Paczolay Péter, Szabó Máté, Pokol Béla, Rév István, Róna Tas Ákos, Rudas János, Soós Károly Attila, Szakolczai Árpád, Szerb Antal, Tamás Gáspár Miklós, Tóth I. J., Voszka Éva névvel találkozhatunk a hivatkozott szerzők névsorában. Mindezt azért kellett részleteznem, hogy jelezzem, a felhasznált magyar irodalom igencsak sokrétű (politológia, filozófia, közgazdaságtan, jogtudomány, szépirodalom), mindamellett nagyon hiányos. Hajnal Istvánra és – még inkább – Szerb Antalra tekintettel meglepő, hogy a szerző figyelmét elkerülték Samu Mihály állam- és hatalomelméleti munkái (három könyv és több tanulmány), továbbá Rozgonyi Tamás, Héthy Lajos és Makó Csaba, Jávor István (*A hatalom szerkezete a vállalatban*. KJK, 1988.), Magyar György (*A hatalom, az erőszak és a konszenzus néhány kérdése. A marxista államelmélet néhány időszerű kérdése*. ELTE ÁJTK Bp., 1983.), Molnár Gusztáv (*A hatalom mint jelentésaffirmáció. Nomosz*, 1990/1.) anyagai. Teljesen kimaradt a szerző látóköréből a háború előtti állam- és jogelméleti irodalom. Lásd, példának okáért, Horváth Barna *Jogszociológia* című könyvének (Osiris 1995.) Hatalom és jog című fejezetét.

A hazai szakirodalomról a „Függelék”-ben találunk egy tömör, de még inkább hanyaveti szemlét. A szövegelemzésben egyébként otthonos szerző több esetben nem szentelt különösebb figyelmet az általa bírált szerzők tényleges gondolatainak. Kulcsár Kálmán „tankönyvszerű szín-

téziséről” (*Politikai és jogszociológia*. Budapest 1987.) úgy gondolja, hogy „az minden, csak nem koncepció, önálló hatalomelmélet”, és „jelentősége tulajdonképpen csak annyi, hogy az osztálymeghatározottság feltételét nem tartalmazza” (292. old.). Nos, Kulcsár eleve nem vállalkozott önálló hatalomelmélet megalkotására, mint ahogyan egyébként Balázs Zoltán sem (!), ezért botorság lenne éppen ezt kérni számon tőle. Ugyanakkor Kulcsár könyvének egyik újdonsága volt akkor, hogy ismereti a hatalom ázsiai és amerikai értelmezése közötti különbséget (id. mű: 331–335. old.): Harold Lasswell szerint az amerikai kultúrában a hatalom a fontos döntésekben való részvételt, ellenben Ázsiában a döntésben való részvétel alóli mentességet, és ezzel a gondoktól, a kockázatvállalástól való mentességet jelenti... A Kulcsár által hivatkozott irodalmat (L. W. Pye: *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*. London 1985.) sem találjuk Balázs irodalomjegyzékében.

Hiányolom még Jerzy Wiatr és Zygmunt Baumann klasszikusnak számító, magyar nyelven kiadott műveit, valamint Domenico Fisichella könyvét. Néhány név hiánya (Héthy, Makó, Rozgonyi, Jávör) már önmagában is arra enged következtetni, hogy a szerző tudatosan mellőzte a hatalom – amúgy megkerülhetetlen – szervezetszociológiai megközelítéseit. Ezt alátámasztani látszik a könyv módszertani felépítése. Balázs Zoltán viszonylag érintőlegesen, a Hatalom és hierarchiák fejezetben (211–226. old.) foglalkozik a kérdéssel, de csak az „intézményi közgazdaságtan” elméleti eszközeivel, a „hatalommaximalizálás” feltételezésére építve elemzi. A bibliográfia a szervezetszociológia világából is nélkülöz néhány alapművet, amit azért is furcsállok, mert a szerző egyébként értekezett ebben a témakörben.

A magyar irodalom bemutatására rendeltetett „Függelék”-ben a szerző ismerteti Bibó hatalomfelfogását (Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*), de szemmel látható, hogy nem ismeri fel a Bibó-mű elméleti jelentőségét: a kényszer, az erőszak és a hatalom közötti összefüggések fogalmi és logikai tisztázását.

A vezetéstudomány és -elmélet (benne a „leadership”-irodalommal), a döntésemélet, a „community power” tematika is rendkívül gazdag példákkal szolgáltatható volna a fogalomértelmezésekre és metodikára, a hatalom forrására, megszerzésére, megtartására, struktúrájára, funkciójára, gyakorlásának személyi és lélektani feltételeire stb.

Balázs Zoltán szakít, de minden indoklás nélkül, a hatalomelméleteknek az angolszász szakirodalomban különösen bevett módszerével: a hatalom (power), az autoritás (authority), a legitim hatalom (legitimate power), az uralom (domination), a befolyás (influence), az erőszak (force) és a kényszer (coertion) fogalmi-logikai megkülönböztetésével. (A Bibó-tanulmány a kényszer és erőszak tisztázásával inspirálhatta volna a szerzőt.) Kényszer, erőszak, uralom stb. fogalmaival több helyen is találkozhatunk, de az olvasónak magának kell rekonstruálni a fogalmak lehetséges értelmezéseit, amit különösen nehezít, hogy a könyvet nem egészíti ki tárgy- és névmutató. A szöveggösszefüggések alapján több helyen úgy tűnik, hogy az uralom és a hatalom gyakorlása logikailag egybeesősödik (ezért is lenne tisztázandó az uralom), és néhol az a benyomá-

som, hogy a valaki feletti hatalom a valaki felett „gyakorolt” hatalommal azonos. A szerző érdekes módon csak lábjegyzetben közli, hogy „természetesen” nem tekinti „szűkebb” témának az uralom elméleteit, de mivel szerinte „furcsa volna pusztán ezen az alapon Weberet félretenni”, elismeri: „akárhogy is csűrjük-csavarjuk, az uralom mégiscsak kötődik a hatalomhoz” (308. old.). Nos, ha ez így van, nehezen érthető, miért éppen csak azt szeretné kifürkészni, hogy „Weber miért ragaszkodik ahhoz, hogy a hatalom »ürügyén« is uralomról beszéljen”, és miért nem vállalkozik – akár Weberől függetlenül – hatalom és uralom fogalmi-logikai elemzésére. Az elméleti és módszertani alapok gyengeségét jelzi, hogy bár az első fejezet (17–30. old.) A hatalom formái, típusai, konverziói címet viseli, a 45–47. oldalakon pedig – de már az Elitizmus című fejezetben – a társadalmi alrendszerekre (politika, gazdaság) jellemző hatalomról mint hatalmi formákról olvashatunk. Azt viszont, hogy Michael Mann hogyan értelmezi a hatalom „négy fő formáját” (ideológiai, gazdasági, katonai, politikai), A hatalom és a történelem című alfejezetből (132–144. old.) tudhatjuk meg. Az Elitizmus fejezetben írottak egészen zavarólag hatnak, mert a Szalai Erzsébet révén bemutatott elittranszformációs elméleteket empirikus síkon, a magyar rendszerváltáson keresztül elemzi, eljutván a hatalom „metamorfózisának” és a „hatalomformák közötti konverzió” tézisének boncolgatásáig, de a szövegek egyáltalán nem tartalmazznak absztraktabb, az elméleti célok elérését segítő tipológiát vagy formatant. A formának különböző jelentései vannak, de a típusok és formák közötti különbségek nem derülnek ki, és a szerző a szakirodalom vonatkozó álláspontjaival sem ismerteti meg az olvasót. Az angolszász irodalomból azonban ismertek a hatalom „gyakorlásának” alábbi „formái”: force, dominance, authority, attraction. A hatalom típusainak tematikája, és így a vonatkozó alfejezet (19–20. oldal), kimerül K. Boulding tipológiájának nehezen követhető ismertetésében (fenyegetés és rombolás hatalma; cserében és termelésben rejlő hatalom; integratív hatalom), mindeközben a szakirodalom-típuson inkább a legális, a tradicionális és karizmatikus uralom weberi hármasságát, ideáltípusait érti, amit az angolszász irodalomban az autoritás-problematika keretein belül tárgyalnak. A szerző az uralom weberi típusairól viszont A hatalom Weber módszertanában című alfejezetben (241–247. old.), a típusról szóló fejezettől teljesen függetlenül beszél. A tipológia által felvetett kérdések tekinthetők üres formalizmusnak, de túl azon, hogy a feldolgozni kívánt elméletekben nagyon is jelen van, rávilágít egy sokkalta komolyabb problémára.

Balázs Zoltán könyvének erénye, hogy a szerző vállalkozik arra, hogy hatalomelméleti megközelítésben tárgyalja – méghozzá elég nagy terjedelemben – a tekintély (autoritás) kérdését, amelynek a Tekintély és hatalom mint mechanizmus című alfejezetet (144–154. old.) és A hatalom és a tekintély etikája című fejezetet (255–279. old.) szentelte. (Lásd még a Parsons és Arendt hatalomelméletéről írottakat.) A tekintély (autoritás) fogalmát azonban Balázs Zoltán érthetetlenül egyoldalúan értelmezi, annak ellenére, hogy fontos – és magyar nyelven nem vagy alig ismert – társadalomlélektani és szociológia elméleteket vonultat fel. Végso

sonn hajlik arra, hogy a tekintélynek a hatalommal szemben morális jelentéstartalmat, erkölcsi lényegét tulajdonítson. Ezt teljes mértékben tartható álláspontnak tekintem, de feltétlenül jelezni kell, hogy a kifejezetten hatalomelméleti irodalomban az autoritásnak eredendően más értelmezései uralkodnak, amiket a szerző nem ismert: uralom (domination) = autoritás; legitim hatalom vagy uralom (legitimate power/domination); az alárendeltek által nyújtott legitimitáson nyugvó utasítási vagy parancsadási jog; legitim. jog parancsot/utasítást adni. A politikatudományon belüli hatalom- és autoritáselméletekben tehát erőteljes hangsúlyt helyeznek a jogi mozzanatokra, az erkölctől függetlenül. Léteznek ugyan olyan megközelítések is, amelyekben az autoritást mint legitim hatalmat (authority as legitimate power) az alárendeltek értekeivel és/vagy értékítéletével összhangban lévőnek értelmezik. Balázs Zoltán azonban nem elemzi sem az autoritás jogi értelmezéseit, sem a legitimitás szerepét az empirikus hatalmi viszonylatokban és a hatalomelméletekben, még az arra alkalmas Weber-fejezetben sem.

A Weber-fejezetben a szerző több figyelemre méltó megállapítást tesz, de itt érződik igazán a fogalmak (power/potestas/Macht; Herrschaft/rule/domination; authority) alaposabb szemantikai és etimológiai elemzésének hiánya, hiszen meghatározott fogalmak meghatározott jelentéseire és használatára épülnek maguk az elméletek. A power/pouvoir/potestas/képesség néhány soros magyarázatát (17–18. old.) nagyon kevésnek tartom, bár a 32–33. oldalakon látszik a szerző probléma iránti fogékonysága, amikor arról ír, hogy Poulantzas a személyek közötti hatalmi viszonyokra a „might” kifejezést javasolja. Visszaterve Weberre, nem értem, Balázs miért nem tér ki azokra az anyagokra, amelyek feladatuknak tekintik, hogy bemutassák a weberi (tehát német) fogalmak angolra fordításának nehézségeit vagy akár a félrefordításokat. (Weber megértéséhez kulcsfontosságúnak tartom a Macht, a Gewalt, a Befehlsgewalt, az Autorität és a Herrschaft adekvát fordítását és használatát.) Balázs Zoltán elemzi Parsons hatalomelméletét, de egyáltalán nem utal arra, amit az újabb elmélettörténeti kutatások hangsúlyoznak: Parsonst, illetve fordításait komoly felelősség terheli abban, hogy az angolszász elméletekben a weberi „Herrschaft”-ot automatikusan és félreérthetően „authority”-nek fordítják. A Weber hatalomelméletéről írottak elnagyoltak, és a levont következtetések nem tűnnek kellően megalapozottnak. A szerző Webertől a *Gazdaság és társadalom* 1987-es magyar nyelvű kiadására, egy kilenc oldalas, angolul megjelenített Weber-szövegre, valamint Weber néhány angolszász kritikusára támaszkodik. A nyelvi korlát (nem eredeti német szövegekhez nyúlt) azonban áthidalható lehetett volna, hiszen az angolszász Weberirodalom is szinte tengernyi. A szerző azonban nem aknázza ki a *Gazdaság és társadalom* rejltő lehetőségeket. Csak a direkt definíciót – „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki a saját akaratát keresztülvigye” – elemzi (id. mű, 77. old.), majd az uralom weberi fogalmát taglalja (id. mű, 221–223. old.), hogy logikailag visszakövetkeztethessen Weber hatalomfelfogására. A *Gazdaság és társadalom* 222. oldalán azonban Weber

érzékletesen ír a (gazdasági monopol) hatalomról – lehetőség, hogy valaki a feltételeket diktálja; feltételek szabása és másokra kényszerítése –, ami a szerző figyelmét a jelek szerint elkerülte. Sokatmondónak tartom azt is, ahogy Weber más helyütt (id. mű, 110–113. old.) a gazdasági rendelkezési hatalomról fogalmaz: „személy, akinek hatalmában áll rendelkezni az üzleti eszközök és a kedvező ökonómiai lehetőségek fölött”, és aki „e rendelkezési hatalma folytán ... sajátos erőpozícióban van a többiekkel szemben...” Már ezek alapján is igencsak meggondolandó Balázs Zoltán interpretációja, miszerint Weber (1) a hatalom fogalmát „elveti”; (2) a hatalom fogalmát – szemben a közvetlen engedelmisségi viszonyt feltételező uralommal (!) – „személyes”, illetve „interszónális kapcsolatoknak” tekinti; (3) a hatalomgyakorlás „feltételének” tekinti az „ellenállást”. (Utóbbi esetben – és a szerző értelmezését követve – inkább valószínű egy esetleges ellenállást legyűrő képesség.)

Végül csak megemlíteni tudom, hogy kifejtetlenül maradtak olyan igazán klasszikusnak számító témák, mint a hatalom osztottsága, megosztása és elosztása, a hatalmi ágak elválasztása, a főhatalom, a hegemonia, a szuverenitás stb. A könyv mindazonáltal korszakhatárt jelent a magyar nyelvű, kortárs hatalomelméleti szakirodalomban. Nemcsak hiánypótló, de kötelező helye van a könyvespolcokon. Javított és bővített kiadása minden bizonnyal le fogja fegyverezni a kritikusokat.

ABSTRACTS

ENYEDI, ZSOLT

PARTY SYSTEM AND POLITICAL CONSOLIDATION

Serious doubts exist as to whether political parties are playing a positive role in the consolidation of the Hungarian political regime. In order to evaluate the parties' actual performance, this paper identifies the ways in which parties and party systems may contribute to the well ordered functioning of the political regime, and conceptualizes and operationalizes the process of political institutionalization. Nine dimensions of institutionalization are singled out: elite support, pattern of party competition, organization, adaptability, autonomy, civic support, monopolization of social and political functions, penetration into external subsystems and party-friendly institutional environment. All these dimensions are linked to empirically observable indicators. The model emphasizes trends over time, the intentions of parties and the constraints they face. The scheme incorporates the rules which shape the environment of parties, hypothesizing that these are good reflections of the parties' efforts to obtain a strong position in the political system. While the links of parties to socio-demographic groups are deemed to have secondary importance, their power position vis-à-vis other political agents is given greater weight.

The second part of the paper applies the re-defined concept of party system institutionalization to Hungary. The results show that the Hungarian parties are autonomous and relatively well institutionalized, able to control the power structures surrounding them. The parties have placed themselves in a position from which they can shape the crucial social and political processes of their country, and they use this power to impose a sui generis partisan order on the society. The weakest point of Hungarian parties is that they can't yet control their electorate. The main strategy of the parties to have a firmer grip on their voters is not organisational but ideological by nature.

HUORANSZKI, FERENC

CONTRACTUALISM AND POLITICAL OBLIGATIONS

This paper attempts to answer the question whether the philosophical problem of political obligations can be solved with the help of contractualist arguments. Early modern contractualists, like Hobbes and Locke, used contractual arguments to justify political obligations and to delimit their extensions. In modern contractualism, however, the role of contractual justification has been significantly modified. Modern contractualists, like John Rawls and David Gauthier, wish to justify universal moral norms or norms on which the basic structure of any just society should be erected. In this framework it seems to be impossible to justify political obligations which we may owe to a particular sovereign's decisions. It is especially difficult to justify the existence of such obligations in cases where we consider the decisions of the sovereign of which we are citizens unjust. Rawls and Gauthier equally fail to show that there could be a contractual justification of such particularized obligations. Further, the paper argues that: 1. we should distinguish obligations from duties with reference to their scope; whereas the scope of the latter is universal, that of the former is limited according to some contingent circumstances in which they arise; 2. obligations in non-political contexts supervene either on personal relations (like family or friendship) or on obligation-imposing situations in which we voluntarily engage (like using public transport or having made a promise). Political obligations do not seem to supervene on either of these circumstances, therefore they call for some special justification. It is shown that those versions of contractualism which are based on rational choice and/or game theory cannot justify political obligations since the scope of the reasons used in these kinds of justifications is universal of necessity. There are two conclusions to be drawn here. First, one may accept that the failure of contractual justification proves the impossibility of political obligations: the existence of political obligations would then only be a moral illusion. This conclusion is partly endorsed in the paper: although there are moral grounds for political obligations they are not to be found in our relations to our government (or sovereign, in general) but rather in our relations to our fellow citizens. Second, it is mentioned that there is an alternative interpretation of contractualism proposed by Thomas Scanlon which allows for the restriction of the scope of moral norms to be justified. With this sort of contractualism it might be possible to show that, under certain suitable conditions, we have derivative obligations to our government's decisions since we have primary moral obligations to our fellow citizens.

A. GERGELY, ANDRÁS

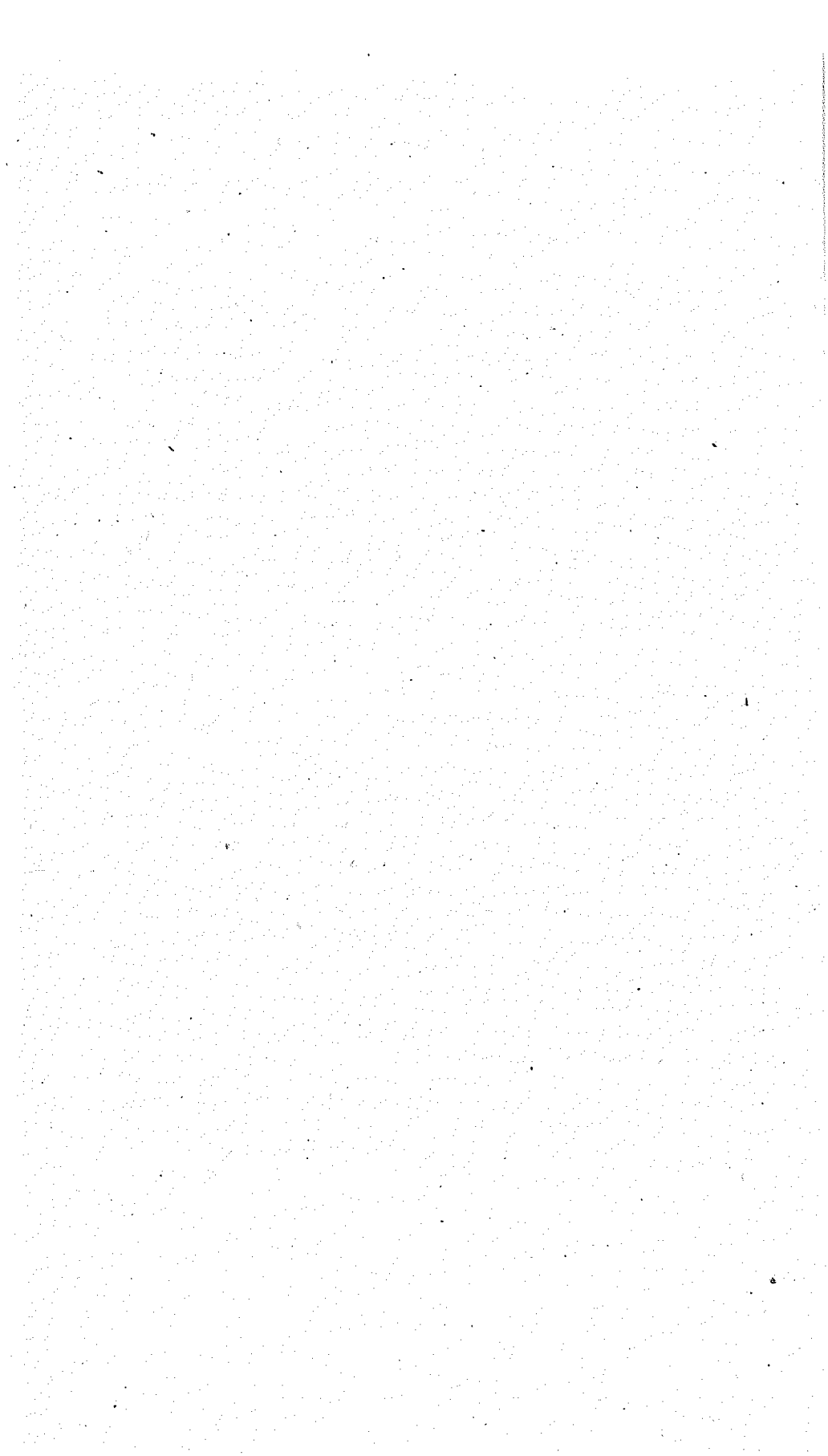
MINORITIES AND INTEGRATION

We have precious little up-to-date knowledge about the ethno-political and ethno-cultural structures in present-day Hungary. The paper attempts to analyze some of the possible answers in the context of the field of political force where the country's level of preparation for integration is highly debatable, and where there is a long way to go before we show adequate tolerance and accept otherness. On the other hand, the fall of communism buried the traditional forms of solidarity and group bonds. The situation is further complicated by the obsolescence of the nation state framework on the one hand, and the challenge of European integration on the other. Undertaking local otherness and continental identity at the same time, however, is not a readily acceptable perspective: if different cultures (living side by side) interfere with one another's system and disrupt one another's traditions cultural differences take the shape of ethnic prejudices and otherness threatens with an inter-cultural explosion.

SZABÓ, MÁTÉ

THE EU AND CIVIL ORGANIZATIONS

The field of the civic organizations between private sphere and political society contain a multi-organizational field of different associations, unions, interest groups and social movements who are oriented towards public policy decisions and implementations without having institutionalized power positions in political system. There are traditions of civic culture and of governmental support and bargaining towards the differentiated NGO field in the countries of EU and by the EU integration organizations itself. A brief sketch of these traditions is offered based upon primary sources and analyses. In the second step, the post communist civic organization structure in Hungary will be analyzed based upon statistics and social science analyses with a special focus on the governmental and other political interrelations of parties and NGOs, unions and NGOs, and of parliamentary committees and NGOs. The model of the EU will be discussed compared to the Hungarian conditions with the emphasis on what roles NGO's may play in the process of the Europaization, and what effects European integration may have on the conditions of the civil society in Hungary.

CONTENTS

STUDIES

<i>Enyedi, Zsolt</i> : Party System and Political Consolidation.....	5
<i>Huoranszki, Ferenc</i> : Contractualism and Political Obligations	33

THE EUROPEAN UNION AND HUNGARY

<i>A. Gergely, András</i> : Minorities and Integration	59
<i>Szabó, Máté</i> : The EU and Civil Organizations	93

ORIENTATION

<i>Szabó, Andrea</i> : Methodology of the Analysis of Political Protest	111
---	-----

BOOKS

<i>Löffler, Tibor</i> : Boundaries of Modern Power Theories	127
Selected bibliography of Hungarian political science	135

NEWS	139
------------	-----

PUBLICATIONS

From the issues of <i>Politikatudományi Szemle</i> (Political Science Review) published so far	167
---	-----

ABSTRACTS	181
-----------------	-----

**BUDAPESTI
KÖNYVSZEMLE
BUKSZ**

*KRITIKAI ÍRÁSOK
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL*

**CSABAI MÁRTA – A TESTRŐL
MI A PÁLYA? – NÉMET DANDYKRŐL
NICHOLAS T. PARSONS – AZ OPERETT RŐL
KLANICZAI GÁBOR – LE OY LADURIE-RŐL
SZEMLE – FLÜSSERRŐL
ÉS MAIMONIDÉSZRŐL
SZENTE ZOLTÁN – KIS JÁNOS
ÚJ KÖNYVÉRŐL
BORBÉLY GÁBOR – BÖLCSESSÉG
ÉS A SZEX 1277-BEN
SZÉCSÉNYI ENDRE – ZOLTAI DÉNES
RÉGI ESZTÉTIKAÖRTÉNETERŐL**

KÖZGAZDÁSZOK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁRÓL

1998. NYÁR

**MEGJELENIK
NEGYEDÉVENTE**